تەڭرى قامچىسى- ئاتتىلا

يۈسۈپجان ياسىن

كىرىش سۆز

ھونلار بۈنىڭدىن تۆت-بەش مىڭ يىللار ئىلگىرى ئېلىمىزنىڭ شىمالى تەرەپلىرىدە ياشىغان قەدىمكى مىللەتلەرنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇلار مەملىكىتىمىزنىڭ كەڭ زېمىنىنى ئېچىش ۋە پارلاق مەدەنىيىتىنىڭ شەكىللىنىشىدە ناھايىتى زور رول ئوينىغاندى.

ئېلىمىز مەنبەلىرىدىن مەلۇم بولغىنىدەك، ھونلار مىلادىيىدىن بىر قانچە مىڭ يىللار بۇرۇنلا ئوتتۇرا ئاسىيادا پائالىيەت ئېلىپ بېرىشقا باشلىغان. مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 4- ئەسىردىن باشلاپ، ھونلار ناھايىتى قۇدرەتلىك بىر سىياسىي كۈچ سۈپىتىدە تارىخ سەھنىسىدە كۆرۈلۈشكە باشلىغان. مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 3-ئەسىرگە كەلگەندە، ھۇنلاردا باتۇر تەڭرىقۇت (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 209-174-يىللاردا تەختتە ئولتۇرغان) ئىسىملىك بىر مەشھۇر داھى ئوتتۇرىغا چىقتى. باتۇر تەڭرىقۇت قەدىمكى زامان دۇنيا تارىخىدىكى قۇدرەتلىك دۆلەت-ئاسىيا ھۇن ئىمپېرىيىسىنى قۇردى، بەزى تارىخشۇناسلار باتۇر تەڭرىقۇتنى ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى «ئوغۇزخان» بىلەن بىر كىشى دەپ قارايدۇ.

باتۇر تەڭرىقۇتتىن 600 يىل كېيىن، ياۋروپادا ئوتتۇرىغا چىققان ئاتتىلا ئۇلۇغ بوۋىسى باتۇرنىڭ روھى ۋە ئىش-ئىزلىرىغا ۋارىسلىق قىلىپ، ئۇنى تېخىمۇ يۇقىرى پەللىگە كۆتۈردى. ئاتتېلا ئۆزىنىڭ دۆلەت ئىدارە قىلىش جەھەتتىكى دانىشمەنلىكى، ھەربىي ئىشلار جەھەتتىكى يۈكسەك تالانتى ۋە دىپلوماتىيە جەھەتتىكى ماھىرلىقى بىلەن ياۋروپا ھۇن ئىمپېرىيىسىنى ئەينى دەۋر ياۋروپا دۇنياسىدىكى ئەڭ كۈچلۈك دۆلەتكە ئايلاندۇردى. ياۋروپا ھۇن ئىمپېرىيىسى ئاتتىلا دەۋرىدە مىسلىسىز دەرىجىدە قۇدرەت تېپىپ، ياۋروپا خرىستىئان دۇنياسىنى قاتتىق چۆچۈتكەن دەھشەتلىك بىر سىياسىي كۈچكە ئايلاندى. ھەتتا، نامى مەشھۇر رىم ئىمپېرىيىسىمۇ ھۇنلارغا داۋاملىق تۆلەپ باج تاپشۇرۇش شەرتى بىلەن ئۆزىنىڭ مەۋجۇدلۇقىنى ئاران ساقلاپ قالغان. مانا مۇشۇنداق قۇدرەتلىك بىر سىياسىي كۈچنى بارلىققا كەلتۈرگەن كىشى ئاتتىلا بولغاچقا، تارىختا ياۋروپا ھۇنلىرى «ئاتتىلا ھۇنلىرى»، ياۋروپا ھۇن ئىمپېرىيىسى بولسا، «ئاتتىلا ئىمپېرىيىسى» دەپ ئاتالغان. ئاتتىلا ئىمپېرىيىسىنىڭ زېمىنى غەربتە ئاتلانتىك ئوكياندىن، شەرقتە ئىران، ھەتتا ئالتايغىچە، شىمالدا بالتىق دېڭىزىدىن جەنۇبتا دوناي دەرياسىغىچە سوزۇلغان. ئاتتىلانىڭ ياۋروپا خرىستىئان دۇنياسىدا پەيدا قىلغان كۈچلۈك تەسىرى تا بۈگۈنگە قەدەر ياۋروپا مىللەتلىرى تەرىپىدىن ياد ئېتىلىپ كەلمەكتە. مىسال قىلىپ ئېيتىدىغان بولساق، 1900-يىلى گېرمانىيە ئارمىيىسى يىراق شەرققە يۈرۈش قىلغاندا، گېرمانىيە پادىشاھى ۋىلگېلىم ئۇلارغا مۇنداق نۇتۇق سۆزلىگەن: «بۈنىڭدىن مىڭ نەچچە يۈز يىل بۇرۇن، ئاتتىلانىڭ قوماندانلىقىدىكى ھونلارنىڭ ياۋروپادا ئېلىپ بارغان ھەيۋەتلىك ھەربىي يۈرۈشلىرى ۋە مۇقەددەس غەلبىلىرى، بۈگۈنگە قەدەر ياۋروپا مىللەتلىرىنىڭ ئەپسانە-رىۋايەتلىرىدە، شېئىر-قوشاق، داستانلىرىدا تەرىپلىنىپ ۋە مەدھىيىلىنىپ كەلمەكتە. خۇددى شۇنىڭدەك، نېمىس مىللىتىنىڭ كۈچ-قۇدرىتىمۇ سىلەر ئارقىلىق بىز ئىگىلىگەن دۆلەتتە داستانغا ئايلىنىپ، نەچچە مىڭ يىللارغىچە تارقىلىپ يۈرسۇن»[1]. مانا بۇ ھونلارنىڭ، شۇنداقلا ئاتتىلانىڭ ياۋروپادىكى تەسىرىنىڭ نەقەدەر كۈچلۈك ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئاتتىلا ھەقىقەتەن ياۋروپا دۇنياسىدا كۈچلۈك تەسىر پەيدا قىلغاچقا، ئۇنىڭ نامى، بۈگۈنگە قەدەر ياۋروپا مىللەتلىرىنىڭ يازما ۋە ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى ئاساسىي تېمىلارنىڭ بىرى بولۇپ كەلدى. ئاتتىلاغا بېغىشلانغان نۇرغۇن شېئىر، داستان، سەھنە ئەسەرلىرى، رومان، پوۋېست ۋە ھېكايىلەر يېزىلدى.

ئىتالىيە ئەدەبىيات تارىخىدا روكودېگلى ئارمىنىس(1583-يىلى) ۋە ئاسكانىئو لوناتى(16-ئەسىردە) نىڭ ئاتتىلانىڭ ھاياتى تەسۋىرلىنىدىغان داستانلىرى ئەينى ۋاقىتتا قايتا-قايتا نەشر قىلىنغان. بېلمونت كاگنولىنىڭمۇ (1625-1628-يىللار) ئاتتىلا توغرۇلۇق بىر قانچە شېئىرلىرى بار. ماتئو نورىس «ئاتتىلا» (1672-يىلى) ناملىق بىر ئوپېرا يازغان. سەھنە ئەسەرلىرى ئىچىدە گېئوست ۋېردىنىڭ «ئاتتىلا» ناملىق ئوپېراسى ئەڭ مەشھۇر ئىدى. بۇ ئەسەر 1846-يىلى، ۋېنتسىيە سەھنىلىرىدە ئوينالغان.

ئىسپانىيە ئەدەبىيات تارىخىدا كىرىستوبال دى ۋىرۇئېسنىڭ «ئەقىلدىن ئازغان ئاتتىلا» (1609-يىلى)، لۇئىس دى گۇۋارانىڭ «تەڭرى قامچىسى-ئاتتىلا» ناملىق تىراگىدىيلىرى بار.

فىرانسىيلىك يازغۇچىلاردىن پىئېر كورنىلنىڭ «ئاتتىلا» ناملىق بىر تىراگىدىيىسى بار. ھېنرى بورنېر «ئاتتىلانىڭ تويى» (1880-يىلى) ناملىق دىرامىنى يازغان.

ئىنگلىزلاردىن ج. جورج ساين رانسفوردنىڭ «ئاتتىلا ۋە ھونلار» ناملىق رومانى 1837-يىلى ئېلان قىلىنغان.

نېمىسلاردىن ئەڭ بۇرۇن زاكخارىئاس ۋېرنېر 1808-يىلى «ھۇن پادىشاھى ئاتتىلا» ناملىق رومانتىك تىراگىدىيىسىنى ئېلان قىلغان. ئۇنىڭدىن كېيىن ھېنرىخ روستى (1853-يىلى)، جون مىخائىل سولتى(1865-يىلى)، ئالبېرت رومانن(1872-يىلى)، ئوتتو كونسېنت(1881-يىلى) ۋە ھېنرىخ ك. س. فون زىمېرمانن(1883-يىلى) قاتارلىقلارنىڭ دىراممىلىرى كەينى-كەينىدىن مەيدانغا كەلگەن. بۇنىڭدىن باشقا يوسېف مارنىل(1847-يىلى) ۋە فىلىپ دان(1884-يىلى) قاتارلىقلارنىڭ ئاتتىلا ھەققىدىكى رومانلىرىمۇ خېلى شۆھرەت قازانغان.

ھونلار (ۋېنگىرلار) ئاتتىلا ھۇنلىرىنىڭ ئەۋلادلىرى بولغاچقا، ھۇنگىرلارنىڭ ئەدەبىياتىدا ئاتتىلاغا بېغىشلانغان ئەسەرلەر ئالاھىدە ئورۇننى ئىگىلەيدۇ. مەشھۇر يازغۇچىلاردىن ئارانىي، گاردونىي، بانفىي، ۋالكاي ئاندراس ۋە گوسار ۋارىي ماتياس قاتارلىقلارنىڭ داستانلىرى ئىنتايىن مەشھۇر. 17- ئەسىردە ياشىغان مەشھۇر داستانچى مىكلوس يازغان «ئاتتىلا» ناملىق ئېپىگراما ناھايىتى شۆھرەت قازانغان. سەھنە ئەسەرلىرىدىن بېسېنىي گېئورگىنىڭ «بۇدانىڭ تراگېدىيىسى» (1773-يىلى) ۋە «ئاتتىلا ۋە بۇدانىڭ تراگېدىيىسى»(1787-يىلى)، ۋاژداپېتېرنىڭ «بۇدانىڭ ئۆلۈمى» كارولىينىڭ «ئاتتىلانىڭ ئۆلۈمى»(1890-يىلى) دوپسالاژۇسنىڭ «ئاتتىلا ۋە ئىلدىكو» ۋە خارسانىي كالماننىڭ «ئىلەك» (1924-يىلى) ناملىق تىراگېدىيلىرى، ماركۇس لاسزلونىڭ «ئاتتىلا» (1912-يىلى) ۋە كونت بانفى مىكلوسنىڭ «ئۇلۇغ بەگ» (1912-يىلى) ناملىق دىراملىرى زور شۆھرەتكە ئىگە. بۇلارنىڭ ئىچىدە دوپسا، ماركوس ۋە خارسانىي قاتارلىقلارنىڭ ئەسەرلىرى سەھنىلەشتۈرۈلگەن. ژ ئارانىينىڭ «بۇدانىڭ ئۆلۈمى» (1864-يىلى) ناملىق داستانى، تومپا مىخائىلنىڭ «ھۇن پادىشاھى ئاتتىلا ھەققىدە» (1867-يىلى)، فۇلوپ ئارونىڭ «ئاتتىلا»(1909-يىلى) ۋە «ئاتتىلانىڭ ئوغۇللىرى»(ئۈچ توم، 1885-1908-يىللار)، «پادىشاھ ئاتتىلا ھەققىدە داستان» (1909-يىلى) قاتارلىق ھېكايىلىرى زور تەسىر قوزغىغان. ئاتتىلا توغرىسىدا يېزىلغان رومانلاردىن مەشھۇرلىرى بالفىي ئالبېرت يازغان «تەڭرى قىلىچى ئاتتىلا» (1859-يىلىدىن باشلاپ بەش قېتىم نەشر قىلىنغان)، ئۇلۇغ تارىخى رومان يازغۇچىسى گاردونىي گىزا يازغان «كۆرۈلمىگەن ئىنسان» (1914-يىلى) ۋە پىكار گېيۇلانىڭ «ئاتتىلا» قاتارلىق رومانلىرىدىن ئىبارەت.

تۈرك ئەدەبىياتىدا ئاتتىلاغا بېغىشلانغان ئەسەرلەرمۇ خېلى كۆپ، بۇلارنىڭ ئىچىدە ئالاھىدە تەسىر قوزغىغانلىرى پەيامى سافانىڭ «ئاتتىلا» (1931-يىلى) ۋە ئاپتۇللاخ زىيا قازان ئوغلۇنىڭ «ئاتلىخان»(1942-يىلى) قاتارلىق رومانلىرى، ئەنۋەر بېخنان شاپولىيونىڭ «ئاتتىلا» ناملىق ھېكايىسى، سەھنە ئەسەرلىرىدىن س. بەخزاتنىڭ «ئاتتىلانىڭ تويى» (1934-يىلى)، بەخچەت كەمال چاغلارنىڭ «ئاتتىلا»(1935-يىلى)، م. كەمال ئەرگىنەقۇتنىڭ «ئاتتىلا» (1935-يىلى) ۋە ناجى تانسەلنىڭ «ئاتتىلا» قاتارلىق دىراملىرى بار.

ئاتتىلانىڭ پەۋقۇلئاددە ھاياتى يەنە رەسساملارنىڭمۇ كۈچلۈك ئىلھامىنى قوزغىغان. مەسىلەن، ئىتالىيىلىك داڭلىق رەسسام رافىللو سانتى (1520-يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن) پاپا جۇلئۇس IIنىڭ ھاۋالىسى بىلەن، ۋاتىكاندىكى ھېلىودوروس سارىيىغا بېغىشلاپ «س. لېئو بىلەن ئاتتىلانىڭ ئۇچرىشىشى»ناملىق داڭلىق تام رەسىمىنى سىزغان.

نېمىسلاردىن پېتىر كورنېلئوس (1867-يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن)، جولئوس سىكنور فون كارولسفىلد (1872-يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن) قاتارلىقلارنىڭ ئاتتىلاغا بېغىشلاپ سىزغان بىردىن رەسىمى بار. نېمىس رەسسامى ۋىلھېم فون كالباك (1878-يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن) نىڭ «ھۇن ئۇرۇشى» (كاتو ـ لونيا ئۇرۇشى) ناملىق تام رەسىمى ناھايىتى داڭلىق ئاسما رەسىم ھېسابلىنىدۇ. ھۇنگىر رەسساملىرىدىن چەممور (1899- يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن) نىڭ بۇداپېشتتىكى ۋېگادو سەنئەت سارىيىغا سىزغان «ئاتتىلانىڭ زىياپىتى» ناملىق تام رەسىمى ۋە فاكزكا فېرېنىك (1925-يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن) نىڭ «ئاتتىلارنىڭ توي كېچىسى»ناملىق تام رەسىممۇ زور شۆھرەت قازانغانىدى.

ھازىر ھۇنگىرىيىنىڭ پايتەختى بۇداپېشتتا ئاتتىلانىڭ ئاتلىق ھەيكىلى تۇرغۇزۇلدى.

يېقىندىن بېرى ئامېرىكا ۋە ياۋروپادا ئاتتىلا ھەققىدە بىر قانچە فىلىم ئىشلەندى.

ئاتتىلا ھەقىقەتەن ئۇلۇغ ئىمپېراتور ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى، ھونلار ئاتتىلا دەۋرىدە ئۆز تەرەققىياتىنىڭ ئەڭ يۇقىرى پەللىسىگە يېتىپ، دۇنيا تارىخىدا مەڭگۈ ئۆنتۈلماس ئىزلارنى قالدۇرغاندى. بۇ كىتابتا، ئەنە شۇ دۇنياغا مەشھۇر ئاتتىلانىڭ بىر پۈتۈن ھاياتى، ياۋروپا ھۇن ئىمپېرىيىسىنى كۈچەيتىش يولىدىكى تۈرلۈك پائالىيەتلىرى، قوشنا ئەللەر بىلەن ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلىرى ۋە ئۇنىڭ ياۋروپا خرىستىئان دۇنياسىدىكى تەسىرى ھەمدە ياۋروپادىكى ھەر قايسى مىللەتلەر ئارىسىدا، ئاتتىلا توغرۇلۇق بارلىققا كەلگەن تۈرلۈك رىۋايەتلەر، شۇنداقلا ئاتتىلا ھۇنلىرىنىڭ ياۋروپا مەدەنىيىتىگە قوشقان تۆھپىسى قاتارلىقلار بايان قىلىنىدۇ.

بىرىنچى باب

ياۋروپا ھۇن ئىمپېرىيىسىنىڭ قۇرۇلۇشى

1. ھونلارنىڭ ئىرقىي تېپى

ھونلارنىڭ ئەسلى مەنبەسى بولغان تۈرك ئېتنىك تۈركۈمىنىڭ مىللەت سۈپىتىدە ئوتتۇرا ئاسىيا تۇپرىقىدا كۆرۈلۈشى تارىخنىڭ ناھايىتى قاراڭغۇ چاغلىرىغا يېتىپ بارىدۇ. تۈرك ئېتنىك تۈركۈمى ئاپىرىدە بولغان قەدىم جاي توغرىسىدا، 19-ئەسىردىن بېرى غەرب ئالىملىرى ئوتتۇرىسىدا تۈرلۈك قاراشلار ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ كەلدى. س. كىلاپروت، ھامېر، ۋ. سىموت، ۋېيدىمان، ئا. گاستېرىن، ھ. ۋامبېرىي، ن. ئارستوف ۋە ئى. ن. ھومېر قاتارلىق شەرقشۇناس تۈركولوگلار خەنزۇچە مەنبەلەرگە ئاساسلىنىپ تۇرۇپ، ئالتاينى تۈرك ئېتنىك تۈركۈمىنىڭ ئانا يۇرتى، دەپ قارىدى. شۇنىڭ بىلەن، غەرب ئالىملىرى ئارىسىدا تۈركى تىللىق مىللەتلەرنى ۋە ئۇلار بىلەن تارىختا يېقىن مۇناسىۋەتتە بولغان مۇڭغۇل-مانجۇ ئېتنىك توپلىرىنى «ئالتاي مىللەتلىرى»، ئۇلارنىڭ تىلىنى «ئالتاي تىللىرى» دەپ ئاتايدىغان خاس ئاتالغۇ ئوتتۇرىغا چىقتى. بۇ ئالىملارنىڭ يازما مەنبەلەر ئاساسىدا ئوتتۇرىغا قويغان ھۆكۈمى، كېيىن ئارخېئولوگىيىلىك تەتقىقاتلار نەتىجىسىدە تولۇق ئىسپاتلاندى. رۇس ئارخېئولوگلىرىدىن س. ۋ. كىسىلېيېۋ ۋە س. س. چېرنىكولارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا ئېلىپ بارغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ھەرىكىتى نەتىجىسىدە مەلۇم بولدىكى، «براكىسفال(يۇمىلاق باش) جەڭگىۋار ئاق ئىرق» كىشىلىرى تاش دەۋرىنىڭ دەسلەپكى چاغلىرىدىن بېرى ئالتاي-سايان تاغلىرىنىڭ غەربىي شىمال تەرەپلىرىنىڭ ئاساسلىق خەلقى ئىدى[2]. بۇنىڭغا ئاساسلانغاندا، ئافاناسيېۋا مەدەنىيىتى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 2500-1700-يىللار)؛ بولۇپمۇ ئاندىرنوۋا مەدەنىيىتى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 1700-1200-يىللار) نىڭ ۋەكىللىرى سۈپىتىدە، ئەتراپتىكى دولىكوسفال موڭغۇلوئىدلاردىن، ھەتتا، دولىكوسفال «ئاق دېڭىز تىپى»دىكى ئىنسانلاردىن پەرقلىق بولغان، تۈرك نەسلىنىڭ پروتو تىپى ھېسابلانغان «براكىسفال جەڭگىۋار ئاق ئىرق» تۈرك نەسلىنىڭ ئاق تەنلىك كىشىلەرگە مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. دۇنيادىكى ئۈچ چوڭ ئىرق ئىچىدە «ياۋروپىد» دەپ ئاتالغان گۇرۇپپىنىڭ «تۇران» تىپىدىكى براكىسفال تۈركلەرنىڭ دولىكو سفال موڭغۇلوئىدلاردىن ۋە باشقا ئىرقلاردىن پەرقلىنىپ تۇرىدىغان ئانتوروپولوگىيىلىك بەلگىلەرگە ئىگە ئىكەنلىكى مەلۇم بولدى. مەلۇم بولغىنىدەك، «تەۋرات»تا نەقىل كەلتۈرۈلگەن قەدىمكى ئەنئەنىلەردىمۇ تۈرك نەسلىنىڭ ئاق ئىرقتىن ئىكەنلىكى كۆرسىتىلگەن[3]. تۇران تىپىغا ئۆرنەك بولغان ئوتتۇرا ئاسىيا، ماۋرەئۈننەھىر ۋە يېقىن شەرق تۈركلىرى ئاق تەنلىك، تۈز يۈزلۈك(يۇمىلاققا مايىل)، قويى كۆزلۈك، قوش قاپاقلىق، قاڭشارلىق، قاۋۇل، ساقال-بۇرۇتلۇق، گۈزەل ئىسكەتلىك، ساغلام بەدەنلىك ئەر-ئاياللىرى بىلەن ئوتتۇرا ئەسىر مەنبەلىرىدە گۈزەللىككە سىمۋول قىلىنغان، ھەتتا ئىران ئەدەبىياتىدا «تۈرك» دېگەن سۆز بەزىدە «گۈزەل» مەنىسىدە ئىشلىتىلگەن.

ئارخېئولوگلار ئالتاينىڭ مالتا دېگەن يېرىدىن پالېئولىت دەۋرى (كونا تاش قورال دەۋرى) گە ئائىت لايدىن ياسالغان ئۆيلەرنىڭ خارابىسىنى تاپتى. بۇ قەدىمدە ئالتايدا ياشايدىغان ئىنسانلارنىڭ كىشىنىڭ خېلىلا دىققىتىنى قوزغىغىدەك دەرىجىدە ئولتۇراق تۇرمۇشلۇق ھايات كەچۈرگەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ[4].
«براكىسفال جەڭگىۋار ئاق ئىرق» كىشىلىرىنىڭ بىر تەرەپتىن تەڭرىتېغى ئەتراپلىرىغا يېيىلىپ ماكانلاشسا، يەنە بىر تەرەپتىن بۈگۈنكى قازاقىستانغا قاراپ كېڭەيگەنلىكى مەلۇم بولماقتا[5].

سىبىرىيە ۋە بايقالدىن تېپىلغان نېئولىت(يېڭى تاش قورال) دەۋرى ۋە مەدەن دەۋرىگە ئائىت باش سۆڭەكلىرى ھەققىدىكى تەتقىقاتلار بۇ يەردە موڭغۇلوئىد ئىنسانلارنىڭ ياشىمىغانلىقىنى ئىسپاتلىماقتا. جەنۇبىي سىبىرىيىدە موڭغۇلوئىد ئىنسانلار ناھايىتى كېيىنكى چاغلاردا ئوتتۇرىغا چىققان. ئۇلار يېنىسەي دەرياسىنىڭ شەرق تەرىپىدە پەيدا بولۇپ، قىدىرقان تاغلىرى تەرەپكە قاراپ

كېڭەيگەندى. موڭغۇلوئىد ئىنسان تۈركۈمى مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 3000-يىللاردا، بىراكسفال- ئاق تەنلىك كىشلەر بىلەن بىرلىكتە جەنۇبى سىبىرىيەدە كۆرۈلۈشكە باشلىدى. مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 2000-يىللاردا بىراكسفاللارنىڭ ئۆزىنىڭ ئىرق ساپلىقىنى قوغدىغانلىقى ئانتروپولوگىيلىك تەتقىقاتلاردىن مەلۇم بولماقتا. يەنە بۇ مەزگىلدە جەنۇبى سىبىرىيەدىكى موڭغۇلوئىد ئىنسان تۈركۈمىنىڭ ئالتايدىن كەلگەن كىشلەر تەرىپىدىن قوغلانغانلىقى مەلۇم. بۇ مەزگىلدە، بىراكسفال ئىككىنچى بىر ئېتنىك توپ ئامۇ ۋە سىر دەرياسى ئارىلىقىدىكى جايلاردا ياشايتتى. ئۇلار پامىر ۋە ئافغانىستاندا ياشايدىغان ئىنسانلاردىن پەرقلەنسىمۇ، لېكىن ئالتاي ۋە قازاقىستاندىكى بىراكسفال ئىنسانلار بىلەن زور دەرىجىدە ئوخشاشلىقتا ئىگە ئىدى[6].

هونلارنىڭ ئىرقى تىپى توغرىسىدا نۇرغۇن ئالىملار ھەر خىل كۆز قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويىدى. بەزىلەر ئۇلارنى مانا شۇ تۇران- تۈرك ئىرقىغا مەنسۇپ مىللەت دەپ قارىسا، يەنە بەزى ئالىملار ئۇلارنى موڭغۇل ئىرقىغا مەنسۇپ دەپ قاراپ كەلدى. يېقىنقى بىر قانچە ئون يىلدىن بۇيان ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيلىك ماتېرىياللارنىڭ ئىسپاتلىشىغا ئاساسلانغاندا، هونلارنىڭ تۇران-تۈرك ئىرقىغا مەنسۇپلىقىنىڭ مۇمكىنچىلىكى زور بولماقتا①.

بۇ توغرىسىدا داڭلىق هۇنشۇناس لىن گەن ئۆزىنىڭ «هونلارنىڭ ئومۇمىي تارىخى» دېگەن ئەسىرىدە مۇنداق كۆرسەتكەن: «ئارخېئولوگىيلىك تەكشۈرۈشلەرگە ئاساسلانغاندا، چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى نۇيان تېغىدىن تېپىلغان 25-نومۇرلۇق هۇن قەبرىستانلىقىدىن هۇنلارغا مەنسۇپ بىر پارچە كەچتە سۈرەت تېپىلغان. سۈرەتتىكى ئادەم چېچى قويۇق، ئارقىسىغا قىلىپ تارالغان، پىشانىسى كەڭ، كۆزلىرى يوغان، قويۇق بۇرۇتلۇق، چىرايى كېلىشكەن، سۈرلۈك قىياپەتتە بولۇپ، ئىنتايىن ھەيۋەتلىك كۆرۈندۇ. موڭغۇل ئارخېئولوگى س. دورجى بۇ كەشتىدىكى سۈرەت قەبرە ئىگىسىنىڭ بولۇپ، بۇ هۇن كىشىسى ئىدى، دەپ قارايدۇ. دىققەت قىلىشقا تېگىشلىكى شۇكى، بۇ كىشىنىڭ رەسىمدە كۆز گەرچە قارا رەڭدە ئىشلەنگەن بولسىمۇ، لېكىن كۆز قارچۇغى كۆك رەڭدە ئىشلەنگەن. مانا بۇ هونلارنىڭ تۇران-تۈرك ئىرقىغا مەنسۇپ ئىكەنلىكى مەسىلىسىنى ھەل قىلىشتا كۈچلۈك ماددىي ئاساس بىلەن تەمىنلىدى»[7].

«تۈركى خەلقلەرنىڭ قىياپەت ئالاھىدىلىكلىرىدىن بىرى كۆك كۆز، ساقال-بۇرۇتلۇق بولۇشتىن ئىبارەت بولغاچقا، هۇن قەبرىسىدىن چىققان هۇن ئادىمىنىڭ كەشتە سۈرىتى دەل كۆك كۆز، ساقال-بۇرۇتلۇق قىياپەتتە ئىشلەنگەن. يەنە بۇ كەشتە سۈرەتتىكى كىشى چىرايى كېلىشكەن، سۈرلۈك، ناھايىتى ھەيۋەتلىك كۆرۈنۈشتە بولۇپ، بۇ «خەننامە» 68-جىلد «جىن مىتىنىڭ تەرجىمىھالى»دىكى: < جىن مىتىنىڭ بويىنىڭ ئېگىزلىكى سەككىز چى، ئىككى سۇڭ بولۇپ، قەددى-قامىتى كېلىشكەن، ھەيۋەتلىك ئىدى > دېگەن بايانلار بىلەن تامامەن بىردەك. جىن مىتى هۇنلاردىن بولۇپ، يەنە بىر ئىسمى ۋېنشۇ ئىدى. ئۇ ئەسلىدە هۇن شىتۇق خانىنىڭ ۋەلىئەھدى ئىدى[8].

«جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئارخېئولوگىيە ئىنستىتۇتى فېڭشى قېدىرىپ تەكشۈرۈش ئەترىتى 1955-1957-يىللاردا، شەنشى ئۆلكىسى چاڭئەن ناھىيىسىنىڭ فېڭشى دېگەن يېرىدىن ئىككى قەبرە قازغان. بۇ هونلارنىڭ قەبرىسى بولۇپ، ئۆلگۈچى ئېھتىمال هونلارنىڭ ئەلچىسى ياكى ئەلچىلەرنىڭ ھەمراھى بولسا كېرەك. چۈنكى، قەبرىدىن چىققان نەرسىلەرنىڭ ھەممىسى هونلارنىڭ نەرسە كېرەكلىرى ئىدى. قەبرىدىن تېپىلغان ھەمدەپنە بۇيۇملار ئىچىدىكى ئۇزۇن تۆت چاسا شەكىللىك مىس تاختاي ئالاھىدە دىققەتنى تارتىدۇ. تاختاينىڭ ئوتتۇرىسىغا قاڭشارلىق، ئۇزۇن چاچلىق، ئىشتىنىنىڭ ئايغىنى تۈرۈۋالغان ئىككى كىشىنىڭ بىر- بىرىنىڭ بەل ۋە پاقالچاقلىرىدىن تۇتۇپ چېلىشىۋاتقان قىياپىتى چۈشۈرۈلگەن. قاڭشارلىق بولۇش تۈركلەرنىڭ قىياپەت ئالاھىدىلىكلىرىدىن بىرى ئىدى. بۇ ئىككى پارچە مىس تاختاينىڭ ئوتتۇرىسىغا چۈشۈرۈلگەن هونلارنىڭ قاڭشارلىق قىياپەتتە تەسۋىرلىنىشى، هونلارنىڭ تۇران-تۈرك ئىرقىغا مەنسۇپلىقىغا ھۆكۈم قىلىشتا ماددىي پاكىتنى تېخىمۇ كۈچەيتىدۇ»[9].

ئالتاينىڭ ئانا يۇرت مەسىلىسى يازما مەنبەلەر ئاساسىدىكى تەتقىقاتلاردا ۋە ئارخېئولوگىيلىك قېزىشلاردا تېپىلغان قېزىلمىلاردىن ئىسپاتلانغىنىدەك، بۇ نۇقتا يەنە تۈركىي مىللەتلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى ئېتىقاد چۈشەنچىلىرىدىمۇ ئىسپاتلانماقتا. نۇرغۇن مەدەنىيەت بەلگىلىرىنى ئۆز قويندا ساقلىغان تەبىئىي قورغانلارنىڭ ئالتايدا كۆپلەپ تېپىلىشى ھەرگىزمۇ تاسادىپىيلىق ئەمەس. ئۇيغۇرلارنىڭ فولكلور تارىخىغا نەزەر سالىدىغان بولساق، ئۇلار ئۆز ئېتىقادى بويىچە، ئالتاي تېغىنى ناھايىتى ئۇلۇغ بىلىپ، ئۇنى قوغدىغۇچى روھ، ھەتتا ئۆزلىرىگە تۆرەلگەن ئانا دەپ تونۇيتتى. ئالتاي تېغىنى، ھەتتا ۋەتەنىنىڭ سىمۋولى قىلىشقاندى. شۇڭا، شامانىزىم ئېتىقادىدىكى تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئالتاي تېغىغا چوقۇنۇپ مۇناجاتلار ئوقۇيتتى. شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغانلار ئۆز ئىبادىتىنى ئېگىز تاغلارغا چىقىپ قىلغان. ئالتاي تاغلىرى ئۇلۇغ تاغ روھلىرىنىڭ تۇپلانغان يېرى سۈپىتىدە كۆرسىتىلمەكتە. شۇڭلاشقا، ئالتاي شامانىزمدا يەر روھلىرى «يەر-سۇ» ياكى «ئالتاي» دەپ ئاتىلاتتى①. ئالتاي يەنە شامانىزمنىڭ بۆشۈكى بولغاچقا، ئالتاي مەدەنىيىتى «شامان مەدەنىيىتى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

«ئالتاي» دېگەن نامنىڭ ئېتمولوگىيىسىنىڭ «ئالتۇن» سۆزىگە باغلىنىدىغانلىقى مەلۇم. مەدەنچىلىك ئىنسانلارنىڭ ئەڭ دەسلەپكى مەدەنىيەت بەلگىلىرىدىن بىرى بولۇپ، ئۇنىڭ تارىخى نىئولىد دەۋرىنىڭ دەسلەپكى چاغلىرىغا يېتىپ بارىدۇ، شۇنداقلا ئالتۇن ئىنسانلارنىڭ ئەڭ بۇرۇن تونۇغان ۋە ئىشلەتكەن مەدەنلىرىدىن بىرى ھېسابلىنىدۇ. ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئەڭ قەدىمكى مەدەنىيەت مەركەزلىرى ئىچىدە مەدەن جەھەتتىن ئەڭ باي ۋە مەدەن ئىشلىتىش تېخنىكىسى ئەڭ تەرەققىي قىلغان يەر ئالتاي ۋە بايقال كۆلى ئەتراپلىرى ئىدى[10]. ئالتاينىڭ قەدىمكى ۋەسىقىلەردە «ئالتۇن تاغ» دەپ ئاتالغانلىقىدىن ئىبارەت بۇ پاكىتتىن قارىغاندا، ئالتايدا ئالتۇن قېزىش ۋە ئالتۇن ئىشلىتىش تېخنىكىسىنىڭ ناھايىتى ئۇزاق تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكىنى پەرەز قىلىشقا بولىدۇ.«ئالتۇن تاغ» دېگەن ئىسىممۇ بۇ يەردە ئالتۇن كۆپ چىققانلىقىغا قاراپ قويۇلغان. ئۇلۇغ ئالىم مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» ناملىق مەشھۇر ئەسىرىدىكى بىر رىۋايەتتە ئېيتىلىشىچە: «بىر كېچىسى زۇلقەرنەيننىڭ ئالدىن يۈرەر قوشۇنى تۈرك خاقانىنىڭ قوشۇنى تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنىدۇ. بىر تۈرۈك ئەسكىرى زۇلقەرنەيننىڭ ئەسكەرلىرىدىن بىرىنى بىر قىلىچ بىلەنلا كىندىكىگىچە ئىككىگە بۆلىۋەتكەن. ئۆلتۈرۈلگەن ئەسكەر تىللا سېلىنغان ھەمياننى بېلىگە ئېسىۋالغان بولۇپ، ئۇمۇ كېسىلىپ، تىللالار قانغا مىلىنىپ يەرگە تۆكۈلگەن. ئەتىسى تۈرك ئەسكەرلىرى قانغا مىلەنگەن تىللالارنى كۆرۈپ، بىر-بىرىدىن بۇ نېمە؟ دەپ سوراشقاندا، ئۇلار«ئالتۇن قان» دېيىشكەن. شۇڭا، مۇشۇ يەردىكى چوڭ بىر تاغ مۇشۇ نام بىلەن ئاتالغان. ئۇيغۇر ئېلىگە يېقىن بولغان بۇ تاغنىڭ ئەتراپلىرىدا كۆچمەن تۈرك خەلقلىرى ياشايتتى[11]. بۇ رىۋايەتتە تىلغا ئېلىنغان تاغنى ئالتاي تېغى دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ. چۈنكى، «تۈركى تىللار دىۋانى»دا سۆزلەنگەن ئۇيغۇر ئېلى ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىغا قارىتىلغان. ئالتاي ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ شىمالى چېگرىسىنى تەشكىل قىلغان.

«بۇ تاغنىڭ ئەتراپلىرىدا كۆچمەن تۈرك خەلقلىرى ياشايتى» دېيىلىشىمۇ، تۈركى تىللىق خەلقلەرنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە تارىخي پائالىيىتى بىلەن بىردەك. بۇ يەردە ئالىم ئالتاي تېغىنىڭ نامى، جۇغراپىيىلىك جايلىشىشى، مەدەن بايلىقى ۋە تارىخى ئارقا كۆرۈنۈشىنى رىۋايەت شەكلى بىلەن ئىپادە قىلىپ بەرگەن. ئالتاي تېغى «ئورخۇن-يېنسەي مەڭگۈ تاشلىرى»دا: «ئالتۇن يىش» (ئورمانلىق بىلەن قاپلانغان ئالتۇنتاغ مەنىسىدە) دەپ يېزىلغان. خەنزۇچە كلاسسىك ئەسەرلەردە مۇشۇ سۆزنىڭ مەنە ۋە ئاھاڭ تەرجىمىسى بويىچە ««金山»، «金微山»، «按台山»، «阿勒台山»» دەپ يېزىلغان. «ئالتاي» دېگەن نامنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا ۋ. ۋ. بارتولد «ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى»، (تۈركچە، 1-توم، 337-بەت) گە يازغان «ئالتاي» ماددىسىدا: «ھازىرقى نامنىڭ ئەسلى ئالتۇن مەنىسىنى ئىپادە قىلىدىغان سۆز بولسا، بۇنىڭغا مۇقابىل پەقەت موڭغۇلچىدىكى ‹ئالتان› ياكى ‹ئالتە› سۆزى نەزەر-ئېتىبارغا ئېلىنىدۇ. چۈنكى، ئالتاي سۆزى موغۇللار دەۋرىدە ئوتتۇرىغا چىققاندەك قىلىدۇ. بۇگۈنكى تۈركى تىللىق خەلقلەر ئالتاي سۆزىنىڭ بۇ مەنىسىدىن خەۋەردار ئەمەس. ھەقىقەتەن، بىر ھېكايىدە خەلق ئېتمولوگىيىسى بۇ سۆزنى «ئالتە ئاي» دېگەن شەكىلدە ئىككى سۆزگە ئايرىپ چۈشەندۈرىدۇ. ئالتاي ‹ئېگىز تاغ› مەنىسىدە جىنس ئىسىم سۈپىتىدىمۇ قوللىنىلىدۇ» دەپ يازغان. بارتولد ئالتاي دېگەن نامنىڭ ئېتمولوگىيىسىنى تۈركى تىلىدىن ئىزدىگەن. ھەممىگە مەلۇمكى، ئالتايدا قارا قارىغاي بىلەن قاپلانغان قىيالىق تاغلار ۋە قويۇق ئورمانلىقلار بار. قەدىمكى ئالتايلىقلار قارا قارىغايلار بىلەن قاپلانغان قىيالىق تاغنى «تايگا» دەپ ئاتىسا، قويۇق ئورمانلىقنى «يىش» دەپ ئاتىغان. رادلوف بۇ خىل تىل پاكىتلىرىغا ئاساسلىنىپ تۇرۇپ، ئالتاي دېگەن نام ئالتۇن ۋە تايگا دېگەن سۆزلەردىكى «ئال» ۋە «تاي» دېگەن ئىككى سۆزنىڭ قوشۇلۇشىدىن ياسالغان دەپ قارايدۇ. بۇ خىل چۈشەندۈرۈش ئالتاينىڭ «ئورخۇن-يېنسەي مەڭگۈ تاشلىرى»دىكى «ئالتىن يىش» دېگەن شەكلىگىمۇ ماس كېلىدۇ①. غەرب مەنبەلىرىدىمۇ، ئالتايدا ئالتۇننىڭ كۆپ چىقىدىغانلىقى توغرىسىدا بەزى خاتىرىلەرنى ئۇچراتقىلى بولىدۇ.

يۇقىرىدا بايان قىلىنغان يازما ۋە ئارخېئولوگىيىلىك پاكىتلارغا ئاساسەن، ھۇنلارنى تۇران-تۈرك ئىرقىغا تەۋە مىللەت دەپ قاراشقا ھەمدە ئالتاينى ئىنسانلارنىڭ ئەڭ قەدىمكى ھاياتلىق بۆشۈكلىرىدىن بىرى بولۇپلا قالماي، بەلكى يەنە ئەڭ قەدىمكى مەدەنىيەت ئۇچاقلىرىدىن بىرى دەپ ھېسابلاشقا بولىدۇ.

2. ھونلارنىڭ ياۋروپاغا كۆچۈشى

ئالتايدا ياشايدىغان بىراكسفال ئاق تەنلىك كىشلەرنىڭ قايسى دەۋردىن باشلاپ، ئەتراپقا قاراپ كېڭىيىشكە باشلىغانلىقى توغرىسىدا ئېنىق بىر مەلۇماتقا ئىگە ئەمەسمىز. ئالىملار ئەڭ قەدىمكى مەدەنىيەتلىك مىللەتلەرنىڭ بىرى بولغان بىراكسفال سۇمېرلارنى مىلادىدىن بۇرۇنقى 5000-يىللاردا ئالتاي دالاسىدىن يولغا چىقىپ، غەربى ئاسىياغا كۆچۈپ بارغان، ئۇلارنىڭ ئېتنىك

مەنبەسى تۈرك نەسىللىك ئىدى، دەپ قارايدۇ[12]. بۇ خىل يەكۈن تىل ۋە ئارخېئولوگىيىلىك پاكىتلار ئاساسىدا بەلگىلىك دەرىجىدە ئىسپاتلاندى.

هونلارنىڭ ئالتايدىن سىرتقا قاراپ كېڭىيىش تارىخىمۇ مەنبەلەردە ئېنىق ئەمەس. ئېلىمىز مەنبەلىرىدە، هونلارنىڭ مىلادىيەدىن بىر قانچە مىڭ يىللار بۇرۇن بۈگۈنكى ئىچكى-تاشقى موڭغۇلىيە تەۋەسىدە پائالىيەت ئېلىپ بارغانلىقى خاتىرىلەنگەن. مانا بۇ جايلار قەدىمكى غەرب جۇغراپىيە ئالىملىرىدىن ئورىئوس ۋە پىتولومىيىنىڭ ئەسەرلىرىدىكى قىستۇرما خەرىتىدە «هونلار يېرى» دەپ كۆرسىتىلگەن. بەزى هىندى مەنبەلىرىدە، هونلارنىڭ مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 250-يىللاردا كەشمىر ئەتراپلىرىدا كۆرۈلگەنلىكى خاتىرىلەنگەن[13]. زوروئاستېر دىنىنىڭ مۇقەددەس كىتابى «ئاۋېستا»دا هونلار «هىيۇن» (hiyun) ۋە «هىيائونا» (hyaona) دەپ يېزىلغان.

هۇن دېگەن نامنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە مەنىسى توغرىسىدا، هەر قايسى دۆلەت ئالىملىرى ئوتتۇرىسىدا ئوخشىمىغان كۆز قاراشلار مەۋجۇد. خەنزۇ ۋە بىر قىسىم ئۇيغۇر ئالىملىرى، هۇن دېگەن نام ئورخۇن دەرياسىنىڭ نامىدىكى «خۇن» سۆزىدىن كېلىپ چىققان، دەپ قارايدۇ.

هۇنگىر ئالىمى گ. نېمېز هۇن دېگەن نام تۈركىي تىلىدىكى «ئىنسان، خەلق» دېگەن مەنىدىكى «گۈن» (كۈن) دېگەن سۆزدىن كېلىپ چىققان، دەيدۇ.
نېمىس ئالىملىرىدىن ئالزىم هۇن دېگەن نامنى تۈركىي تىلىدىكى «كۈچ-قۇۋۋەت» دېگەن مەنىدىكى «قۇن» سۆزى بىلەن مۇناسىۋەتلىك قىلىپ چۈشەندۈرسە، ئۆمەليان پىرىتساك هۇن سۆزى مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 1000-يىللارنىڭ باشلىرىدا ««kwan، gun»»، مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 5-ئەسىرلەردە «khun» «kün» دەپ تەلەپپۇز قىلىناتتى، دەيدۇ.

ئورخۇن سېلىنگا دەرياسى بويلىرى بىلەن تۈركى تىللىق مىللەتلەر مۇقەددەس بىلىدىغان ئۆتۈكەن ۋادىسىنى مەركەز قىلغان هالدا خۇاڭخې ۋە ئوردۇسقىچە كېڭەيگەن هونلار، مىلادىدىن بۇرۇنقى نەچچە ئەسىر بۇرۇنلا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى سۇلالىلەر بىلەن تۈرلۈك مۇناسىۋەتتە بولۇپ كەلگەن. بۇ خىل مۇناسىۋەت بەزىدە نورمال دوستلۇق خاراكتېرىدە داۋاملاشسا، بەزىدە ئۆز-ئارا ئۇرۇش قىلىش خاراكتېرىدە داۋاملاشقان. شۇ سەۋەبلىك خەلقنىڭ تۇرمۇشىدىكى كۈلپەت- ئەلەسلەرگە ئېچىنغان خەنزۇ شائىرلار: «قالدۇق ئۆي-ماكانسىز هونلارنىڭ بالاسىدىن، هەر كۈنى هوشيار تۇرمساڭ يېڭىلىسەن هۇنلاردىن»[14]. دەپ نەزمە پۈتۈشكەن. مانا بۇ پاكىتلار ئەينى دەۋردە هونلارنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ئۈچۈن ئېغىر تەهدىتكە ئايلانغانلىقنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. هونلارنىڭ تېخىمۇ قۇدرەتلىك بىر سىياسىي كۈچ سۈپىتىدە ئوتتۇرا ۋە شەرقى ئاسىيا تارىخ سەھنىسىدە ئۆزىنى كۆرسىتىشى، مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 4-ئەسىردىن باشلىنىدۇ. بۇ ۋاقىتتا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە جۇ سۇلالىسى زاۋاللىققا يۈزلىنىپ، ئۇنىڭغا قاراشلىق هەر قايسى بەگلىكلەر ئوتتۇرىسىدا ئۈستۈنلۈك، زوراۋانلىق تالىشىش ئۇرۇشى ئەۋج ئالغانىدى. چىن بەگلىكىنىڭ كۈچىيىپ كېتىشىدىن ئەنسىرگەن باشقا بەگلىكلەر، مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 318-يىلى هونلار بىلەن كېلىشىم تۈزۈپ، هونلارنىڭ ئەسكىرىي كۈچى ئارقىلىق چىن بەگلىكىگە تاقابىل تۇرماقچى بولغان. شۇنىڭدىن كېيىن، هونلارنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى هەربىي هەرىكەتلىرى كۆپىيىشكە باشلىغان. كېيىن چىن بەگلىكىنىڭ بېگى چىن شىخۇاڭ هونلارنىڭ هۇجۇمىنى توسۇش ئۈچۈن، بەزىبىر تەدبىرلەرنىمۇ قوللانغان. ئالدى بىلەن ئۇ ئىلگىرى ئۇرۇشقاق بەگلىكلەرنىڭ ئۆزىنى قوغداش ئۈچۈن ياساتقان سېپىللىرىنى ئاساس قىلىپ ئۇنى غەرىبكە سۈرۈپ هونلار هۇجۇم قىلىپ كىرىدىغان جايلاردا سېپىل سوقتۇرغان. شۇنداق قىلىپ هۇنلارغا قارشى مۇداپىئە سىستېمىسى سۈپىتىدە مەشهۇر سەددىچىن سېپىلىنى (چىن تېمى دېگەن مەنىدە) بارلىققا كەلگەن. ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى هۇنلارغا قارشى مانا مۇشۇنداق كۈچلۈك تۇردىكى مۇداپىئە سىستېمىسى بارلىققا كەلگەن ۋاقىتتا، ئوتتۇرا ۋە شەرقى ئاسىيا تارىخىدا ئىككى مۇهىم ۋەقە يۈز بەردى. ئۇنىڭ بىرى، باتۇرنىڭ هۇن ئېمپىراتورى بولۇشى، يەنە بىرى خەن سۇلالىسىنىڭ قۇرۇلۇشى ئىدى.

هۇن مەركىزىدىكى مەلىكىنىڭ هىمايىسىدىن پايدىلانغان خەن سۇلالىسى دىپلوماتلىرى ۋە ئەلچىلىرى هۇن ئىمپېرىيىسى زېمىندا ئەركىن-ئازادە ئايلىنىپ يۈرەتتى. ئۇلار هونلار ۋە هۇنلارغا تەۋە مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدا هۇنلارغا قارشى سۆز-چۆچەك تارقىتىپ، ئاستا-ئاستا هۇن ئىمپېرىيىسىنى يوقىتىشقا ئۇرۇناتتى. بۇنىڭدىن باشقا تىجارەت مېلى سۈپىتىدە ئېلىپ كىرىلىپ، هۇن هۆكۈمرانلار تەبىقىلىرى ئارىسىدا يۇقىرى ئېتىبارغا ئېرىشكەن يىپەك رەخت، هونلارنىڭ مەنمەنچىلىك تۇيغۇسىنى قوزغاپلا قالماي، يەنە ئۇلارنىڭ بوشاڭ-هۇرۇنلۇقىنىمۇ كۈچەيتىۋەتكەنىدى. كۆك تەڭرىقۇت دەۋرىدە ئانچە كۆپ هېس قىلىنمىغان بۇ خىل يامان هادىسە، ئۇنىڭ ئوغلى كۈن-چىن دەۋرىدە (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 161-126-يىللار) چوڭ كۆڭۈلسىزلىكنىڭ مەنبەسى سۈپىتىدە ئۆزىنى كۆرسەتتى. يەنە كېلىپ، باتۇر تەڭرىقۇت ۋە كۆك تەڭرىقۇتقا سېلىشتۇرغاندا، كۈن-چىن تەڭرىقۇت ئىقتىدار جەهەتتىن ئاجىزراق بولغاچقا، هونلارنىڭ كۈچ-قۇدرىتىدە بەزى مەسىلەرنىڭ كۆرۈلۈشى تەبىئىي ئەهۋال ئىدى[15].

ۋۇدى خەن سۇلالىسىدە تەختكە چىققان مەزگىلدە (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 141-89-يىللار)، خەن سۇلالىسى تەسىر دائىرىسىنى كېڭەيتىش ئۈچۈن، نەزىرىنى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بىلىنمىگەن رايونلارغا ۋە مىللەتلەرگە يۆتكىدى.

خەن سۇلالىسى ئۆزىنىڭ ئىچكى ۋەزىيىتىنى ئوڭشىۋالغاندىن كېيىن، تاشقى مەسىلىنى قولغا ئېلىپ، ھەممىدىن ئاۋۋال ھونلارنىڭ تەھدىتىنى يوقىتىشقا قەدەم قويدى. ۋۇدى ئالدى بىلەن نۇرغۇن كىشىلىك قوشۇن تەشكىللەپ، تەدبىر-چارىلەرنى تۈزۈپ، تەشۋىقاتنى كۈچەيتتى. ئۇنىڭ مەقسەت-غايىلىرىدىن بىرى، خەن سۇلالىسى ئۈچۈن ئەڭ چوڭ كىرىم مەنبەسى بولغان يىپەك رەختكە غەرب تەرەپتىكى رايونلاردا يېڭى بازار ئېچىپ، ئىچكى ئاسىيانى كېسىپ ئۆتۈپ، ئوتتۇرا دېڭىز بويلىرىغا قەدەر سوزۇلۇپ بارىدىغان يىپەك يولىنىڭ كونتروللۇق ھوقۇقىنى قولغا ئېلىش ئىدى. بۇنىڭ ئۈچۈن ئوتتۇرا ۋە غەربى ئاسىيادىكى يات مىللەتلەرنىڭ توسالغۇسىنى يوقىتىشقا توغرا كېلەتتى.

مەلۇم بولغىنىدەك، تەخمىنەن مىلادىيە 1000-يىللارنىڭ ئاخىرىغا قەدەر داۋاملاشقان، ھۇن-خەن ئۇرۇشى، تۈرك-تاڭ ئۇرۇشىنىڭ ئاساسي سەۋەبلىرىدىن بىرى، مۇشۇ كارۋان يولىنىڭ ھۆكۈمرانلىق مەسىلىسىنى تالىشىش ئىدى. ۋۇدىنىڭ يىپەك يولى ئۈستىدىكى مىللەتلەر ۋە مەملىكەتلەرنىڭ ئەھۋالىنى ئىگىلەش ۋە ئۇلار بىلەن ھۇنلارغا قارشى ئىتتىپاق تۈزۈش مەقسىتىدە غەربكە ئەۋەتكەن ئەلچىسى جاڭ چيەن، بىرىم يولدا ھونلار تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىپ، ئون يىل نازارەت ئاستىدا تۇتۇلغان. شۇنداق بولغىنىغا قارىماي، جاڭ چيەننىڭ بۇ تەرەپلەردە تۇرغان ۋاقتىدا ئېرىشكەن مەلۇماتلىرى، شۇنداقلا ئۇنىڭ يۇقىرىغا سۇنغان تەكلىپلىرى ۋۇدىنى چەكسىز شاتلاندۇرغان. بۇ دوكلات كېيىنكى چاغلاردىكى سۇلالىلەرنىڭ غەربىي يۇرت سىياسىتى ئۈچۈن كۆرسەتمىگە ئايلانغان[16].

ۋۇدى دەۋرىدە خەن سۇلالىسى تېخىمۇ ئەھمىيەتلىك بىر ئۇتۇققا ئېرىشتى. ئۇ بولسىمۇ خەن سۇلالىسى ئۆز قوشۇنىنى ھۇن ئۇسلۇبىدا تەشكىللەپ، ھۇن قوراللىرى بىلەن قوراللاندۇرۇشتىن ئىبارەت ئىدى. مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 318-يىلىدىكى ئىتتىپاق تۈزۈش كېلىشىمىگە قاتنىشىپ، ھونلارنىڭ ھەربىي ياردىمىگە ئېرىشكەن جاۋ بەگلىكى دەۋرىدە باشلىنىپ، كېيىن شىمالىي جۇڭگودىكى فېئودال بەگلىكلەرنى يوقىتىپ، چىن سۇلالىسىنى بەرپا قىلغان چىن شىخۋاڭ دەۋرىدە تېز سۈرئەتتە داۋاملاشتۇرۇلغان بۇ ھەربىي ئىسلاھات ھەرىكەتلىرى، خەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى ۋۇدى دەۋرىگە كەلگەندە، ئۇنىڭ قوماندانلىرىدىن ۋەي چىڭ بىلەن خۇ چۈبىڭ تەرىپىدىن زور ئۇتۇققا ئېرىشتۈرۈلدى.

ئۇلارنىڭ مىلادىدىن بۇرۇنقى 127-يىلى ۋە 115-يىللاردا ئوردۇستا ھونلار ئۈستىدىن غەلىبە قىلىشى، ھونلارنىڭ ئاساسلىق پائالىيەت رايونىنىڭ غوبى (گوبى) دىن شىمالغا، ئورخۇن دەرياسى بويلىرىغا سۈرۈلۈشكە سەۋەب بولدى. شۇنىڭدىن كېيىن، ھونلار بۇرۇنقى قۇدرەتلىك ھالىتىگە قايتىپ كېلەلمىدى. خەن سۇلالىسى ئوردىسىنى قاپلىغان «ھۇن قوشۇنى يېڭىلمەستۇر» دېگەن قاراشمۇ ئاستا-ئاستا ئۇنتۇلۇشقا باشلىدى.

ھۇنلارغا قۇلقۇ تەڭرىقۇت بولغاندىن باشلاپ، (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 101-96-يىللار) 40 يىل داۋامىدا غەربىي جەنۇب تەرەپتىكى مۇنبەت ۋە باي تۇپراقلار (جۇڭغارىيە، تەڭرىتېغى ئېتەكلىرى، تۇرپان، كۇچار، قەشقەر، يەكەن، خوتەن قاتارلىق جايلار) خەن سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىقىغا ئۆتكەچكە ھونلارنىڭ دۆلەت مالىيىسى ئازلاپ كەتتى. يەنە كېلىپ شۇ ۋاقىتقا قەدەر خەن سۇلالىسى تەرىپىدىن ھەدىيە ۋە خىراج سۈپىتىدە يوللىنىپ تۇرغان مالىيە كۈچلىرىمۇ ئۈزۈلۈپ تاشلاندى. خەن سۇلالىسى تەشۋىقاتىنىڭ ئۆزىنى كۆرسىتىشى نەتىجىسىدە، ئىچكى زىددىيەتمۇ بارغانسېرى كۈچىيىپ، ئۇرۇش پارتىلاش دەرىجىسىگە بېرىپ يەتتى، ئىقتىسادى جەھەتتىكى قىسلىق ۋە ھەربىي كۈچ جەھەتتىكى ئاجىزلىق تۈپەيلى، قوغشار تەڭرىقۇت ماددىي ياردەمگە ئېرىشىش مەقسىتىدە خەن سۇلالىسىنىڭ ھىمايىسى ئاستىغا ئۆتتى[17]. بۇ ۋەقە تۈپەيلى ھونلارنىڭ ۋەزىيىتى مۇرەككەپلىشىپلا قالماي، بەلكى يەنە ھونلار شىمالىي ۋە جەنۇبىي ھونلار دەپ ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتتى.

قوغشار تەڭرىقۇت ھوقۇق تالىشىش كۈرىشىدە، ئۆز ئىنىسى سول قول بىلگە خان چېچى تەڭرىقۇت تەرىپىدىن مەغلۇپ بولۇپ، مىلادىيەدىن بۇرۇنقى52-يىلى خەن سۇلالىسىگە بېقىندى. خەن سۇلالىسى پادىشاھى ئۇنىڭغا جاۋجۈن مەلىكىنى ياتلىق قىلىپ، ئۇنىڭ ھۇن ئىمپېرىيىسىدىكى ئەڭ چوڭ ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈرۈشىگە ياردەم قىلدى. خەن سۇلالىسى بۇ يول ئارقىلىق ھۇنلارنى ئۆزىنىڭ قولى بىلەن يوقاتماقچى بولدى. چېچى تەڭرىقۇت خەن سۇلالىسىنىڭ قوغشار تەڭرىقۇتنى قوللىغانلىقىدىن قاتتىق نارازى بولۇپ، ئۇنىڭ ئەلچىسىنى ئۆلتۈرۈۋەتتى. لېكىن، خەن سۇلالىسى بىلەن قوغشار تەڭرىقۇتنىڭ بىرلەشمە كۈچى ئالدىدا نىسبەتەن ئاجىزراق ئورۇندا تۇرغان چېچى تەڭرىقۇت، شىمالىي ھۇنلارنى باشلاپ يەتتە سۇدىكى تالاسقا كۆچۈپ كەلدى. ئۇ، سەمەرقەند خانلىقى بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ، ئوتتۇرا ئاسىيادا قايتىدىن ئۆزىنىڭ سىياسىي قۇدرىتىنى تىكلىدى. چېچى تەڭرىقۇت مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 43-يىلى، تالاس دەرياسى بويىدا ئەتراپى سېپىل بىلەن قورشالغان پايتەختىنى سالدۇردى. ئەمما، چېچى تەڭرىقۇتنىڭ بۇ يەردىكى ھۆكۈمرانلىقىمۇ ئۇزۇنغا بارمىدى. مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 36-يىلى خەن سۇلالىسى قوماندانى چېن تاڭ 70مىڭ كىشىلىك

قوشۇن بىلەن ئوتتۇرا ئاسىياغا يۈرۈش قىلىپ، سەمەرقەندتە چىچى تەڭرىقۇت بىلەن قاتتىق سوقۇشتى. ئۇرۇشتا چىچى تەڭرىقۇت، شاھزادىلەر، خانىشلار ۋە دۆلەت ئەمەلدارلىرى بولۇپ، 1518 كىشى ھاياتىدىن ئايرىلدى. شۇنىڭ بىلەن، چىچى تەڭرىقۇتنىڭ تالاس دەرياسى بويىدىكى ھۆكۈمرانلىقى ئاخىرلاشتى.

قوغشار تەڭرىقۇت ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ خەن سۇلالىسى يۈرگۈزگەن ھۆكۈمرانلىقى 70 يىل داۋاملاشتى. غۇتۇئارشى تاۋغانوتى تەڭرىقۇت دەۋرىگە كەلگەندە، (مىلادىيە 18-46-يىللار)، ھونلار خەن سۇلالىسىگە بولغان بېقىندىلىقنى بىكار قىلىپ، شەرقتە مانجۇرىيىدىن، غەربتە قەشقەرگىچە بولغان جايلارنى قايتىدىن بىرلىككە كەلتۈردى. غۇتۇئارشى تاۋغانوتى تەڭرىقۇت ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ھونلارنىڭ ئىچكى قىسمىدا يەنە نىزا كۆتۈرۈلدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، قۇرغاقچىلىق ۋە چېكەتكە ئاپىتى يۈز بېرىپ، سانسىزلىغان چارۋا-ماللار ئۆلۈپ كەتتى. مانا شۇنداق ئىجتىمائىي ۋە تەبىئىي ئاپەتلەر سەۋەبىدىن، مىلادى 48-يىلى، ھونلار قايتىدىن شىمالىي ۋە جەنۇبىي ھونلار دەپ ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتتى[18].

ھونلار ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتكەندىن كېيىن، جەنۇبى ھونلار ئورخۇن دەرياسى بويلىرىدىن ئايرىلىپ، بۆگۈنكى ئىچكى موڭغۇلىيەدىكى شۇفاڭ، يۈنجۇڭ ۋە ۋۇيەن قاتارلىق رايونلارغا كۆچۈپ كېلىپ، خەن سۇلالىسى بىلەن بىر سەپتە تۇرۇپ، شىمالىي ھۇنلارغا قارشى كۈچكە ئايلاندى. بۇ مەزگىلدە ھۇنلارغا قاراشلىق موڭغۇل-تۇڭگۇس قوۋملىرىدىن سيانپىي (سىبىر) ۋە ئوغانلارمۇ خەن سۇلالىسىنىڭ ماسلىشىشى بىلەن ئىسيان كۆتۈرۈپ، شىمالىي ھۇنلارغا قارشى ھۇجۇمغا ئۆتتى. جەنۇبىي ھۇنلارمۇ خەن سۇلالىسىگە ياردەملىشىپ، شىمالىي ھۇنلارغا قارشى ھۇجۇمغا ئاتلاندى. مىلادىيە 89-يىلى، شىمالىي ھونلار ئۆزىنىڭ دۈشمەنلىرى تەرىپىدىن قاتتىق مەغلۇپ بولدى. شۇنىڭ بىلەن شىمالىي ھونلارنىڭ زور كۆپچىلىكى غەربكە قاراپ كۆچتى. بىر قىسمى ئورخۇن دەرياسى بويىدا تۇرۇپ قالدى[19]. ئۇلار كېيىن سيانپىيلارغا قوشۇلۇپ كەتتى. غەربكە قاراپ كۆچكەن شىمالىي ھونلار چىچى تەڭرىقۇت دەۋرىدە، يەتتە سۇ رايونىغا كېلىپ ماكانلىشىپ قالغان ھۇنلارغا قوشۇلۇپ، ھازىرقى قازاقىستان تەۋەسىدە غەربىي ھۇن ئىمپېرىيىسىنى تەشكىل قىلدى. بۇ دۆلەتنىڭ بايرىقى بولسا، ئاچ سېرىق رەڭلىك تۆت چاسا يىپەك بايراق ئىدى. مانا شۇ شىمالىي ھونلار مىلادىيە 2-ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ياۋروپادا كۆرۈلۈشكە باشلىدى. لېكىن، ھونلارنىڭ كەڭ كۆلەمدە ياۋروپاغا كۆچۈشى مىلادىيە 4-ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا يۈز بەردى. مانا بۇ ھونلار تارىختا ياۋروپا ھۇنلىرى، دەپ ئاتىلدۇ.

جەنۇبقا كۆچكەن جەنۇبىي ھونلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى بولسا گاھىدا خەن سۇلالىسىگە قارام بولۇپ، گاھىدا مۇستەقىل ھالدا داۋاملىشىپ، مىلادىيە 188-يىلىغا كەلگەندە خەن سۇلالىسى تەرىپىدىن ئاغدۇرۇلدى. مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 209-يىلى قۇرۇلغان ھۇن ئىمپېرىيىسى يۇقىرىقىدەك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئاغدۇرۇلۇپ كەتكەن بولسىمۇ، لېكىن بۇ جەنۇبىي ھونلارنىڭ تامامەن يوقالغانلىقىنىڭ بەلگىسى ئەمەس ئىدى. ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە خەن سۇلالىسى ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىنمۇ، ھونلار يەنىلا مۇھىم بىر كۈچ سۈپىتىدە ئۆزىنىڭ تەسىرىنى كۆرسىتىپ كەلدى. مىلادىيە 4-5-ئەسىرلەردە مانا شۇ ھونلار ئېلىمىز تارىخىدا كېيىنكى خەن (مىلادىيە 304-329-يىللار)، ئالدىنقى جاۋ (مىلادىيە 328-352-يىللار)، كېيىنكى شيا (مىلادىيە 407-431-يىللار)، شىمالىي لياڭ (مىلادىيە 401-439-يىللار) قاتارلىق پادىشاھلىقلارنى قۇردى. شىمالىي لياڭ سۇلالىسى مىلادىيە 439-يىلى تابغاچلار تەرىپىدىن ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن، بۇ دۆلەتنى قۇرغان ھونلار ھازىرقى شەرقىي شىنجاڭغا كۆچۈپ كېلىپ، ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى قايتىدىن ئەسلىگە كەلتۈردى. بۇ دۆلەت تارىختا «لوپنۇر خانلىقى» (مىلادىيە 442-460-يىللار) دەپ ئاتالدى. بۇ ھونلار كېيىن ئوتتۇرا ئاسىيادا ناھايىتى مۇھىم رول ئوينىغان تۈركلەرنىڭ شەكىللىنىشىدە مۇھىم ئېتنىك مەنبەگە ئايلىنىپ قالدى. ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى ھونلار بولسا كېيىن خەنزۇلارغا قوشۇلۇپ كەتتى.

بۇ يەردە ئىككى مەسىلىنى تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە ئەرزىيدۇ. بىرى، غەربنىڭ قەدىمكى جۇغراپىيە ۋە تارىخى ئەسەرلەردە قارا دېڭىزنىڭ شەرقىدىن تارتىپ، تاكى جۇڭگونىڭ شىمالىغىچە بولغان جايلار «سكىتىيە» دەپ ئاتالغان بولسا، بۇ جايدا ياشىغان ھەر قايسى كۆچمەن ۋە ئولتۇراق مىللەتلەر قايسى تىل سىستېمىسىدا سۆزلىشىشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇلار بىردەك ھالدا «سكىتلەر» (سېكىفلەر دەپمۇ ئاتىلدۇ) دەپ ئاتالغاندى. شەرقتىن كۆچۈپ كەلگەن ھۇنلارمۇ قەدىمكى غەرب ئاپتورلىرى تەرىپىدىن مۇشۇنداق نامدا ئاتىلىشتىن خالىي بولالمىدى. شەرقىي رىم ئاپتورلىرى ھۇنلارنى ھېرودوت تىلغا ئالغان قەدىمكى شەرق مىللەتلىرى بىلەن بىر دەپ قارىغان. تودۇرېتۇس ۋە پرىسكوس قاتارلىقلار ھۇنلارنى «سكىت» دەپ يازغان. زوسىموس بولسا ھۇنلارنى «كىرال سكىتلىرى» دەپ يازغان. بۇنىڭدىن باشقا ئۇ يەنە ھۇنلارنى ئاتاشتا ھېرودوت تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن سىگۇنناي دېگەن نامنىمۇ ئىشلەتكەندى. پروكوپىئوس ھۇنلارنى «كىممېروي» ۋە «ماسساگېت» دەپ ئاتىغاندى. يەنە بىر مەسىلە شۇكى، ياۋروپا ھۇنلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە ئۇلارنىڭ تارىخى توغرىسىدا غەرب دۇنياسىدا 18-ئەسىردىلا تەتقىقاتلار باشلانغان. لېكىن، غەرب ئىلىم ساھەسىدە ياۋروپا ھۇنلىرىنىڭ ئاسىيادىن كۆچكەن ھونلار ئىكەنلىكى ئالىملار تەرىپىدىن بىردەك ئېتىراپ قىلىنغانغا قەدەر بولغان ئارىلىقتا، ياۋروپا ھۇنلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدە تۈرلۈك كۆز قاراشلار ئوتتۇرىغا قويۇلغان. ئېلىپ ئېيتساق ژ. دېگۇيگەنس، ژ. كىلاپروت، ك. پ نئومانن، ئا. تىرىي، ۋ. ۋ رادلوف، پ. پېلئوت، ھې. شىراتورى، ئو. فرانكى، ر. گىروسېت قاتارلىقلار ياۋروپا

هۇنلىرنىڭ ئېتنىك مەنبەسىنى ئايرىم-ئايرىم ھالدا فىن، فىن-ئۇغۇر، ئۇيغۇر، موڭغۇل، تۈرك- موڭغۇل ئارىلاشمىسى، تۈرك-موڭغۇل-مانجۇ ئارىلاشمىسى دەپ قارىغان. ۋېنلىن، ئىلىۋايىسكى، زىبىلىن، قاتارلىقلار ھۇنلارنى سلاۋيان مىللىتىگە باغلىغان. موللېنخوف، ئا. فىخ، ر. مۇخ، ژ. خۇپىن قاتارلىقلار ھۇنلارنى گېرمان مىللىتىدىن كېلىپ چىققان، دەپ قارىغان بولسا، ل. زىلىچ، قاتارلىقلار ھۇنلارنى كاۋكاز قوۋمىگە باغلىغان. ياۋروپا ھۇنلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا بۇنداق كۆپ خىل تالاش-تارتىشنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشىدىكى سەۋەب، ياۋروپا ھۇن ئىمپېرىيىسىنى نۇرغۇنلىغان مىللەتلەر تەشكىل قىلغاندى. ئىمپېرىيە ئىچىدە ھاكىمىيەت يۈرگۈزگۈچى مىللەت ھونلار بولسىمۇ، لېكىن ئىمپېرىيە ۋە ئۇنىڭ قوشۇنىنى تەشكىل قىلغان كۈچلەر ئىچىدە ھەر ۋاقىت گوتلار، گېپىدلەر، ۋاندالىلار، ئانتىلار، سكلوۋىنلار، چەرەمىشلەر ۋە موردېۋىنلەر قاتارلىق سلاۋيان، گېرمان، ۋە فىن-ئۇغۇر خەلقلىرىنىڭ بولۇشى، يەنە شۇنداقلا ئالانلار ۋە سارماتلار قاتارلىق ئىران نەسىللىك خەلقنىڭ بولۇشى، يۇقىرىقىدەك كۆپ خىل تالاش-تارتىشنى كەلتۈرۈپ چىقارغاندى.

3. ياۋروپا ھۇن ئېمپېرىيىسىنىڭ قۇرۇلۇشى

مىلادىيە 350-يىلى ھونلار ھازىرقى قازاقىستان دالىسىدىن ھەيۋەت بىلەن كاسپى دېڭىزىنىڭ شىمالىغا قاراپ يۈرۈش قىلدى. بۇ مەزگىلدە كاسپى دېڭىزىنىڭ شىمالىدىكى جايلاردا ئالان[20] دۆلىتى بار ئىدى. لاتىن تارىخچىسى ماركىللىنۇسنىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا، ھونلار مىلادىيە 355-يىلى ئالانلارنىڭ دۆلىتىنى ئىشغال قىلىپ، ئۇلارنى غەربكە كۆچۈشكە مەجبۇر قىلغان. مىلادىيە 360-370-يىللار ئارىسىدا ھونلار ئاناتولىيىدىكى ئۇفراغا قەدەر يۈرۈش قىلىپ بارغان. بۇ ۋەقەدىن كېيىن، ھونلار كاسپى دېڭىزىنىڭ شىمالىدىن غەربكە قاراپ يۈرۈش قىلغان. ھونلارنىڭ بۇ قېتىمقى يۈرۈش قىلىشى ناھايىتى ھەيۋەتلىك ۋە قورقۇنچلۇق بولغاچقا، بۇ ھەرىكەت شۇ جايلاردىكى مىللەتلەرنىڭ چوڭ كۆچۈشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان[21]. بەزى مەنبەلەردە ھونلار ياۋروپاغا قاراپ كۆچكەندە، ئۇلارنىڭ ئالدىدا بىر بۇغىنىڭ يول باشلاپ ماڭغانلىقى سۆزلىنىدۇ[22]. يەنە بەزى رىۋايەتلەردە ھونلار مائۇتىس دەرياسىدىن بىر بۇغىنىڭ ياردىمىدە كېسىپ ئۆتكەنلىكى سۆزلىنىدۇ[23].

مىلادىيە 374-يىلى كۈچلۈك ئاتلىق قوشۇنغا ئىگە ھونلار قارا دېڭىزنىڭ شىمالىغا بېسىپ كەلگەن. لاتىن تارىخچىسى جوردانىسنىڭ مەلۇماتىغا ئاساسلانغاندا، بۇ چاغدىكى ھونلارنىڭ داھىيسى بالامبەر (بەزىلەر بالامىر دەپمۇ يازىدۇ. بالامبەر باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ 15-نەۋرىسى، چېچى تەڭرىقۇتنىڭ 9- نەۋرىسى ئىدى) دېگەن كىشى ئىدى.

تارىخ سەھنىسىگە مىلادىيە 372-يىلى چىققان بالامبەر ھاكىمىيەت ئىدارە قىلىش جەھەتتە يېتىشكەن سىياسىيون، ھەربىي تاكتىكا سەنئىتى جەھەتتە جەسۇر ۋە ماھىر قوماندان ئىدى. بالامبەر ئالدى بىلەن بۇ ئەتراپتىكى سارمات ۋە سكىت قوۋملىرىنى بويسۇندۇرۇپ، ئۇلاردىن ئۆزىنىڭ ئەسكىري كۈچىنى تولۇقلىغان. ئۇنىڭدىن كېيىن، بالامبەر شەرقىي گوتلار ئۈستىگە يۈرۈش قىلغان. بۇ چاغدا قارا دېڭىزنىڭ شىمالىدىكى جايلار گېرمان نەسىللىك گوتلارنىڭ ئىشغالىيىتى ئاستىدا بولۇپ، دون-دنېپىر دەرياسى ئارىلىقىدىكى جايلاردا شەرقى گوتلار (ئوستگوتلار)، ئۇنىڭ غەربىدىكى جايلاردا بولسا غەربىي گوتلار (ۋېستىگوتلار) ياشايتى. غەربىي گوتلارنىڭ غەربىدىكى ترانسىلۋانىيە ۋە گالچىيىدە گېپىدلار، بۈگۈنكى ھۇنگرىيىدە ۋاندالىلار ياشايتتى. بۇ تۆت گېرمان قوۋمىدىن باشقا، يەنە بۇ ئەتراپتا ئىران ۋە سلاۋيان خەلقلىرىمۇ بار ئىدى.

بالامبەر شەرقىي گوتلارنى مەغلۇپ قىلىشتا بىر تەرەپتىن تۇيۇقسىز ھەم شىددەتلىك ھۇجۇم قىلىش تاكتىكىسىنى قوللانغان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن ھونلارنىڭ دەھشەتلىك ھەيۋىسىنى نامايان قىلىش ئارقىلىق، ئۇلارنى روھى جەھەتتىنمۇ ئاجىزلاشتۇرغان. شەرقىي گوتلارنىڭ پادىشاھى ئەرمانارىك ھونلار بىلەن بولغان ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇپ ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالغان. ئەرمانارىكنىڭ تەختكە ۋارىسلىق قىلىدىغان ئوغلى بولمىغاچقا، گوتلار خانلىقىنىڭ باشقا بىر جەمەتىدىن بولغان ۋىتىخمىرنى ئۆزىگە خان قىلىپ تىكلىگەن. ۋىتىخمىر تەختكە چىققاندىن كېيىن شەرقىي گوتلارنىڭ بۇرۇنقى ھالىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن، قوشنا مىللەتلەر ئۈستىگە يۈرۈش قىلماقچى بولغان. شەرقىي گوتلارنىڭ قايتىدىن باش كۆتۈرۈشىنى خالىمىغان تاكتىكىلىق بالامبەر شەرقىي گوتلارنىڭ ئارىسىغا ئىتتىپاقسىزلىق ئۇرۇقىنى چېچىپ، ۋىتىخمىرگە قارشى كۈچلەر بىلەن ئىتتىپاق تۈزگەن. شۇ ئارقىلىق ۋىتىخمىرنىڭ ئۆز مەقسىتىنى ئىشقا ئاشۇرۇشىغا پۇرسەت بەرمىگەن. مىلادىيە 375 - يىلى ۋىتىخمىر نامەلۇم بىر كىشى تەرىپىدىن ئېتىلغان ئوقتا ئۆلگەن. شۇنىڭ بىلەن، ۋىتىخمىرنىڭ قىسقىغىنا ھۆكۈمرانلىقى ئاخىرلاشقان. ۋىتىخمىرنىڭ تەرەپدارلىرى ئۇنىڭ ئۆلتۈرۈلگەنلىكىنى ئۇققاندىن كېيىن، ھونلار بىلەن ئۇرۇش قىلىش نىيىتىدىن ۋاز كېچىپ، دىنىستىر دەرياسىنىڭ غەربىدىكى غەربىي گوتلار ئىچىگە قېچىپ بارغان. شەرقىي گوتلارنىڭ كۆپچىلىكى بولسا، ئەسلى جايلىرىدا قېلىپ، ھۇنلارغا بويسۇنغان①. ھونلار

شەرقىي گوتلارنى تارمار قىلغاندىن كېيىن، ئۇلارغا ھۇنمۇد دېگەن كىشىنى خان قىلىپ سايلىغان. شۇنىڭ بىلەن، جەنۇبىي رۇسىيە دالىسى ھونلارنىڭ ئىلكىگە ئۆتكەن. ھونلار بۇ جاينى بازا قىلىپ تۇرۇپ ئەتراپقا قاراپ كېڭەيگەن.

شەرقىي گوتلارنىڭ ھونلار تەرىپىدىن تارمار قىلىنغانلىق خەۋىرى غەربىي گوتلار ئىچىگە يېتىپ بېرىشى بىلەنلا، ئۇلار قورقۇپ قاتتىق ساراسىمىگە چۈشكەن. ھونلارنىڭ ئەمدى ھۇجۇم نىشانىنى ئۆزلىرىگە قاراتقانلىقىنى ھېس قىلىپ يەتكەن غەربىي گوتلار، دىنىستىر دەرياسىنىڭ غەربىي تەرىپىگە مۇستەھكەم قورغانلارنى سېلىپ، مۇداپىئەنى كۈچەيتىش ئارقىلىق ھونلارنىڭ دەريادىن ئۆتۈشىنى توسماقچى بولغان. غەربىي گوتلارنىڭ پۇختا تەييارلىقىنى كۆرگەن بالامبەر ئايلانما ئۇرۇش قىلىش تاكتىكىسىنى قوللىنىپ، غەربىي گوتلار مۇداپىئەسىز قالدۇرغان دىنىستىر دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىن ئايدىڭ كېچىدە كېسىپ ئۆتۈپ، غەربىي گوتلارنىڭ ئۇستىگە يان تەرەپتىن تۇيۇقسىز ھۇجۇم قوزغىغان. ئۇرۇشتا غەربىي گوتلار قاتتىق مەغلۇپ بولغان. پادىشاھ ئاتخانارىك مەغلۇپ بولغان غەربىي گوتلارنى باشلاپ، رىم ئىمپېرىيىسىگە قاراپ قاچقان. بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا ھونلار ناھايىتى كۆپ ئولجىغا ئېرىشكەن. غەربىي گوتلار مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، دىنىستىر دەرياسى بىلەن ئىسپانىيە ئارىلىقىدىكى جايلاردا ياشايدىغان ھەر قايسى مىللەتلەر ھونلارنىڭ ھەيۋىسىدىن قورقۇپ، ئارقا-ئارقىدىن رىم ئىمپېرىيىسىگە قېچىپ كىرگەن. مانا بۇ تارىختا ناھايىتى زور سىياسىي ۋە ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشلەرنى پەيدا قىلغان مىللەتلەر چوڭ كۆچۈش ھەرىكىتى ئىدى[24]. شۇنداق قىلىپ گوتلار پۈتۈنلەي مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، بالامبەر مىلادىيە 375-يىلى زېمىنى ئېتىل (ۋولگا) دەرياسىدىن، دوناي دەرياسىغىچە سوزۇلغان ياۋروپا ھۇن ئىمپېرىيىسىنى قۇرغان. بۇ ئېمپېرىيىنىڭ پايتەختى دوناي دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىن بويىدا ئىدى. بۇ جاي ھەر قايسى تەرەپلەرگە بارىدىغان يوللارنى ۋە ھۇنلارغا تەۋە مىللەتلەرنى كونترول قىلىپ تۇرۇشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە جاي ھېسابلىناتتى.

4. شەرقىي ۋە غەربىي سەپتىكى يۈرۈش

مىلادىيە 375-يىلى بالامبەر ياۋروپا ھۇن ئىمپېرىيىسىنى قۇرغاندىن كېيىن، ئۇ ھۇنلارغا بېقىنغان گوتلار، ئالانلار ۋە تەيفاللاردىن ياردەمچى قىسىم تەشكىل قىلغان. بۇنىڭ بىلەن ھونلارنىڭ ئەسكىرىي كۈچى تېخىمۇ زورىيىپ، ياۋروپادىكى ھەيۋىسى كۈندىن-كۈنگە ئېشىپ بارغان ۋە ياۋروپا ئۈچۈن قورقۇنچلۇق كۈچكە ئايلانغان.

مىلادىيە 378 - يىلى ھۇن قوشۇنى دوناي دەرياسىنى كېسىپ ئۆتۈپ، رىم ئېمپېرىيىسىنىڭ ھېچقانداق قارشىلىقىغا ئۇچرىماستىن (ئەمەلىيەتتە رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ ھۇنلارغا قارشى تۇرۇشقا جۈرئەت قىلالمىغان)، ھۇنگرىيە تۈزلەڭلىكىگىچە ئىلگىرىلەپ بارغان. ئەمما، ھونلارنىڭ بۇ قېتىمقى سەپىرىدە ھېچقانداق بىر ئىشغالىيەت مەقسىتى يوق ئىدى. ئۇلار پەقەت يېڭى زېمىن ۋە ئۇ يەردە ياشايدىغان مىللەتلەرنىڭ ئەھۋالىنى بىلىپ بېقىشنى مەقسەت قىلغانىدى. شۇڭا، ئۇلار بۇ قېتىمقى يۈرۈشنى تېزلا ئاخىرلاشتۇرۇپ قايتقان. ئەسلىدە ھونلار ئۆزى ئىگىلىمەكچى بولغان جايلارنى ئالدىن كۆزىتىپ تەتقىق قىلاتتى. بۇ خىل ماھىيەتتىكى يۈرۈشلەرنىڭ بەزىلىرى، ھەتتا بىر قانچە يىل داۋاملىشاتتى. بۇ ھونلارنىڭ ھەربىي ئىشلار سەنئىتىدىكى بىر تاكتىكا ئىدى.

ھۇنلاردىن قاتتىق چۆچۈگەن ماركومانلار ۋە كۇئادلار (ئۇلار ئاۋىستىرىيىدە ياشايتتى) مىلادىيە 381-يىلى رىم ئىمپېرىيىسىگە قېچىپ بېرىشقا تەييارلىنىۋاتقاندا، سارماتلار ۋە گوتلارمۇ چېگرىدىن ئۆتۈپ رىم ئىمپېرىيىسىگە قېچىپ كىرگەن. بۇ ۋاقىتتا بەزى گېرمان ۋە ئىران نەسلىلىك خەلقلەرمۇ غەربىي ھۇنگرىيىدىن يولغا چىقىپ، ئالپ تاغلىرىدىن ئۆتۈپ ئىتالىيىگە تەھدىت سالغان. ھۇنلارمۇ مىلادىيە 381-يىلىدىن باشلاپ، رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ چېگرا بويلىرىدىكى ئۆلكىلەرگە ھۇجۇم قىلىشقا باشلىغان.

ھونلار ئەينى ۋاقىتتا كۈچلۈك دۆلەت ھېسابلانغان رىم ئىمپېرىيىسىگە قارىتا كەڭ كۆلەملىك تېگىش قىلمىغان، ئەمما رىم ئىمپېرىيىسىگە قارىتا ناھايىتى ئەتراپلىق تەييارلىق كۆرگەن. مىلادىيە 391-يىلى ھونلار تىسسا دەرياسى بويىدىكى سارماتلار بىلەن ئىتتىپاق تۈزگەن. شۇ يىلى يەنە چېخىيە تەۋەسىدىكى مىللەتلەر بىلەنمۇ ئىتتىپاق تۈزۈپ، رىم ئېمپېرىيىسىگە قارشى كۈچلەرنى ئۇلغايتقان.

مىلادىيە 395 - يىلى رىم ئېمپېراتورى تېئودو سىئوس ئالەمدىن ئۆتۈشى بىلەن تەڭلا ئىچكى نىزا يۈز بېرىپ، بىر پۈتۈن رىم ئىمپېرىيىسى شەرقىي ۋە غەربىي رىم ئېمپېرىيىسى دەپ، ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتكەن. شەرقىي رىم ئىمپېرىيىسى كونىستانتىنپول (ئىستانبول) نى پايتەخت قىلغان. غەربىي رىم ئىمپېرىيىسى يەنىلا رىم شەھىرىنى پايتەخت قىلغان. بىر پۈتۈن رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ

ئىككىگە بۆلۈنۈپ كېتىشى، ئۇنىڭ ئەسكىريي كۈچىنى زور دەرىجىدە ئاجىزلىتىۋەتكەنىدى. بۇ ئەھۋال ھونلار ئۈچۈن پايدىلىق بولغان. شۇڭا، ھونلار مىلادىيە395-يىلى ئىككى سەپ بويىچە رىم ئىمپېرىيىسگە يۈرۈش قىلغان. شەرقىي سەپتىكى يۈرۈشكە باسىق بىلەن قۇرسىق قوماندانلىق قىلغان. بۇ سەپتىكى ھۇن قوشۇنلىرى قارا دېڭىزنىڭ شىمالىدىن ئاتلىنىپ، دارىيال دەرياسىدىن كېسىپ ئۆتۈپ، فىرات دەرياسىنى بويلاپ، ئالدىغا ئۇچرىغان ھەر قانداق قارشى كۈچنى تارمار قىلىپ، ئاناتولىيىدىكى ئەرزىروم، مالاتىيا، ئادانا، ئۇفرا، ئانتاكىيا، ئەنقەرە ۋە قەيسەرى ئەتراپلىرىغىچە يۈرۈش قىلىپ بارغان. ئۇنىڭدىن كېيىن سۈرىيىدىكى سۇر ۋە قۇددۇس شەرىپ شەھەرلىرىگىمۇ ئىلگىرىلەپ بېرىپ، ئەزەربەيجان ئارقىلىق قايتقان. بۇ قېتىمقى يۈرۈشتە ھونلار نۇرغۇن ئولجىغا ئېرىشىپلا قالماي، يەنە 18مىڭ ئادەمنى ئەسىر ئېلىپ يانغان. قايتىش جەريانىدا ھونلار ئىرانغىمۇ تېگىش قىلغاندا، كۈتۈلمىگەن يەردە ھونلار مەغلۇبىيەتكە ئۇچراپ، ئولجا ۋە ئەسىرلەرنى ئىرانلىقلارغا تارتقۇزۇپ قويغان[25].

شەرقىي سەپتىكى يۈرۈش ناھايىتى قىسقا مۇددەت ئىچىدە ئېلىپ بېرىلغاچقا، شەرقىي رىم ئىمپېرىيىسى بىلەن ئىران ساسانىيلار سۇلالىسى بۇنىڭدىن ئىنتايىن چۆچىگەنىدى. شۇڭا، ئەينى ۋاقىتتا ھونلارنىڭ ھەربىي يۈرۈشلىرى توغرىسىدا كىشىنىڭ ئىشەنگۈسى كەلمىگۈدەك دەرىجىدىكى ئەپسانە-رىۋايەتلەر تارقالغان. تارىخىي مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، بۇ خىلدىكى ئەپسانە-رىۋايەتلەردىن ھەر كۈنى بىرى پەيدا بولۇپ تۇرغان. بۇ قېتىمقى يۈرۈش ھونلارنىڭ ئاناتولىيىگە قىلغان ئىككىنچى قېتىملىق سەپىرى ئىدى. مىلادىيە 398-يىلى ھونلار ئاناتولىيىگە ئۈچىنچى قېتىم يۈرۈش قىلغان. بۇ قېتىممۇ شەرقىي رىمنىڭ ياش ئىمپېراتورى ئاركادى ھۇنلارغا قارىتا ھېچقانداق بىر جىددىي چارە-تەدبىر يۈرگۈزەلمىگەن. ھونلار بۇ يۈرۈشتە نۇرغۇن ئولجىنى غەنىيمەت ئالغان.

غەربىي سەپتە بولسا ھۇن قوشۇنى تىراكىياغىچە يۈرۈش قىلىپ بارغان. لېكىن، بۇ سەپتىكى يۈرۈشكە قاتناشقان ھۇن قوشۇنى سان جەھەتتىن ئانچە كۆپ ئەمەس ئىدى. بۇنىڭ ۋاقتى مىلادىيە 400-يىلى ئىدى. بۇ چاغدا بالامبەر ئالەمدىن ئۆتۈپ، ئورنىغا ئوغلى (بەزى مەنبەلەردە نەۋرىسى دېيىلدۇ) يىلدىز (ئۇلدىز-يۇلتۇز) ھۇن تەختىگە چىققان ۋاقىت ئىدى. يىلدىز قوماندانلىق قىلغان غەربىي سەپتىكى بۇ ھۇن قوشۇنىنىڭ دوناي دەرياسىنىڭ غەرب تەرىپىدە پەيدا بولىشى، شەرقىي ياۋروپادا مىللەتلەرنىڭ ئىككىنچى قېتىملىق چوڭ كۆچۈش دولقۇنىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. بۇ قېتىمقى يۈرۈشتە ھۇنلاردىن قورقۇپ قاچقان ۋاندالالار بىلەن غەربىي گوتلار يەنە بىر قېتىم غەربىي رىم ئىمپېرىيىسگە قېچىپ كىرگەن. ئەمما، ئالارىك غەربىي گوتلارغا رەھبەرلىك قىلىپ مىلادىيە 401-يىلى رىم شەھىرىگە بېسىپ كىرىپ، بۇ شەھەرنى ئۈچ كېچە-كۈندۈز بۇلاپ-تالىغان. گوتلارنىڭ بۇ تەھدىتى ئاتاقلىق رىم قوماندانى سىلىكخۇ تەرىپىدىن باستۇرۇلغان. ئەگەر، سىلىكخۇ بۇ بۇلاڭچىلىقنى باستۇرالمىغان بولسا، رىم شەھرىدىن ھېچقانداق بىر ئەسەر قالمىغان بولاتتى.

غەربىي گوتلارنىڭ تەھدىتى ئەمدىلا ئاياغلىشىپ تۇرۇشىغا، غەربىي رىم ئىمپېرىيىسى يەنە بىر چوڭ تەھدىتكە دۇچ كەلگەن. بۇ بولسا راداگاسىنىڭ ھۇنلاردىن قورقۇپ قاچقان سۇئىپ، كوئاد، بۇرگۇند، ساكسۇن، ئالمان (نېمىس) قاتارلىق قوۋملەرنى بىرلەشتۈرۈپ، رىم شەھرىگە دەھشەتلىك ھالدا بېسىپ كېلىشى ئىدى. راداگاس رىم شەھرىنى يەر يۈزىدىن يوق قىلىۋېتىشنى ئېلان قىلغان. غەربىي رىمنىڭ ئاتاقلىق قوماندانى سىلىكخۇ پاۋىيا ئۇرۇشىدا راداگاس بىلەن قاتتىق تۇتۇشقان بولسىمۇ، ئۇنى توسۇپ قالالمىغانىدى. غەربىي رىم ئىمپېرىيىسى ئۆزىنىڭ ئاخىرقى مىنۇتلىرى يېقىنلىشىپ قالغان بۇنداق خەتەرلىك پەيتتە، ھۇنلارغا باش ئۇرۇپ ئۇلاردىن ياردەم سوراشتىن باشقا ھېچقانداق بىر چىقىش يولى تاپالمىغان. يىلدىز قوماندانلىقىدىكى ھۇن ۋە غەربىي رىمنىڭ بىرلەشمە قوشۇنى مىلادىيە 406-يىلى 8-ئايدا، فلورسادا راداگاسنى مەغلۇپ قىلىپ ئۇنى ئۆلتۈرگەن شۇنداق قىلىپ يىلدىز غەربىي رىم ئىمپېرىيىسنى ھالاكەتتىن قۇتقۇزۇپ قالغان[26].

بۇ يەردە شۇنىمۇ تىلغا ئېلىپ ئۆتۈش كېرەككى، ھۇنلارغا بولۇپمۇ، ھونلارنىڭ مەشھۇر داھىيسى-ئاتتىلاغا نىسبەتەن دۈشمەنلىك پوزىتسىيىسدە قەلەم تەۋرەتكەن غەرب ئاپتورلىرى، رىم شەھرىنى بۇلاپ-تالىغان ئالارىك ئۈچۈن بولسۇن ياكى رىم شەھرىنى يەر يۈزىدىن يوق قىلۋەتمەكچى بولغان راداگاس ئۈچۈن بولسۇن، ئۇلارغا سەلبىي پوزىتسىيە قوللانمىغان. بولۇپمۇ غەرب ئاپتورلىرى رىم شەھرىنى ھونلارنىڭ قۇتقۇزۇپ قالغانلىقنى يوشۇرۇپ قېلىش ئۈچۈن، تۈرلۈك سۆز ئويۇنلىرىنى ئىشلىتىشتىن باش تارتمىغان.

ھونلارنىڭ غەربىي رىمغا ياردەم بېرىشى، ھۇن ئىمپېراتورى يىلدىزنىڭ مىلادىيە 400 - يىلى ئوتتۇرىغا قويغان ھۇن ئىمپېرىيىسىنىڭ تاشقى سىياسىتىدە بەلگىلەنگەن بىر تۈرلۈك ماددا ئىدى. يىلدىزنىڭ تاشقى سىياسىتى شەرقىي رىمغا داۋاملىق بېسىم ئىشلىتىش، بۇنىڭ ئەكسىچە غەربىي رىم بىلەن نورمال مۇناسىۋەتنى ساقلاش ئىدى. چۈنكى غەربىي رىم ئىمپېرىيىسى ئىچىگە بېسىپ كىرىپ، ۋەيرانچىلىق پەيدا قىلغان مىللەتلەر ئەينى ۋاقىتتا يەنە ھۇنلارنىڭمۇ دۈشمىنى بولغاچقا، غەربىي رىم بىلەن

ھەمكارلىق ئورنىتىپ، ۋاقتى كەلگەندە ئۆنىڭغا ياردەم بېرىش يىلدىزنىڭ تاشقى سىياسىتىگە كىرگۈزۈلگەنىدى. يىلدىزنىڭ بۇ سىياسىتى تاكى ئاتتىلا دەۋرىگىچە داۋاملاشقان.

5. شەرقىي رىمنىڭ ھۇنلارغا قارام بولۇشى

يىلدىز مىلادىيە 409-يىلى دوناي دەرياسىدىن كېسىپ ئۆتۈپ، بۇ دەريانىڭ جەنۇبىدىكى شەرقىي رىمنىڭ بەزى ئىستىراتېگىيىلىك جايلىرىنى ئىشغال قىلىپ، شەرقىي رىم ھۆكۈمىتىگە ھونلارنىڭ ھەيۋىسىنى كۆرسىتىپ قويغان. گىرېك مەنبەلىرىگە قارىغاندا، يىلدىز شەرقى رىمنىڭ تىنچلىق ئورنىتىشنى تەلەپ قىلىپ كەلگەن ۋەكىلگە: «مەن كۈن پېتىشقىچە بولغان جايلارنى ئىگىلەيمەن» دەپ ھەيۋە قىلغانىدى. يىلدىز مىلادىيە 410-يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن. يىلدىزنىڭ دەۋرىدە ھۇن ئىمپېرىيىسىنىڭ زېمىنى شەرقتە بالقاش كۆلىگە قەدەر سوزۇلغانىدى[27].

يىلدىز ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئورنىغا قاراتون تەختكە چىققان. قاراتون توغرىسىدا مەنبەلەردە كۆپ مەلۇمات قالدۇرۇلمىغان. پەقەت بىزگە مىلادىيە 412-يىلى شەرقىي رىم ئەلچىسى ئولۇمپىئودوروسنىڭ قاراتوننىڭ ئوردىسىغا بارغانلىقى ھەققىدىكى مەنبەلەر مەلۇم. قاراتوننىڭ ئايبارس، مۇنجۇق، رۇگا ۋە ئوكتار ئىسىملىك تۆت ئوغلى بولغان. بۇلارنىڭ ئىچىدە مۇنجۇق بالدۇرلا ئۆلۈپ كەتكەن.

مىلادىيە 422-يىلى قاراتون ئالەمدىن ئۆتۈپ، ئورنىغا چوڭ ئوغلى رۇگا ئىمپېراتور بولغان. رۇگا ئىنىسى ئايبارسنى «سول قول بىلگە خان» ۋە ئوكتارنى «ئوڭ قول بىلگە خان» ئەمىلىگە قويۇپ، ئۇلارنى ھۇن ئىمپېرىيىسىنىڭ شەرقىي ۋە غەربىي قىسمىغا خان قىلىپ سايلىغان.

رۇگا تەختكە چىققاندىن كېيىن، شەرقىي رىم ھۇن ئىمپېرىيىسىگە مەخسۇس تەيىنلەنگەن جاسۇسلارنى ۋە تەشۋىقاتچىلارنى ئەۋەتىپ، ھۇن قوشۇنىنى ئىسيان كۆتۈرۈشكە ۋە ھۇنلارغا تەۋە مىللەتلەرنى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، ھۇن ئىمپېرىيىسىدىن ئايرىلىپ چىقىشقا كۈشكۈرتكەن. شەرقىي رىم بۇ ئارقىلىق ھۇنلارنى ئىچكى قىسىمدىن غۇلىتىپ تاشلىماقچى بولغان. شەرقىي رىمنىڭ بۇ سۇيىقەستىنى سېزىپ قېلىپ، قاتتىق غەزەپلەنگەن رۇگا مىلادىيە 422-يىلى ھۇن قوشۇنىنى باشلاپ شەرقىي رىمنىڭ بالقاندىكى ئۆلكىلىرىگە ھۇجۇم قىلىپ، ئۇ جايلارنى بېسىۋالغان. شەرقىي رىم ھۇنلارغا تەڭ كېلەلمەي تىنچلىق ئورنىتىشنى تەلەپ قىلغان. رۇگامۇ شەرقىي رىمنىڭ تەلپىگە قوشۇلغان. نەتىجىدە، شەرقىي رىم ھونلارنىڭ تەلپىنى شەرتسىز قوبۇل قىلىپ، ھەر يىلى ھۇنلارغا باج سۈپىتىدە 350 لىرا ئالتۇن تاپشۇرۇشقا قوشۇلغان.

ھۇنلاردىن قاتتىق دەككىسىنى يەپ ناھايىتى كۆپ باج تاپشۇرۇشقا مەسئۇل بولغان شەرقىي رىم ئىمپېرىيىسى، مىلادىيە 423-يىلى غەربىي رىم ئىمپېرىيىسىنى ئۆزىگە قوشۇۋېلىش ئۈچۈن قوشۇن ئەۋەتكەن. غەربىي رىم ئىمپېرىيىسى بۇ قېتىم يەنە ھۇنلاردىن ياردەم سوراشقا مەجبۇر بولغان. رۇگانىڭ 60 مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن ياردەمگە كەلگەنلىكىنى كۆرگەن شەرقىي رىم قوشۇنى، ئۇرۇشقا كىرمەستىنلا ئالدىراپ-تېنەپ چېكىنىپ كەتكەن. گەرچە، بۇ قېتىم زور ئۇرۇش پارتلىمىغان بولسىمۇ، لېكىن رۇگا شەرقىي رىمدىن بۇ قېتىمقى يۇرۇشنىڭ ھەربىي چىقىملىرىنى تولۇق تۆلىتىۋالغان. شۇنىڭ بىلەن ھونلار غەربىي رىمنى يەنە بىر قېتىم ھالاكەتتىن قۇتقۇزۇپ قالغان. شەرقىي رىم بولسا ھۇنلارغا قارام دۆلەتكە ئايلانغان.

شەرقىي رىم تارىخچىسى پىرىسكوسنىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا، شەرقىي رىم ئىمپېراتورى تېئودوروس ھونلار بىلەن يامانلىشىپ قېلىشتىن قورقۇپ، يىللىق باجنى ۋاقتى-ۋاقتىدا، بەلگىلەنگەن مىقداردا تاپشۇرۇپ تۇرغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ يەنىلا ھۇنلارغا تەۋە مىللەتلەرنى ئاستىرتتىن كۈشكۈرتۈش ھەرىكىتىنى زادىلا توختاتمىغان. شۇڭا رۇگا تېئودوروسنىڭ بۇ يامان نىيىتىنى بەربات قىلىش ئۈچۈن، شەرقىي رىمنىڭ ھۇن ئىمپېرىيىسى تەۋەسىدىكى مىللەتلەردىن مۇناسىلىق ئەسكەر قوبۇل قىلىشنى ۋە شەرقىي رىم سودىگەرلىرىنىڭ ھۇن تۇپرىقىدا ئەركىن سودا قىلىشنى چەكلىگەن. رۇگا يەنە تېئودوروس نى شەرقىي رىمغا قېچىپ بارغان ھۇن دۆلەت ئەمەلدارلىرىدىن ئاتاقام بىلەن مامانىڭ ئوغۇللىرىنى ۋە باشقا ھۇن قاچاقلىرىنى دەرھال ئۆتكۈزۈپ بېرىشكە زورلىغان. ئىلاجسىز ئەھۋالدا قالغان تېئودوروس ھونلار بىلەن مۇناسىۋەتنى ياخشىلاپ، كېلىشىم تۈزۈش ئۈچۈن، مىلادىيە 434-يىلى بىر ئەلچىلەر ئۆمىكىنى ھۇن ئىمپېرىيىسىگە ئەۋەتكەن. ئەلچىلەر ئۆمىكى يېتىپ كەلگەن چاغدا، رۇگا ئالەمدىن ئۆتۈپ ئورنىغا مۇنجۇقنىڭ ئوغلى ئاتتىلا ھۇن تەختىگە چىققانىدى. شەرقىي رىم رۇگادىن ئىبارەت بۇ كۈچلۈك رەقىبىدىن قۇتۇلغىنىغا ناھايىتى خوش بولغان. شۇ ۋاقىتتىكى خرىستىئان دىنىي ئېپىسكوپى پىروكولۇس چېركاۋدا «تەڭرى تەقۋادار تېئودوروسنىڭ دۇئاسىنى قوبۇل

قىلىپ، شەرقىي رىم ئۆستىدىكى تەھدىتنى يوقاتتى»[28]، دەپ ۋەز ئېيتقان. لېكىن، بۇ چاغدا تىئودوروس يېڭىدىن تەختكە چىققان ئاتتىلانىڭ، شەرقىي رىم ئۆچۈن رۇگادىنمۇ بەكرەك قورقۇنچلۇق كۈچ ئىكەنلىكىنى ئويلاپمۇ باقمىغانىدى.

ئىككىنچى باب

ئاتتىلا دەۋرىدىكى ھۇن ئىمپېرىيىسى

1. «ئاتتىلا» دېگەن ئىسمىنىڭ مەنبەسى ۋە مەنىسى

«تەڭرى قامچىسى» دېگەن نام بىلەن دۇنياغا مەشھۇر ئاتتىلانىڭ ئىسمى، شەرقىي رىم مەنبەلىرىدە «ئاتتىلاس»، «ئاتىلاس»، «ئاتىللاس»، « ئاتتېلاس»، لاتىنچە مەنبەلەردە «ئاتتىلا»، «ئاتتىيلا»، «ئاتتلا»، سلاۋيان مەنبەلىرىدە «ئاتېلا»، «ئاتىلا»، يىراق قەدىمكى گېرمانچە مەنبەلەردە «ئەرزىلو»، ئوتتۇرا قەدىمكى گىرمانچە مەنبەلەردە «ئەتزەل». كېيىنكى ئوتتۇرا ئەسىر گېرمانچە مەنبەلەردە «ئەتتەل»، «ھەتتەل»، «ئەتخەلە»، ئىنگلىزچە مەنبەلەردە «ئائەتلا»، شىمالى گېرمانچە مەنبەلەردە «ئاتلى»، ھۇنگرىيە مەنبەلىرىدە «ئەتخەلە»، «ئەتەلە»، «ئاتخىلا»، «ئاتتىلا» ۋە «ئاتىلا» دېگەن شەكىللەردە يېزىلغان[29].

«ئاتتىلا» دېگەن ئىسمىنىڭ مەنبەسى ۋە مەنىسى توغرىسىدا ھۇنگر تۈركولوگى گ. نېمېزنىڭ «ئاتتىلا ۋە ھونلار» دېگەن ئەسىرىدە ئوتتۇرىغا قويغان «ئاتتىلا» دېگەن ئىسىم گوتچە «دادا» دېگەن مەنىدىكى «ئاتتا» (بۇ سۆز ئەسلىدە تۈركى تىللىق مىللەتلەردىن گوتلارغا ئۆتكەن سۆز ئىدى) سۆزى بىلەن يەنە گوتچە ئەكىلەتمە سۆزى بولغان «ئىلا» قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشىدىن ياسالغان بولۇپ، مەنىسى «كىچىك دادا» دېگەنلىك بولىدۇ، دېگەن قارىشى ھازىر ئىلىم ساھەسىدە ئانچە نەزەر ئېتىبارىغا ئېلىنمايدۇ. ئۇنىڭ ئورنىغا «ئاتتىلا» دېگەن ئىسمىنىڭ ئېتىل دەرياسىنىڭ نامىدىن كەلگەنلىكى توغرىسىدىكى قاراش بارغانسېرى ئېتىراپ قىلىشقا ئېرىشمەكتە.

ۋولگا دەرياسىنىڭ تۈركچە نامى «ئېتىل» دەپ ئاتىلاتتى. بۇ نام ھەر قايسى تۈركىي تىل شىۋىلىرىدە يەنە «ئاتال»، «ئەتىل»، «ئادەل»، «ئەدىل» ۋە «ئىدىل» دەپمۇ ئاتىلاتتى. شەرقىي رىم مەنبەلىرىدە بولسا «ئاتىلا» ۋە «ئاتىل» دەپ يېزىلغان. «ئېتىل» سۆزىنىڭ مەنىسى «چوڭ دەريا»، «ئېقىن»، «سۇ» دېگەنلىك بولاتتى. ۋولگا سۆزى بولسا فىن-ئۇغۇر تىلىدىن كەلگەن. مەھمۇد قەشقىرى «تۈركى تىللار دىۋانى»دا ئېتىل دەرياسىنى «ئەدىل» دەپ ئاتاپ، ئۇنى قىپچاق دالىسىدىكى بىر دەريانىڭ نامى، دەپ كۆرسەتكەن ھەم بۇ دەرياغا مۇناسىۋەتلىك تۆۋەندىكى شېئىرنى قوشۇمچە قىلغان:

ئېتىل «ئەدىل» سۈيى ئېقىپ تۇرار،

قىيا تۈۋىگە سوقۇپ تۇرار.

بېلىق-پاقا تولۇپ تۇرار،

كۆلچەك ئىچى تېشىپ تۇرار[30].

«ئاتتىلا» دېگەن ئىسمىنى تۇنجى قېتىم پىرىسكوس «ئاتتىلاس» دەپ تىلغا ئالغان. گېرېك تىلىدا «ئاس» سۆزى قوشۇمچە ھېسابلىناتتى. گېرېكلار تۈركىي تىلدا «ئا» ۋە «ئە» تاۋۇشلىرى ئۈچۈن «oc» بەلگىسىنى قوللانغان. شۇڭا، پىرىسكوس «ئاتتىلاس» دەپ تىلغا ئالغان ئىسمىنى «ئاتتىل» ياكى «ئەتتىل» دەپ ئوقۇشقا ھەم بۇ ئىسمىنىڭ دەل ۋولگا دەرياسىنىڭ تۈركچە ئىسمىدىن كېلىپ چىققانلىقىنى چۈشىنىشكە بولىدۇ.

ئاتتىلا ئېتىل دەرياسى بويىدا تۇغۇلغاچقا، ئۇنىڭغا بۇ دەريانىڭ ئىسمى قويۇلغان. بۇ خىل ئادەت تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ تارىخىدا كۆپ ئۇچرايدۇ[31]. دېمەك، ئاتتىلاغا «چوڭ دەريا»، «ئېقىن»، «سۇ» دېگەن مەنىلەردىكى ئاتىل دېگەن ئىسىم قويۇلغان بولۇپ، ئەينى ۋاقىتتا بۇ ئىسىم «ئاتتىلا» دېگەن شەكىلدە ئومۇملىشىپ كەتكەن.

2. ئاتتىلا ۋە بىلەدا

ئاتتىلا مىلادىيە 400-يىلى تۇغۇلغان. ئۇنىڭ دادىسى مۇنجۇق بالدۇرلا ئالەمدىن ئۆتكەچكە، ئاتتىلا تاغىسى رۇگانىڭ يېنىدا چوڭ بولغان. ئاتتىلا كىچىكىدىنلا ناھايىتى ئەقىللىق، ھوشيار ھەم جاسارەتلىك بولغاچقا، رۇگا ئاتتىلانى ئۆزى بىلەن نۇرغۇن ئۇرۇشلارغا قاتناشتۇرۇپ، ئۇنىڭغا ھەربىي ماھارەت ئۆگەتكەن ھەمدە ئۇنىڭغا ھونلارنىڭ ئىچكى تاشقى سىياسەتلىرىنى پىششىق تونۇتقانىدى. ئاتتىلا ياش ۋاقتىدا بىر مەزگىل رىم ئىمپېرىيىسىدە گۆرەدە تۇرغان. ئاتتىلا گۆرەدە تۇرغان مەزگىلدە، رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ بارلىق ئاجىزلىق ۋە زىددىيەتلىرىنى تولۇق تونۇپ يەتكەن. كېيىن ئاتتىلا شەرقىي رىمگە قوللانغان سىياسىتىدە ئۆز ۋاقتىدا ئېرىشكەن تەجرىبىلىرىگە ئاساسلانغان. دېمەك، ئاتتىلا تەختكە چىققان مەزگىلدە ئۇ سىياسىي ۋە ھەربىي جەھەتتە كۈچلۈك تالانت ئىگىسىگە ئايلىنىپ بولغانىدى.

مىلادىيە 434-يىلى رۇگا ئالەمدىن ئۆتۈپ، ئاتتىلا بىلەن ئۇنىڭ ئاكىسى بىلەدا «بۇدا» بىرلىكتە ھۇن ئېمپىرىيىسىنىڭ تەختىگە چىققان. مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، ئاتتىلانىڭ باشقۇرۇشىدىكى جايلار ھۇن ئىمپېرىيىسىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى جايلار، بىلەدانىڭ باشقۇرۇشىدىكى جايلار ھۇن ئىمپېرىيىسىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى جايلار ئىدى.

بىلەدا ئويۇن تاماشىغا ئامراق، دۆلەت ئىشى بىلەن ئانچە كارى يوق ئىدى. شۇڭا، دۆلەتنىڭ چوڭ-چوڭ سىياسىي ۋە ھەربىي ئىشلىرىنى ئاتتىلا ئۆزى باشقۇرغان. شۇنداقتىمۇ، ئاتتىلا يەنىلا ئاكىسىنىڭ نامىدا بولسىمۇ خان دەپ ئاتىلىشنى خالىمىغان. ئاخىرى بىلەدا مىلادىيە 445- يىلى ئاتتىلا تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن. قەدىمكى مەنبەلەردە بۇ ھەقتە بەزى مەلۇماتلار قالدۇرۇلغان. مەسىلەن جوردانىس: «ئاتتىلا ئاكىسى بىلەدا بىلەن بىرلىكتە ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا باشلىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ئۆزىنىڭ پىلانىنى تولۇق ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن ۋە ئۆزىنىڭ ھوقۇقىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش ئۈچۈن بىلەدانى ئۆلتۈرگەن. شۇنىڭ بىلەن، ئاتتىلا ھۇن ئىمپېرىيىسىنىڭ پۈتۈن ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈرگەن» دەيدۇ.

ماركىللىنۇسمۇ بۇ ھەقتە: «ھونلارنىڭ خانى بىلەدانى ئاتتىلا ھىيلە بىلەن يوق قىلدى» دەپ يازغان. لېكىن، مىلادىيە 448-يىلى ئاتتىلانىڭ قېشىغا كەلگەن شەرقىي رىم ئەلچىلەر ئۆمىكىنىڭ ئەزاللىرىدىن بىرى بولغان تارىخچى پىرىسكوس، بىلادانىڭ ئىسمىنى بىر قانچە يەردە تىلغا ئالغان ھەمدە ئۇ ھەمراھلىرى بىلەن بىلەدانىڭ بىر خانىشىنىڭ ئۆيىدە مېھمان بولغان بولسىمۇ، لېكىن بىلەدا پاجىئەسى توغرىسىدا بىر نېمە دېمىگەن. بەزى مەنبەلەرگە قارىغاندا، بىلەدا ھايات ۋاقتىدا ئاتتىلانىڭ ياردەمچىسى سۈپىتىدە ھونلارنىڭ ئىچكى-تاشقى سىياسىتىنى بىر تەرەپ قىلىشقا ئارىلاشقانلىقى مەلۇم. ھەتتا، مىلادىيە 441-يىلى بىلەدا ئۆز نامىدا كۈمۈش تەڭگە پۇل قۇيدۇرغانىدى. بۇ پۇلنىڭ ئالدى تەرىپىدە بۇدا(بىلەدا) دېگەن خەت چۈشۈرۈلگەن. ئارقا تەرىپىگە «بۇدا، 441-يىل» دېگەن خەت چۈشۈرۈلگەن. تارىخى مەنبەلەرگە قارىغاندا، بىلەدا ئويۇن-تاماشىغا ئامراق كىشى بولۇپ، ھەر ۋاقىت خوشال-خۇرام، كۈلكە-چاقچاق ئىچىدە ئۆتۈشنى خالايتتى. شۇڭا، ھاكىمىيەت ئىشلىرىنى ئېغىر يۈك دەپ بىلەتتى. ئاتتىلانىڭ بىلەدانى ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا ئانچە كۆپ ئارىلاشتۇرماسلىقى، مۇشۇ سەۋەبتىن بولۇشى مۇمكىن. بۇ ھەقتە پىرىسكوس مۇنداق دەپ مەلۇمات بەرگەن: «ھونلارنىڭ قولىغا چۈشكەن ئەسىرلەر ئىچىدە زەركون ئىسىملىك بىر ئەرەب قىزىقچىسى بار ئىدى. ئۇ ئاتتىلانىڭ سارىيىغا ئېلىپ كېلىنگەندە، ئاتتىلا ئۇنى زادىلا ياقتۇرمىغان. بىلەدا بولسا ئۇنىڭ ئەرەبچە، گوتچە، لاتىنچە ۋە ھىندىچە سۆزلەر بىلەن ئارىلاشقان قىزىقارلىق سۆزلىرىنى ناھايىتى ياقتۇرۇپ قالغان. شۇڭا، ئۇنى يېنىدا ئېلىپ قالغان. بىر كۈنى بۇ ئەرەپ قىزىقچىسى قېچىپ كەتكەن. بىلەدانىڭ ئادەملىرى ئۇنى تۇتۇپ كېلىپ، بىلەداغا تاپشۇرغان. بىلەدا ئۇنىڭدىن نېمە ئۈچۈن قاچقانلىقىنى سورىغاندا، ئۇ ئۆزىنىڭ توي قىلىش نىيىتىنىڭ بارلىقىنى ئېيتقان. بۇنى ئاڭلاپ بىلەدا قاقاقلاپ كۈلۈپ كەتكەن ھەمدە دەرھال چوڭ خانىشىنىڭ كېنىزىكىدىن بىرىنى تاللاپ چىقىپ، زەركوننى ئۆيلەپ قويغان. بىلەدا ئۆلگەندىن كېيىن، ئاتتىلا ئۇنى غەربىي رىم ئېمپېرىيىسىنىڭ قوماندانى ئائېتوسقا بېرىۋەتكەن». مانا بۇنىڭدىن مەلۇمكى، بىلەدا بىلەن ئاتتىلانىڭ خاراكتېرى، قىزىقىشى ۋە سىياسىي-ھەربىي ئىشلارغا بولغان قارىشى تۈپتىن ئوخشىمايتتى.
بىلەدا ياۋروپا مىللەتلىرىنىڭ رىۋايەتلىرىدە ئاتتىلادەك كەڭ ئورۇن ئالالمىغان. نېمىسلارنىڭ «نىبۇڭلار ھەققىدە قوشاق» ناملىق ئېپوسىدا بىلەدانىڭ ئىسمى «بىلۆدەل» دېگەن ئىسىم بىلەن تىلغا ئېلىنىدۇ. بۇ ئېپوستا ئېيتىلىشچە، كىرىمخىلد ئەتزەل بىلەن توي قىلىشقا قوشۇلغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ تۇلۇندىكى سارىيىغا سالامغا بېرىش ئۈچۈن، ئەتزەل تەرەپتىن 24 نەپەر ۋەكىل ئەۋەتىلىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە بىلۆدەلمۇ بار ئىدى. توي مەرىكىسى دەسلەپ ۋىنادا، كېيىن، ئەتزەلنىڭ پايتەختى ئەتزەلبورگدا ئۆتكۈزۈلىدۇ.

كرىمخىلىد ئۆزىنىڭ ئۆلتۈرۈلگەن ئىرى سىگفرىدنىڭ ئىنتىقامىنى ئېلىش ئۈچۈن، نىبۇلۇڭلار (بۇرگۇندلار) نى ئۆزى بىلەن بىرلىكتە ئەتزەلنىڭ سارىيىغا كېلىشكە تەكلىپ قىلىدۇ. خانىشنىڭ بۇ پىلانىدىن قىلچە خەۋەرسىز ئەتزەل ئۇلارنى قىزغىن كۈتىۋالىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە سىگفرىدنىڭ قاتىلى خاگىن دېگەن كىشىمۇ بار ئىدى. كرىمخىلىد ئۆزىنىڭ پىلانىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن، بىلۆدەنىڭ ياردىمىگە ئېرىشىدۇ. شۇنداق قىلىپ، ھونلار بىلەن نىبۇلۇڭلار ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش پارتىلايدۇ. بۇ ئۇرۇشتا تۇنجى بولۇپ، بىلۆدە جېنىدىن ئايرىلدۇ[32].

بىلەدا ھەققىدە ھۇنگىرلار ئارىسىدىمۇ بەزى رىۋايەتلەر تارقالغان. ئەرد رىۋايىتى ياكى باشقا رىۋايەتلەردە ئېيتىلىشىچە، قادار قەبىلىسىدىن كېلىپ چىققان بۇدا بەندەگۆزنىڭ ئوغلى بولۇپ، ئۇنىڭ ئەتەلە(ئاتتىلا) ۋە كەۋە (رۇۋا) دەيدىغان ئىككى ئىنىسى بولغان. بۇدا ھۇنلارنىڭ يەتتە چوڭ قوماندانلىرىنىڭ بىرى ھېسابلىناتتى. رىملىقلار بىلەن ئېلىپ بېرىلغان جەسۇمائۇر (ئاۋىستىرىيىدىكى زىسەلمائۇر) ئۇرۇشىدا ھۇن قوماندانلىرى ئۆلتۈرۈلدى. پەقەت بۇدا ھايات قالىدۇ. بۇدا بىلەن ئەتەلە ھۇن ئىمپېرىيىسىنى ئىككىگە بۆلۈپ باشقۇردۇ. تىسسا دەرياسىغىچە بولغان شەرقىي قىسمىدىكى جايلار بۇداغا، تىسسا دەرياسىنىڭ غەربى قىسمىدىكى جايلار بولسا، ئەتەلەگە قارايدۇ. ئەتەلە بىر قېتىم غەرب مىللەتلىرى بىلەن ئۇرۇش قىلىۋاتقان چاغدا، بۇدا ئەتەلەگە بەرگەن ۋەدىسىدىن يېنىۋېلىپ، ئۆزىنىڭ پايتەختى سىچامبرا (ئوكۇبىنكوم ـ بوداپېشتتىكى بۇدا شەھىرى) غا كۆچىدۇ ھەمدە بۇ جاينى ئۆزىنىڭ ئىسمى بىلەن باغلاپ «بۇداۋارا»(بۇدا قەلئەسى) دەپ ئاتايدۇ. بۇ ۋەقەدىن خەۋەر تاپقان ئەتەلە دەرھال ئۇرۇشنى توختىتىپ دۆلىتىگە قايتىپ كېلىپ بۇدانى ئۆلتۈرۈپ، جەسىتىنى دوناي دەرياسىغا تاشلىۋېتىدۇ. ئارقىدىن بۇداۋارانى «ئەتەلە ۋارا» (ئاتتىلا قەلئەسى) دەپ ئاتاشقا بۇيرۇق چۈشۈرىدۇ. نېمىسلار بۇ بۇيرۇققا ئەمەل قىلىپ،«ئەتزەلبورگ» دەپ ئاتايدۇ. لېكىن، بۇ بۇيرۇققا بويسۇنمىغان ھۇنگىرلار بۇ شەھەرنى يەنىلا «بۇداۋارا»دەپ ئاتاۋېرىدۇ.

ھۇنگىر رىۋايەتلىرىدە يەنە بىلەدانىڭ ئۆلتۈرۈلۈشى ھەققىدە باشقا سەۋەبلەرنىڭ بار ئىكەنلىكىمۇ سۆزلىنىدۇ. بىر رىۋايەتتە مۇنداق ئېيتىلىدۇ: ئەتەلەنىڭ كۈندىن ـ كۈنگە يۇقىرى ئۆرلەۋاتقان نام-ئابرويى ۋە كۈچ قۇدرىتى بۇدادا قاتتىق ئۆچمەنلىك پەيدا قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇدا ئىنىسى ئەتەلە بىر قېتىم دۈشمەنلەر بىلەن ئۇرۇش قىلىۋاتقان چاغدا، ئەتەلەنىڭ سارىيىدىن ئۇنىڭغا دۇنيانى ھاكىمىيەت ھوقۇقىنى ئاتا قىلغان سېھىرلىك قىلىچىنى ئوغرىلاپ قاچىدۇ. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان ئەتەلە ئۇرۇشنى توختىتىپ، مەملىكىتىگە قايتىپ، بۇدانىڭ ئۈستىگە يۈرۈش قىلىدۇ. بۇدا قولىغا سېھىرلىك قىلىچنى ئېلىپ، ئەتەلەگە قارشى ئۇرۇشقا كىرىدۇ. لېكىن، بۇدانىڭ قولىدا بۇ قىلىچ ئۆزىنىڭ سېھرىي كۈچىنى يوقىتىپ، ئادەتتىكى قىلىچقا ئايلىنىپ قالىدۇ. ئۇرۇشتا ئەتەلە بۇدانى ئۆلتۈرۈپ، تەڭرى تەرىپىدىن ئۆزىگە بېرىلگەن بۇ مۇقەددەس قىلىچنى قايتۇرۇۋالىدۇ[33].

بىلەدانىڭ ئۆلۈمى ھەققىدىكى رىۋايەتلەردە بىلەدا ۋە ئاتتىلانىڭ پايتەختىنىڭ بۈگۈنكى ھۇنگىرىيىنىڭ پايتەختى بوداپېشت بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى سۆزلەنگەن. مەلۇمكى، بوداپېشت شەھىرى بۇدا ۋە پېشت شەھىرىدىن ئىبارەت ئىككى شەھەردىن تەشكىل تاپقان. پېشت شەھىرى مىلادىيە 13- ئەسىردىن كېيىن بىنا قىلىنغان. بۇدا شەھىرى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە بولۇپ، مىلادىيدىن بۇرۇنقى 2- ئەسىردىن باشلاپ ئوكۇبىنكوم(سىچامبرا) دەپ ئاتالغان. ئاتتىلا دەۋرىدە بىلەدا ئوكۇبىنكومنى پايتەخت قىلغان. ھونلار بىلەدا (بۇ شەرقىي رىم مەنبەلىرىدىكى ئاتىلىشى) نى بۇدا دەپ ئاتايتتى. شۇڭا بۇ شەھەر «بۇدا قەلئەسى » دەپ ئاتالغان. ھۇنگىر تارىخچىسى ئانونىموس ئاتتىلانىڭ ئوكۇبىنكومنى ئۆزگەرتىپ پايتەخت قىلغانلىقىنى، ھۇنگىرلارنىڭ بۇ يەرنى بۇدانىڭ نامىغا باغلاپ، «بۇدا قەلئەسى»[34] دەيدىغانلىقىنى تىلغا ئالغان. دېمەك، يۇقىرىدىكى مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا ئاتتىلا ھازىرقى بوداپېشتنى پايتەخت قىلغان.

شەرقى رىم تارىخچىسى پىرسكوسنىڭ مەلۇماتىغا ئاساسلانغاندا، ئاتتىلانىڭ پايتەختى چوڭ بىر يېزىغا جايلاشقان بولۇپ، ئاتتىلانىڭ ئوردىسى ئېگىز بىر دۆڭلۈك ئۈستىگە قۇرۇلغان. ئۇنىڭ كەينىگە ئاتتىلانىڭ يېقىن ئادىمى ئۇنگۇس (تۈرۈكچە ئون ئىككى دېگەنلىك بولىدۇ) نىڭ سارىيى جايلاشقان. ئاتتىلانىڭ پايتەختىدە چوڭ-كىچىك سارايلار، خەلقنىڭ ئولتۇراق ئۆيلىرى، ھەربىي بازىلار، قورال-ياراق ۋە يېمەك-ئىچمەك ساقلايدىغان ئامبارلارنىڭ ھەممىسى ياغاچتىن سېلىنغان. ئاتتىلانىڭ پايتەختىدىكى بىردىن-بىر تاش قۇرۇلۇش بولسا، ئۇنگۇسنىڭ مۇنچىخانىسى ئىدى. ھونلار بۇ قۇرۇلۇشنى سېلىشتا ئەسىر ئالغان ياكى تەكلىپ بويىچە ئېلىپ كەلگەن رىم ئۇستىكارلىرىنى ئىشلەتكەن. ئاتتىلانىڭ ئوردىسىدىكى تامنىڭ ھەممە يېرىگە قاپارتما نەقىشلەر ئويۇلغان، يەرگە گىلەم سېلىنغان. ئوردا ئىچىنىڭ بېزىلىشى گېرېك-رىم ئۇسلۇبىدا ئىدى[35].

3. ئاتتىلا ۋە شەرقىي رىم ئىمپېرىيىسى

مىلادىيە 434-يىلى شەرقىي رىمنىڭ ئەلچىلىرى ھۇن ئىمپېرىيىسىنىڭ پايتەختىگە يېتىپ كەلگەن چاغدا، رۇگا ئالەمدىن ئۆتۈپ، ئورنىغا ئاتتىلا تەختكە چىققان ئىدى. شۇنىڭ بىلەن شەرقىي رىمنىڭ ئەلچىلىرى ئاتتىلا بىلەن كۆرۈشكەن. ئاتتىلا شەرقىي رىمنىڭ ئەلچىلىرىنى مارگۇس شەھىرىدە (ھازىرقى يۇگوسلاۋىيەدە) ئاتنىڭ ئۈستىدە تۇرۇپ قارشى ئالغان ھەم ئۇلار بىلەن ئات ئۈستىدە تۇرۇپ سۆھبەت ئۆتكۈزگەن. ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدىكى تىنچلىق سۆھبىتىدە ئاتتىلا رىم ئەلچىلىرىگە تاغىسى رۇگادىنمۇ بەكرەك قاتتىق پوزىتسىيىدە بولۇپ، تېخىمۇ ئېغىر شەرتلەرنى ئوتتۇرىغا قويغان. شەرقىي رىم ئەلچىلىرى ئۇنىڭ شەرتلىرىنى شەرتسىز قوبۇل قىلىشقا مەجبۇر بولغان. بۇ قېتىمقى كېلىشىم تارىختا «مارگۇس كېلىشىمى» دەپ ئاتالغان. بۇ كېلىشىمنىڭ مەزمۇنى مۇنداق ئىدى:

1. شەرقىي رىم ئىمپېرىيىسى ھەر يىلى ھۇنلارغا تاپشۇرىدىغان باجنى بىر ھەسسە ئاشۇرۇپ 700 لىرا ئالتۇنغا كۆپەيتىش.

2. ھۇن قاچاقلىرىنى شەرقىي رىم ئىمپېرىيىسىگە كىرگۈزمەسلىك، ھازىرغا قەدەر قېچىپ بارغانلارنى قايتۇرۇپ بېرىش.

3. ھۇنلار تۇتۇپ تۇرۋاتقان مەزگىلدە، قېچىپ كەتكەن شەرقىي رىم ئەسىرلىرىنى قايتۇرۇپ بېرىش ياكى ھەر بىرى ئۈچۈن سەككىز لىرا ئالتۇن تاپشۇرۇش.

4. شەرقىي رىم ئىمپېرىيىسى ھۇنلارغا قارايدىغان مىللەتلەر بىلەن ھەر قانداق شەكىلدە ئىتتىپاق تۈزمەسلىك.

5. ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدىكى سودا-سېتىق ئىشلىرىنى چېگرا رايونىدىكى بەلگىلەنگەن رايوندا ئېلىپ بېرىش①.

ئاتتىلانىڭ شەرتىنى رەت قىلالمىغان تىئودورۇس ھۇن قاچاقلىرىنى دەرھال ئاتتىلاغا ئۆتكۈزۈپ بەرگەن. ئاتتىلا ھۇن قاچاقلىرىنى شەرقىي رىم تەۋەسىدىكى، فارسوس (بۇگۈنكى بۇلغارىيىدىكى خىرسوۋا) تا دارغا ئېسىپ ئۆلتۈرگەن. بۇ ۋەقەدىن كېيىن، ھۇنلارنىڭ ئىچىدىلا ئەمەس، بەلكى يەنە شەرقىي ۋە غەربىي رىم ئېمپېرىيىسى دائىرىسىدە ۋە باشقا مىللەتلەر ئارىسىدا ئاتتىلانىڭ نامى تىلغا ئېلىنسىلا، كىشلەر چۆچۈپ تىترەپ كېتىدىغان ھالەت كۆرۈلگەن.

مىلادىيە 434-يىلى ئىمزالانغان مارگۇس كېلىشىمىدىن كېيىن، ئاتتىلا ئېمپېرىيىسىدىكى ھەر قايسى مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى دوستلۇق ئالاقىسىنى كۈچەيتىپ، مەركىزىي ھاكىمىيەتنى كۈچەيتىپ، مەركىزىي ھاكىمىيەتنى تېخىمۇ مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، ئۆزى مەخسۇس ئاتلىق ھالدا ئېمپېرىيىنىڭ شەرقىي قىسمىنى كۆزدىن كەچۈرگەن. بۇ جەرياندا ئاتتىلا مىلادىيە 435-يىلى ئىتىل (ۋولگا) دەرياسى بويىدىكى ساراغۇرلارنىڭ قوزغىلىڭىنى بېسىقتۇرغان. مىلادىيە 436-يىلى ئوكتارنىڭ قوماندانلىقىدا رېين دەرياسىنىڭ بويىدا بۇرگۇندلارنىڭ ھۇجۇمىنى مەغلۇپ قىلىپ، ئۇلارنىڭ خانى گۇندىكارنى ئۆلتۈرگەن. رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا گۇندىكار بىلەن بىرگە ئۆلگەن بورگونديلارنىڭ سانى 20 مىڭغا يەتكەن.②مۇشۇ مەزگىلدە ھۇنلارغا بويسۇنغان مىللەتنىڭ سانى 45 كە يەتكەن. قەدىمكى غەرپ تارىخچىلىرىنىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا، مۇشۇ مەزگىللەردە ھۇن ئىمپېرىيىسىنىڭ غەربىي قىسىم مەركىزى بولغان دۇناي دەرياسى بويىدا ۋە شەرقىي قىسىم مەركىزى بولغان دىنپىر دەرياسى بويىدا تۆۋەندىكىدەك مىللەتلەر جايلارشقان.
1. گېرمانلار: (شەرىقتىن غەربكە) شەرقى گوتلار، گىپىدىلەر، تۈركىڭلەر،سۇئىبلەر، ماركومانلار، كۇئادىلار، ھېرولار، رۇگىلەر، ۋە سكىرلەر.

2. سلاۋىيانلار: (ئوتتۇرا ۋە غەربىي روسىيەدە) ۋېنېدلار، ئانتلار ۋە سكلاۋىنلەر.

3. پارىسلار-ئىرانلىقلار: (كاۋكازدىن دونايغا قەدەر تارقاق ھالدا تارقالغان) ئالانلار، سارماتلار، باشتانارلار، نىيۇرلار ۋە روشۇلانلار.

4. فىن-ئۇغۇرلار: (ئورالدىن-بالتىق دېڭىزىغا قەدەر) چەرەمىشلەر، موردېۋىنلەر، مەريالار، ۋېشلەر، چۇدلار، ئىستىلەر ۋە ۋىدىۋارىلەر.

5.تۈركىي تىللىق مىللەتلەر: (ئىتىل دەرياسىنىڭ شەرقىي ۋە قارا دېڭىزنىڭ شىمالىدىكى تۈزلەڭلىكلەردە) ھۇنلار، بىتتۇرلار، بۇئىسكلەر، بىتتىغۇرلار، قۇتۇرغۇرلار، ئالتىغۇرلار، ساراغۇرلار، ئوغۇزلار، سابارلار، (سابىرلار)، ئاكاتىرلار (ئاق ھازارلار) ۋە باشقىلار. ئاتتىلا مىلادىيە 434-440-يىللاردا شەرقىي رىمگە ھېچقانداق بىر تىگىش قىلمىدى. چۈنكى، ئۇ بۇ مەزگىلدە دۆلەتنىڭ ئىچكى ئىشلىرى بىلەن بەنت بولغاندى. مىلادىيە 440-يىلىدىن كېيىن، ئاتتىلا نىشاننى شەرقىي رىمگە قاراتتى. ئاتتىلانىڭ بۇنداق

قىلىشىدىكى سەۋەبى بولسا، شەرقىي رىم ئىمپېراتورى تېئودورۇس كېيىنكى چاغلاردا مارگۇس كېلىشىمىنىڭ بەلگىلىمىسىگە خىلاپ ھالدا، ھۇن ئىمپېرىيىسىدىن قېچىپ بارغان قاچاقلارنى قايتۇرۇپ بەرمىگەن ھەمدە ئۇلارنىڭ بەزىلىرىنى يۇقىرى ۋەزىپىلەرگە قويغان. ئىككى دۆلەتنىڭ چېگراسىدىكى ئورتاق بازاردا رىم سودىگەرلىرى ھۇن سودىگەرلىرىنى ئالداپ نۇرغۇن پايدىغا ئېرىشۋالغان، يەنە بىر تەرەپتىن مارگۇس ئېپىسكوپى ھۇنلارنىڭ بىر قەبرىستانلىقىنى ئېچىپ بولغان. بۇ قەبرىستانلىق ھۇنلارنىڭ ئۇلۇغ كىشىلىرى دەپنە قىلىنغان ھەم قىممەتلىك مەدەنلەردىن ياسالغان قورال-ياراقلار ۋە زىبۇ-زىننەت بۇيۇملىرى قوشۇپ كۆمۈلگەن قەبرىستانلىق ئىدى. بۇ ۋەقە ھۇنلارنىڭ قاتتىق غەزىپىنى قوزغىغان. چۈنكى، قەبرىستانلىقنى ئېچىپ ئۇنى بولاپ-تالاش ھۇنلارنىڭ روھى دۇنياسىغا قىلىنغان ئەڭ چوڭ ھاقارەت ۋە تاجاۋۇزچىلىق ھېسابلىناتتى. شۇڭا، ئاتتىلا شەرقىي رىمنىڭ قاتتىق ئەدىبىنى بېرىش ئۈچۈن، مىلادىيە 441-يىلى بېلگىراد شەھرىدىن ئاتلىنىپ، رىمنىڭ سوفىيا قاتارلىق شەھەرلىرىنى ئىشغال قىلىپ، ئۇدۇل پايتەخت كونستانتىنپولغا قاراپ يۈرۈش قىلغان. شەرقىي رىم يوقىلىش خەۋپىگە دۇچ كەلگەن ھالقىلىق پەيتتە، غەربىي رىم ئىمپېرىيىسى ئوتتۇرىغا چۈشۈپ، ئاتتىلاغا يالۋۇرۇپ، ئۇنى توختىتىۋالغان. غەربىي رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ مەشھۇر قوماندانى ئائىتوس تېئودوروسنىڭ بۇنىڭدىن كېيىن، شەرتنامىنىڭ پرىنسىپلىرىغا قاتتىق ئەمەل قىلدىغانلىقىغا كاپالەت بېرىپ، ئۆز ئوغلىنى ھۇنلارغا گۆرەگە قويغان③.

ئاتتىلا بۇ قېتىمقى يۈرۈشىدە شەرقىي رىمنىڭ دوناي دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى بەزى شەھەرلىرىنى ئۆزىگە قوشۇۋالغان ھەم بۇ جايلاردىكى ھۇنلارغا قارشى ئىستىھكاملارنىڭ ھەممىسىنى پاچاقلاپ تاشلىغان. مىلادىيە 442-يىلى ئاتتىلا گىلىپولى يېرىم ئارىلىدا شەرقىي رىم قوشۇننى قاتتىق مەغلۇپ قىلغان. تېئودورۇس بۇ قېتىم يەنىلا ھۇنلار بىلەن تىنچلىق كېلىشىمى ئورنىتىشتىن باشقا چىقىش يولى تاپالمىغان. شۇنىڭ بىلەن، تېئودورۇس مىلادىيە 443-يىلى ئاتتىلا بىلەن كېلىشىم تۈزگەن. كېلىشىمدە ئاتتىلا شەرقىي رىم ئۆتەيدىغان مەجبۇرىيەتلەرنى تېخىمۇ ئېغىرلاشتۇرىۋەتكەن. كېلىشىمنىڭ مەزمونى مۇنداق ئىدى:

1. شەرقىي رىم ھۇنلارغ تاپشۇرمىغان باجنىڭ ھېسابىغا 6000 لىرا ئالتۇن تاپشۇرۇش.

2. يىللىق باجنى 2100 لىرا ئالتۇنغا ئۆستۈرۈش.

3. ھۇنلارنىڭ تۇتۇپ تۇرۇشىدىن قېچىپ كەتكەن شەرقىي رىم ئەسكەرلىرىنىڭ ھەر بىرى ئۈچۈن 12 لىرا ئالتۇن تاپشۇرۇش.

4. ھۇن قاچاقلىرىنى شەرىقي رىم تەۋەسىگە كىرگۈزمەسلىك ①«ھۇن تارىخىغا دائىرماقالىلەرتوپلىمى»خەنزۇچە، 137-بەت.

تېئودورۇس بۇ شەرتلەرنىمۇ ئۈن-تىنسىز ھالدا قوبۇل قىلغان. چۈنكى، ئۇنىڭدا ئاتتىلاغا قارشى چىققۇدەك كۈچ-قۇدرەت يوق ئىدى. لېكىن، بۇ كېلىشىم ھۇنلار ئۈچۈن يەنىلا ۋاقىتلىق ئىدى. چۈنكى باشتا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، ھۇنلارنىڭ تاشقى سىياسىتىدە شەرقىي رىمگە داۋاملىق بېسىم ئىشلىتىپ ۋە زەئىپلەشتۈرۈپ، ئاخىرى يوقىتىش بەلگىلەندى. شۇڭلاشقا، ھۇنلار بۇ ئىشنى ئەمەلگە ئاشۇرغىچە بولغان ئارلىقتا شەرقىي رىمدىن كۆپرەك نەپ شىلىۋېلىپ، ئۇنى ھالسىرتىپ، ئاخىرى ھەربىي كۈچ ئىشلەتمەيلا يوقىتىشنى كۆڭلىگە پۈكۈپ قويغانىدى.
شەرقىي رىم بۇنچىلىك ئېغىر باجنى تاپشۇرۇشتا زور قىيىنچىلىقلارغا دۇچ كەلگەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە، مىلادىيە 447-يىلى شەرقىي رىم تەۋەسىدە قاتتىق يەر تەۋرەپ، ئېغىر ۋەيرانچىلىقلار كېلىپ چىققان. بۇ قېتىمقى يەر تەۋرەش ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ تۆت ئاي داۋاملاشقان. شۇڭا، مىلادىيە 447-يىلى تېئودورۇس ھۇنلارغا تاپشۇردىغان ئالتۇننى تاپشۇرالماي قالغان. بۇنى باھانە قىلغان ئاتتىلا شۇ يىلى بالقانغا ئىككىنچى قېتىم يۈرۈش قىلغان. بۇ قېتىم ئاتتىلا شەرقىي رىمنىڭ 70 دىن ئارتۇق چوڭ-كىچىك شەھەرلەرنى ئىگىلەپ، ئارقىدىن كونستانتىنپولنى قاتمۇقات مۇھاسىرىگە ئالغان. مۇشۇ چاغدا ئاتتىلا مۇھاسىرنى ئاخىرلاشتۇرۇپ، شەھەر ئىچىگە بېسىپ كىرىدىغانلا بولسا، شەرقىي رىم شۇ ھامان شەرتسىز تەسلىم بولغان بولاتتى. لېكىن، ئاتتىلا ئۇنداق قىلمىدى. ئۇ يەنە تېئودورۇس نىڭ كېلىشىم تۈزۈپ تىنچلىق ئورنىتىش تەلىپىنى قوبۇل قىلىپ، شەرقىي رىمگە يەنە بىر قېتىم ھاياتلىق پۇرستى بەردى. تېئودورۇس ئاتتىلانىڭ دېگىنى بويىچە، دوناي دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىن بەش كۈنلۈك مۇساپىدە كېلىدىغان كەڭرى بىر جاينى ھۇنلارغا بۆلۈپ بەردى. ھۇنلارنىڭ ھەربىي چىقىمى ئۈچۈن 600 لىرا ئالتۇن تۆلىدى ھەمدە يىللىق باجنى 2100 لىرا ئالتۇندىن ئۈچ ھەسسە كۆپەيتىشكە قوشۇلدى①.
ئىبراھىم كافەس ئوغلو: «12-ئەسىرگە قەدەر ئىستانبۇلنىڭ تۈركلەر تەرپىدىن مۇھاسىرە قىلىنىشى»، «ئىستامبۇل ئۇنىۋېرسىتېتى ژۇرنىلى»، تۈركچە، 1957-يىلى 3-سان1-، 6-بەتلەر
شەرقىي رىم ئۈچۈن ئەڭ ئېغىر كېلىدىغىنى ھۇنلارغا يىللىق باجنى تاپشۇرۇش بولدى. بۇنچىلىك كۆپ ئالتۇننىڭ چىقىم قىلىنىشى دۆلەت مالىيىسىنى قۇرۇقداپ قوياتتى. ئىمپېراتور تېئودورۇس بېشى قېتىپ، قانداق قىلىشنى بىلمەي تۇرغان بىر پەيتتە، باش ساراي خادىمى كىرساپخىئوس ئاتتىلادىن قۇتۇلۇشنىڭ چارىسىنى ئويلاپ تاپقان. يەنى ئۇ ئاتتىلانى ئۆلتۈرۈش چارىسىنى ئوتتۇرىغا قويغان. كىرساپخىئوس ئاتتىلانىڭ ئەلچىسى ئەدەقۇنغا پارە بېرىش ئارقىلىق، ئۇنىڭ بۇ ئىشقا ياردەم قىلىشنى ئۆتۈنگەن. ئەدەقۇن ئۇنىڭغا

يالغاندىن سېتىلغان. بۇ سۇيىقەستنى ئورۇنداش ئۈچۈن، كىرساپخىئوس ئاتتىلاغا تۇنۇشلۇق بولغان ماكسىمنوسنىڭ باشچىلىقىدا، تارىخچى پىرىسكوسمۇ قاتناشقان بىر ئەلچىلەر ئۆمىكىنى ئاتتىلانىڭ ئەلچىلىرى بىلەن بىرگە 448-يىلى ھۇنلانىڭ پايتەختىگە ئەۋەتكەن. ئاتتىلانى ئۆلتۈرۈش ۋەزىپىسىنى بىگىلا ئىسىملىك بىر ئۇستىگە ئالغان. بۇنى پەقەت تەرجىمان ۋىگىلاس بىلەتتى. قالغانلارنىڭ بۇ ئىشتىن زادى خەۋىرى يوق ئىدى. ئەلچىلەر يېتىپ كېلىشى بىلەنلا ئەدەقۇن سۇيىقەست پىلانىنى ئاتتىلاغا مەلۇم قىلغان. قاتتىق غەزەپلەنگەن ئاتتىلا بىگىلانى ھۇن ئەدلىيە ھەيئىتىنىڭ ئالدىدا سوراققا تارتىپ، جىنايىتىنى ئىقرار قىلدۇرغان. ئاتتىلا شۇ مەيداندا ئۇزۇن بىر نۇتۇق سۆزلىگەندىن كېيىن: «ئەگەر كەچۈرمەيدىغان بولسام سىلەرنى ھۇنلانىڭ ئادىتى (قانۇنى) بويىچە دالىغا ئېگىز موما ياغىچى تىكىپ، موما ياغاچنىڭ ئۇچىغا يالىڭاچ باغلاپ قويۇپ، ياۋايى يىرتقۇچ قۇشلارغا يەم قىلىپ بېرىپ جازالايتىم.» دەپ ئەلچىلەرگە ھۇنلارنىڭ قانۇننى تونۇتۇپ، ئۇلارنى كەچۈرۈم قىلغان.

شەرقىي رىمنىڭ سۇيىقەست پىلانى بەربات بولغاندىن كېيىن، ئاتتىلا دەرھال ئۆزىنىڭ ئىككى ئەلچىسى ئارقىلىق تىئودۇرۇسقا ناھايىتى ھاقارەتلىك سۆزلەر بىلەن تولغان بىر مەكتۇپ ئەۋەتىپ، ئۇنىڭدىن كىرساپخىئوسنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇنىڭ كاللىسىنى ھۇنلارنىڭ پايتەختىگە ئەۋەتىپ بېرىشنى تەلەپ قىلغان. قورقۇپ كەتكەن تىئودۇرۇس مىلادىيە 449-يىلى كىرساپخىئوسنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇنىڭ كاللىسىنى ئاتتىلاغا ئەۋەتىپ بەرگەن. شۇنداق قىلىپ، كىرساپخىئوسنىڭ ئاتتىلانى ئۆلتۈرۈش سۇيىقەستى، ئەكسىنچە ئۆزىنىڭ ئۆلتۈرۈلۈشىدەك ئېچىنىشلىق پاجىئە بىلەن ئاخىرلاشقان.

بىر ئۆمۈر ھۇنلار ئۈچۈن ئېغىر مەجبۇرىيەتلەرنى ئۆتەپ خورلۇق ئىچىدە ياشىغان تىئودۇرۇس مىلادىيە 450-يىلى ھەسرەت بىلەن ئالەمدىن ئۆتكەن. تىئودۇرۇس مىلادىيە 422-يىلى تۆت ياش ۋاقتىدا شەرقىي رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ تەختىگە چىققان. ئۇدا ھۆكۈمرانلىق دەۋرىدە شەرقىي رىم ئىمپېرىيىسى ھۇنلارغا قارام بولۇپ قېلىپ، نۇمۇسلۇق كۈنلەرگە دۇچار بولغانىدى. بولۇپمۇ ئاتتىلا ھۇن ئىمپېراتورى بولغاندىن كېيىن شەرقىي رىم ئىمپېرىيىسى ئىنتايىن خەتەرلىك ۋە ئاھانەتلىك كۈنلەرنى باشتىن ئۆتكۈزگەن. ئۆزىنىڭ نۇرغۇن زىمىننى ھۇنلارغا تارتقۇزۇپ قويغان ھەتتا، تارىخ سەھنىسىدىن غۇلاپ چۈشۈشكە تاس قالغان. پەقەت نۇرغۇن بەدەل تۆلەش ھېسابىغا مەۋجۇتلۇقىنى ساقلاپ قالغان.

تىئودۇرۇس ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئورنىغا ماركىنوس تەختكە چىققان. ئاتتىلا بۇ يېڭى ئىمپېراتورنى تىنىچلىق كېلىشىمى بويىچە تېگىشلىك باجنى تاپشۇرۇشقا قىستىغان. ماركىنوس باج تاپشۇرۇش ئورنىغا قولىغا قورال ئېلىپ، ھۇنلار بىلەن ئۇرۇش قىلدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن. ماركىنوسنىڭ بۇ قىلمىشىدىن غەزەبلەنگەن ئاتتىلا شەرقىي رىمنى يەر يۈزىدىن يوق قىلىۋېتىشنى قارار قىلىپ، شەرقىي رىم ئۇستىگە جىددىي يۈرۈش قىلىۋاتقان چاغدا، ئۇ ماركىنوسنى چوڭ سۆزلەتكەن كۈچنىڭ غەربىي رىم ئىمپېرىيىسى ئىكەنلىكىنى سېزىپ قالغان. شۇنىڭ بىلەن، ئاتتىلا شەرقىي رىم بىلەن غەربىي رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ ھەربىي كېلىشىم تۈزۈۋېلىشىغا پۇرسەت بەرمەسلىك ئۈچۈن، نىشانىنى بىردىنلا غەربىي رىم ئىمپېرىيىسىگە يۆتكىگەن. شەرقىي رىم بىلەن كېيىن ھېسابلاشماقچى بولغان[36].

4. ئاتتىلا ۋە غەربىي رىم ئىمپېرىيىسى

باشتا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، غەربىي رىم ئىمپېرىيىسى ھۇنلارنىڭ ئىتتىپاقچىسى ئىدى. لېكىن، ئاتتىلا دەۋرىگە كەلگەندە بۇ خىل ئىتتىپاق نامدا بار، ئەمەلدە يوق ھالغا چۈشۈپ قالغان. شۇ دەۋردىكى ياۋروپا دۇنياسىدا ئاتتىلا «تەڭرى قامچىسى»، ئۇ گۇناھقا تولغان خىرىستىئان دۇنياسىنى جازالاش ئۈچۈن، تەڭرى تەرپىدىن يەر يۈزىگە ئەۋەتىلگەن، ئاتتىلانىڭ قولىدىكى قىلىچ ئۇرۇش تەڭرىسى ئارىس(«يۇنان ئەپسانىلىرى ۋە رىۋايەتلىرى»دىكى جەڭ تەڭرىسى-م.) قىلىچى بولۇپ، تەڭرى ئۇنى ئاتتىلانىڭ دۇنيانى بويسۇندۇرۇشى ئۈچۈن ئۇنىڭغا بەرگەن، دېگەنگە ئوخشاش رىۋايەتلەر كەڭ تارقالغانىدى. ھەتتا، بۇ رىۋايەتلەرگە ئاتتىلانىڭ ئۆزىمۇ ئىشەنگەن. شۇڭا، پۈتۈن دۇنيانى ئۆز قولىغا كىرگۈزۈشنى ئويلايدىغان ئاتتىلا ئۆزىنىڭ يېنىدا غەربىي رىم ئىمپېرىيىسىدەك چوڭ بىر دۆلەتنىڭ بولۇشىنى ئەسلا خالىمايتتى. ئۇ،بۇ دۆلەتنى ئۆزىگە بويسۇندۇرۇش كېرەك،دەپ قارايتتى. ئاتتىلا بۇ پىلانىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن، مىلادىيە 439-يىلىدىن باشلاپ غەربىي رىم ئىمپېرىيىسىگە قاراتقان تاشقىي سىياستىنى ئاستا-ئاستا ئۆزگەرتىپ، ئۇنىڭغا بېرىدىغان ياردەمنىمۇ كېمەيتكەن. ئاتتىلا يەنە مىلادىيە 443-يىلى گاللىيە (ھازىرقى پولشا، فىرانسىيە، بېلگىيە، گوللاندىيە قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ بىر قىسمى)دىن، تاكى ئىسپانىيىگىچە بولغان جايلاردا ياشايدىغان مىللەتلەرنىڭ غەربى رىم ئىمپېرىيىسىگە قارشى قوزغىلىڭىنى قوللاپ، قوزغىلاڭچىلارنىڭ رەھبىرنى پاناھىغا ئالغان. ئاتتىلا شەرقىي رىمگە قانداق ئېغىر شەرتلەرنى قويغان بولسا، غەربىي رىمگىمۇ شۇ خىلدىكى شەرتلەرنى تاڭغان. مەسىلەن، سىلۋانۇس ئىسىملىك

بىر رىملىق ئالتۇن- كۆمۈش سودىگىرى ھۇنلار ئىشغال قىلغان سىرئىوم شەھرىنىڭ ئېپىسكوپى ئارقىلىق ئاتتىلانىڭ كاتىپى كونستانتىنوستىن دىنىي مۇراسىملاردا ئىشلىتىدىغان ئالتۇن قاچا-قۇچىلارنى ئارىيەتكە ئالغان. كېيىن، قايتۇرۇش ۋاقتى توشقاندا، ئۇ بۇ ئالتۇن قاچا-قۇچىلارنى ئىتالىيىلىك بىر سودىگەرگە سېتىۋەتكەن. ئاتتىلا سىلۋانوسنى ئوغرىلىق جىنايىتى ئۆتكۈزدى، دەپ قاراپ، غەربىي رىم ئىمپېرىيىسىدىن ئۇنى ئۆزىگە قايتۇرۇپ بېرىشنى، بولمىسا ئىككى دۆلەت مۇناسىۋىتىنىڭ يامانلىشىدىغانلىقىنى ئۇقتۇرغان. ئاتتىلا يەن بىر تەرەپتىن ھۇنارىيا مەسىلىسىنى بىر تەرەپ قىلىشنى ئوتتۇرغا قويغان. غەربىي رىمنىڭ ھۇنارىيا ئىسىملىك بىر مەلىكىسى بار بولۇپ، ئۇ ئېمپىراتور ۋالىنتىنوس نىڭ سىڭلىسى ئىدى. كېيىن ھۇنارىيانىڭ باللىرى بىلەن ۋالىنتىنوس نىڭ ئوتتۇرىسىدا تەخت تالىشىش داۋاسىنىڭ پەيدا بولۇپ قالماسلىقى ئۈچۈن، پۈتۈن ئائىلىسىدىكىلەر ھۇنارىيانىڭ توي قىلىشىنى چەكلىگەن. ھۇنارىيا ئاتتىلا يېڭىدىن تەختكە چىققان چاغدا، ئاتتىلانىڭ ياردىمىگە ئېرىشىش ئۈچۈن، ئۇنىڭغا بىر توي ئۈزۈكى ئەۋەتىپ ئۆزىنىڭ ئاتتىلا بىلەن توي قىلىش نىيىتىنىڭ بارلىقىنى ئۇقتۇرغان. ئەمما، ئاتتىلا مەلىكە ھۇنارىيانىڭ بۇ تەلىپىگە جاۋاپ بەرمىگەن. شۇنىڭ بىلەن بۇ ئىش ئاستا-ئاستا بېسىقىپ قالغان. كېيىن ھۇنارىيانىڭ سارايدىكى بىر ئەمەلدار بىلەن مۇناسىۋىتى بارلىقى سېزىلىپ قېلىپ، ئانىسى پىلاكىرىيا ھۇنارىيانى ئاۋال شەرقىي رىم ئوردىسىدا، كېيىن غەربىي رىمنىڭ ئوردىسىدا نەزەربەند قىلغان. بۇ ئىشتىن خەۋەر تاپقان ئاتتىلا، ھۇنارىيانى ئۆزىنىڭ ئالماقچى ئىكەنلىكىنى، شۇڭا بولغۇسى بۇ خانىشنىڭ ئازاد قىلىنىشىنى تەلەپ قىلىپ، غەربىي رىمغا ئەلچى ئەۋەتكەن. ئاتتىلا ئەلچىلەر ئارقىلىق ھۇنارىيانىڭ مىراسى سۈپىتىدە غەربىي رىم ئىمپېرىيىسى زېمىنىنىڭ يېرىمىنى ئۆزىگە بۆلۈپ بېرىشنى تەلەپ قىلغان. غەربىي رىم ئىمپېرىيىسى ئاتتىلانىڭ بۇ تەلىپىنى رەت قىلىپ، ھۇنارىيانى باشقا بىرىگە ياتلىق قىلىۋەتكەن[1]. ئاتتىلانىڭ مانا مۇشۇنداق ئېغىر شەرتلەرنى ئوتتۇرغا قويۇش ئارقىلىق، غەربىي رىمغا قارىتا قوراللىق ھەرىكەت قوزغاشقا باھانە ئىزدەۋاتقانلىقى غەربىي رىم ئوردىسىدىكىلەرنىڭ ھەممىسىگە مەلۇم ئىدى.

ھۇنلار غەربىي رىم ئىمپېرىيىسىنى بىر قانچە قېتىم خەتەرلىك كۈندىن قۇتۇلدۇرۇپ قالغان بولغاچقا، بۇنىڭ بەدىلگە غەربىي رىم ئېمپېرىيىسى ھۇنلارغا يىللىق باج تاپشۇراتتى. ئاتتىلا بىلەن دەۋرداش بولغان غەربىي رىم قوماندانى ئائىتوس ھەر ۋاقىت بۇنداق ئەھۋالنى ئۆزگەرتىشنى ئويلايتتى. ئۇ ھامان بىر كۈنى ئاتتىلانىڭ ھۇجۇم قىلىپ كىردىغانلىقىنى بىلەتتى. شۇڭا، ئۇ غەربلىكلەر تەرىپىدىن ئاتالمىش ۋار-ۋار[2]دەپ ئاتالغان مىللەتلەر بىلەن مۇناسىۋىتىنى ياخشىلاپ، ئۇلاردىن تەشكىل قىلغان مۇئاشلىق ئەسكەرلەر ئارقىلىق، ھۇن ئۇسلۇبىدا ئاتلىق قوشۇن تەربىيلىگەن ھەمدە ھۇن ئىمپېرىيىسى تەۋەسىدىكى بەزى مىللەتلەر بىلەن ئالاقە باغلاپ، ئۇلارنى ئاتتىلاغا قارشى ئېسيان كۆتۈرۈشكە كۈچكۈرتكەن. دېمەك، ھۇنلار بىلەن غەربىي رىم ئىمپېرىيىسى بىر-بىرگە قوراللىق ھەرىكەت قوللىنىشقا خېلىدىن بېرى تەيارلىق قىلىشقانىدى.

مۇشۇ چاغدا غەربىي رىم قوشۇنىنىڭ تەركىبىمۇ مۇرەككەپ ئىدى. غەربىي رىم قوشۇنى ئىچىدىكى غەربىي گوتلار يالغۇز ئۆز ئالدىغا ھۇنلار بىلەن تىركىشەلىگۈدەك كۈچكە ئىگە ئىدى. ئاتتىلا غەربىي گوت قوشۇنىنى پاچاقلاپ تاشلىغاندىلا، غەربىي رىم قوشۇنىنى ئاسانلا بىر تەرەپ قىلغىلى بولىدىغانلىقىنى ئوبدان چۈشىنەتتى. شۇڭا ئۇ ئالدى بىلەن رىم قوشۇنى بىلەن غەربىي گوتلار ئارىسىدىكى كۈچلۈك زىددىيەتتىن پايدىلىنىپ، رىملىقلار بىلەن غەربىي گوتلانى بىر-بىردىن ئايرىپ تاشلىماقچى بولغان. ئۇ پىلانىنى سەزدۈرۈپ قويماسلىقى ئۈچۈن، غەربىي رىم ئىمپېراتورى ۋالىنتىنوسقا غەربىي گوتلار ئۈستىگە يۈرۈش قىلىدىغانلىقىنى، غەربىي گوتلارغا بولسا گاللىيەدىكى رىم بۇيۇنتۇرۇقىنى پاچاقلاپ تاشلاش ئۈچۈن يۈرۈش قىلىدىغانلىقىنى ئېيتقان.

ھەقىقەتەن ئاتتىلا مىلادىيە 451-يىلى 1-ئايدا، 200 مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن غەربكە يۈرۈش قىلغان. يۈرۈش جەريانىدا ئۇ دوناي دەرياسى بويىدىكى غەربىي رىم شەھەرلىرى ۋە ئىستېھكاملىرىنى ۋەيران قىلىپ ئۆتكەن ھەم بۇ ئەتراپتا ياشايدىغان ھەر قايسى گېرمان قوۋملىرىدىن ئەسكەر ئېلىپ،قوشۇنىنىڭ سانىنى 500 مىڭغا يەتكۈزگەن[3]ئاتتىلا مۇشۇ قېتىمقى يۈرۈشكە ئاتلىنىدىغان چاغدا ناھايىتى تەنتەنىلىك نۇتۇق سۆزلەپ مۇنداق دېگەن: «بىز يات مىللەتلەر ئۈستىگە ئۇرۇش قىلىش ئۈچۈن كېتىۋاتىمىز. مىللىتىمىزنىڭ ھەيۋەتلىك نامى ئۇلارنى قورقۇتۇپ تىترىتىدۇ. ئېھتىمال بىز ئۆلۈپ كېتىشىمىزمۇ مۇمكىن. لېكىن، ئاسمان-زېمىننى زىل-زىلىگە كەلتۈرگەن ئىشىمىز مەڭگۈ ياشايدۇ. بىزنىڭ ئەۋلادلىرىمىز ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلىدۇ.»

شۇ يىلى 3-ئايدا ئاتتىلا رەھبەرلىكىدە ھۇن قوشۇنى رېين دەرياسىنى كېسىپ ئۆتۈپ، فىرانسىيىدىكى مىتزى ۋە رېيمىسى قاتارلىق شەھەرلەرنى ئىشغال قىلغان. ئارقىدىن پارىژنىڭ يېنىدىكى ئورلېئان شەھرىگە قىستاپ كەلگەن. ئاتتىلا مۇشۇ جايدا غەربىي گوتلارنى مەغلۇب قىلىپ، ئاندىن غەربىي رىم قوشۇنىنى يوقاتماقچى. لېكىن، ئائىتوس قوماندانلىقىدىكى 600 مىڭ كىشىلىك غەربىي رىم قوشۇنى ئاتتىلانىڭ كەينىدىن بۇ يەرگە يېتىپ كەلگەن، ئاتتىلار دەرھال كاتالونىيە تۈزلەڭلىكى (گوت –ئالان تۈزلەڭلىكى)گە چېكىنىپ، ئەسكەرلەرنى سەپكە ئۇرۇنلاشتۇرغان. غەربىي گوتلار دەسلەپتە ئۆزىنىڭ بىتەرەپ ئىكەنلىكىنى ئېلان قىلغان. كېيىن ۋەزىيەتنى كۆزىتىپ، غەربىي رىم تەرەپتە تۇرغان.

كاتالونىيە تۈزلەڭلىكى (فىرانسىيە)دە ھەر ئىككى تەرەپ ئۆز قوشۇننى شىمالدىن جەنۇپقا قاراپ ئۈچ سەپ بويىچە ئۇرۇنلارشتۇرغان.

ئائتوسنىڭ باش قوماندانلىقىدىكى غەربىي رىمنىڭ ئەسلى قوشۇنى فرانىك پادىشاھى مىروۋىخ قوماندانلىقىدىكى قوشۇنى بىلەن شىمالىي سەپ بولۇپ ئۇيۇشقان. شىمالىي سەپنىڭ يېنىدا مۇداپىئەلىنىشكە ئەپلىك بىر ئېگىزلىك بار ئىدى. ئوتتۇرا سەپنى سانگىيان قوماندانلىقىدىكى ئالان قوشۇنى تەشكىل قىلغان. جەنۇبىي سەپكە تىئودورۇك قوماندانلىقىدىكى غەربىي گوت قوشۇنى قويۇلغان.

ئاتتىلانىڭ قوشۇنى تەرەپتە بولسا، غەربىي رىم ئۇرۇش سېپىنىڭ ئەڭ ئاجىز نوقتىسى بولغان ئوتتۇرا قىسمىدىكى ئالان قوشۇنىغا، ئاتتىلا ئۆزى بىۋاستە قوماندانلىق قىلغان ھۇن ئاتلىق قىسمى ئورۇنلاشتۇرۇلغان. شىمالىي سەپكە ھېرۇللار، كوئادلار قاتارلىق گېرمان قوۋملىرىدىن تەشكىل قىلغان قىسىم قويۇلغان. جەنۇبىي سەپتە غەربىي گوتلارغا ئۇدۇلمۇئۇدۇل قىلىپ، ۋالامىر رەھبەرلىكىدىكى شەرقىي گوت قوشۇنى قويۇلغان. مانا بۇ دۇنيا تارىخىدىكى ئەڭ مەشھۇر ئۇرۇشلارنىڭ بىرى ھېسابلانغان — كاتالونيا ئۇرۇشىنىڭ ئىستراتېگىيلىك ئورۇنلاشتۇرۇشى ئىدى④.

كاتالونيە ئۇرۇشى مىلادىيە 451-يىلى 6-ئاينىڭ 21-كۈنى يۈز بەرگەن. ئۇرۇش ساق بىر سوتكا داۋاملاشقان. ئۇرۇش باشلىنىشى بىلەنلا ئاتتىلا جەنۇبىي ۋە شىمالىي سەپنى مۇداپىئەگە ئورۇنلاشتۇرۇپ، ئۆزى غەربىي رىمنىڭ ئاجىز نوقتىسى بولغان ئوتتۇرا سەپكە- ئالانلار ئۈستىگە ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى قاتتىق مەغلۇب قىلغان. غەربىي رىمنىڭ جەنۇبىي سەپ قوشۇنىمۇ قاتتىق مەغلۇبىيەتكە ئۇچراپ، قوماندان تىئودورۇك ئۆلگەن. كەچ كىرگەن چاغدا غەربىي رىمنىڭ ئوتتۇرا ۋە جەنۇبىي سەپتىكى قوشۇنى چېكىنىپ كەتكەن. بۇ چاغدا باش قوماندان ئائتوسمۇ ھۇنلارنىڭ مۇھاسىرىسىگە چۈشۈپ قېلىپ، ناھايىتى تەسلىكتە قۇتۇلۇپ چىققان. ئائتوس ھۇنلارنىڭ مۇھاسىرىسىدىن قۇتۇلۇپ چىققاندىن كېيىن، ئەتىسى ئەتىگەندە غەربىي رىم قوشۇنىنى باشلاپ چېكىنىپ كەتكەن. غەربىي رىم قوشۇنىنىڭ چېكىنگەنلىكىنى كۆرگەن ئاتتىلامۇ قىسىملىرىنى باشلاپ، 20 كۈن ئىچىدە ئۆز پايتەختىگە قايتىپ كەلگەن. بۇ قېتىمقى ئۇرۇش شۇنداق دەھشەتلىك بولغانكى، سىنا دەرياسىنىڭ سۈيى ئادەمنىڭ مەيدىسىگە كەلگۈدەك چوڭقۇرلۇقتا قانغا تولۇپ ئاققان. ئۇرۇشتا ھەر ئىككى تەرەپتىن 300 مىڭ ئادەم ئۆلگەن. بەزى رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، ئۇرۇشتا ئۆلگەن ئەسكەرلەرنىڭ روھى ئۈچ كېچە-كۈندۈز ئۇرۇشقانمىش⑤. بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا غەلىبە ئاتتىلاغا مەنسۇپ بولغان. مىلادىيە 5-ئەسىردە ياشىغان پروستېرپروننىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا، ئائتوس ئىمپېراتور ۋالېنتىنوسقا ئۆزىنىڭ ھۇنلارغا تەڭ كېلەلمەيدىغانلىقىنى ئېيتىپ، بۇنىڭ بەدىلىگە ئىتالىيەدىن ۋاز كېچىپ، ئۇنى ھۇنلارغا بۆلۈپ بېرىشنى تەلەپ قىلغان. ۋالېنتىنوس بۇ تەكلىپنى رەت قىلىپ، ئۇنى مەجبۇرىي ئۇرۇشقا سالغان. ئائتوس ئۇرۇشتا ئىنتايىن باتۇرلۇق كۆرسەتكەن بولسىمۇ، لېكىن يەنىلا كۈچلۈك ھۇنلارغا تەڭ كېلەلمىگەن.

كاتالونيا ئۇرىشىدا ئائتوس مەغلۇپ بولۇپ چېكىنگەن. ئاتتىلامۇ ئۇرۇشتا نۇرغۇن قوشۇنىدىن ئايرىلىپ قالغاچقا، ئۇنىڭ ئارقىسىدىن قوغلىماي غەربىي رىم بىلەن قايتا بىر قېتىم ھېسابلىشىشنى ئويلاپ، ئۆز پايتەختىگە قايتقان.

مىلادىيە 452-يىلى ئاتتىلا100مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن ئىككىنچى قېتىم غەربىي رىم ئۈستىگە يۈرۈش قىلغان. ئاتتىلا بۇ قېتىمقى يۈرۈشىدە ئالدىغا ئۇچرىغان تۇنجى شەھەرئاچىئويلانى قاتتىق ۋەيران قىلىپ، ئۇنى يەر بىلەن يەكسان قىلىۋەتكەن. ئارقىدىن ئىتالىيەدىكى مىلان ۋە پاۋىيان قاتارلىق شەھەرلەرنى ئىگەلەپ، ئۇدۇل رىم شەھىرگە قىستىپ بارغان. قاتتىق قورقۇپ كەتكەن رىم ئىمپېرىيىسى، ئەينى ۋاقىتىكى خىرىستىئان دىنىي دۇنياسىنىڭ مەنىۋىي داھىيسى پاپا لېئو 1 باشچىلىقىدا، ئۈچ كىشىلىك بىر ئەلچىلەر ئۆمىكىنى ئاتتىلانىڭ ئالدىغا ئەۋەتكەن. پاپا لېئو1 غەربىي رىم ئىمپېرىيىسى ۋە پوتكول خىرىستىئان دىنىي دۇنياسى نامىدىن ئاتتىلا بىلەن سۈلھى تۈزۈشنى تەلەپ قىلغان ۋە ھەرقانداق شەرتىنى قوبۇل قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن. بۇ چاغدا ئاتتىلانىڭ يېقىن كىشىلىرىمۇ رىمنىڭ قەدىمى مەدىنىيەت مەركىزى ئىكەنلىكىنى، ئاتتىلانىڭ مەدەنىيەتنى ھىمايە قىلغۇچى كىشى بولغاچقا، بۇ شەھەرنى ۋەيران قىلماي بۇ شەھەرنى ساقلاپ قېلىشنى تەۋسىيە قىلغان. ئاتتىلامۇ بۇ پىكىرنى توغرا تاپقان. شۇڭا ئاتتىلا غەربىي رىمنىڭ تەسلىم بولغانلىقىنى پاپا لىئو 1 گە ئېتىراپ قىلدۇرۇش شەرتى بىلەن، ئۇنىڭ بىلەن كېلىشىم تۈزگەن. كېلىشىم بويىچە، غەربىي رىم ھەر يىلى ھۇنلارغا تاپشۇرىدىغان 700 لىرا ئالتۇننى، 2100 لىرا ئالتۇنغا كۆپەيتكەن.شۇنداق قىلىپ، غەربىي رىم ئىمپېرىيىسىمۇ ھۇنلارغا قارام بولۇش ھالىتى بىلەن ئۆزىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ساقلاپ قالغان.

5. ئاتتىلانىڭ ئۆلۈمى

ئاتتىلا مىلادىيە 453-يىلى ئىراندىكى ساسانىيلار سۇلالىسى ئۈستىگە يۈرۈش قىلماقچى بولغان. ئاتتىلا ئىرانغا يۈرۈش قىلىشتىن بۇرۇن غەربىي رىمنىڭ بىر مەلىكىسىگە ئۆيلەنگەن. پىرىسكوس ۋە جوردانىسنىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا، ئاتتىلا توي كېچىسى بۇرنى قاناپ ئالەمدىن ئۆتكەن[37]. ئاتتىلادىن يۈز يىلى كېيىن ياشىغان جوردانىسنىڭ خاتىرلىشىچە، ئاتتىلا ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن هۇنلار كاتتا مۇراسىم ئۆتكۈزگەن. بۇ ھەقتە جوردانىس مۇنداق دەپ يازىدۇ: «ئاتتىلانىڭ جىنازىسى خان سارىيىنىڭ ئالدىدىكى يىپەك چېدىر ئىچىگە قويۇلغاندى. ماتەم مۇراسىمى هۇنلارنىڭ ئىچىدىن ئەڭ باتۇ يىگىتلەرنىڭ قىلىچۋازلىق قىلىشى بىلەن باشلاندى. هۇن شائىرلىرىنىڭ ئاتتىلاغا ئاتاپ قايغۇلۇق مەرسىيەلەرنى ئوقۇدى.»جوردانىس هۇن شائىرلىرىنىڭ مەرسىيەلىرىنى مۇنداق بايان قىلغاندى:«هۇنلانىڭ ئەڭ بۈيۈك خانى، مۇنجۇقنىڭ ئوغلى، ئەڭ جەسۇر مىللەتنىڭ هۆكۈمدارى ئاتتىلا ئۆزىدىن بۇرۇم ھېچكىمدە كۆرۈلۈپ باقمىغان كۈچ- قۇدرەتكە ئىگە ئىدى. ئۇ ئۆز ئالدىغا پۈتۈن سىكتىيە ۋە گىرمان دۆلىتىنى بويسۇندۇردى. بىر قانچە يۈز شەھەرنى ئىگەلىدى. ھەر ئىككى تىم ئىمپېرىيىسىنى قاتتىق قورقىتىپ، ئۆزىگە باج تاپشۇرۇشقا مەجبۇر قىلدى. مانا بۇ غەلىبىلەرنىڭ ھەممىسى بەخىت- تەلەيىنىڭ ئالاھىدە ئىلتىپاتى ئىدى. ئاتتىلا دۈشمەنىڭ زەربىسى ياكى ئۆز ئادەملىرىنىڭ ساتقىنلىقى بىلەن ئەمەس، بەلكى توي كېچىسىدە گىگانت مىللەتنىڭ ئىچىدە ئاغرىق ئازابىغا گىرىپتار بولماستىن ئالەمدىن ئۆتتى. ھەممە ئادەم قايغۇغا چومگەن بۇ ئۆلۈمنى كىممۇ ئۆلۈم ھېسابلىسۇن[38].

ئاتتىلانىڭ ماتەم مۇراسىمى ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، ئۇنىڭ جەسىدى ئالتۇن، كۆمۈش ۋە تۆمۈردىن ئۈچ قات قىلىپ ياسالغان ساندۇقنىڭ ئىچىگە سېلىنغان. هۇنلار بىردەريانىڭ (قايسى دەريا ئىكەنلىكى نامەلۇم) سۈيىنى ۋاقتىنچە باشقا يۆنىلىشكە ئاققۇزۇپ، ئۇنىڭ ئاستىنى چوڭقۇر كولاپ، ئۇ يەرگە ئاتتىلانىڭ جەسىدى سېلىنغان ساندۇقنى كۆمگەن. ئاتتىلا كۆمۈلگەن جاينى مەڭگۈ مەخپىي قىلىش ئۈچۈن، ئاتتىلانى يەرلىكىنى كولىغان كىشىلەر ئوقيا بىلەن ئېتىپ ئۆلتۈرۈلۈپ، ئاتتىلانىڭ يېنىغان كۆمۈۋېتىلگەن.   ئۇنىڭدىن كېيىن هۇنلار دەريانى ئەسلى قېنى بويىچە ئاققۇزغان[39].

كېيىنكى كىشلەر ئاتتىلا كۆمۈلگەن جاينى هۇنگرىيە، رۇمنىيە، ئاۋستىرىيە، پولشا، ئىتالىيە ۋە فىرانسىيە قاتارلىق دۆلەتلەردىن ئىزدىدى. بۇ يەردە شۇنى ئالاھىدە ئەسكەرتىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇكى، مىلادىيە 1799-يىلى رومنىيىنىڭ بانا رايۇنىدىن ئېقىپ ئۆتۈدىغان تىمىس دەريانىڭ ئارانكو دەرياسىغا قۇشۇلىدىغان يېرىدىكى نود سەنتىمىكلوس دېگە جايدىن قەدىمكى بىر دەپىنە بۇيۇملىرى تېپىلغان. بۇ دەپىنە بۇيۇملىرى ئالتۇن- كۆمۈشتىن ياسالغان قاچا-قۇچىلاردىن ئىبارەت بۇلۇپ، بۇ نەرسىلەر تۆمۈر ساندۇقنىڭ ئىچىدىن تېپىلغان. ئالتۇق قاچا- قۇچۇلارنىڭ ئۈستىگە «ئۇرخۇن-يېنسەي يېزىقى»دا خەت ئۇيۇلغان بۇلۇپ، بۇ دەپىنە بۇيۇملىرنى رىملىق ئىككى سودىگەر هۇنگرىيەگە ئېلىپ كەلگەندى. ھازىر بۇ بۇيۇيۇملار ۋىنا موزېيىدا ساقلانماقتا. هۇنگرلار ھازىرغا قەدەر بۇ بۇيۇملارنى ئاتتىلا بىلەن بىرگە كۆمۈلگەن دەپىنە بۇيىملىرى، بۇ نەرسە تېپىلغان جاينى ئاتتىلانىڭ مازىرى، دەپ قاراپ كەلمەكتە[40]. **لېكىن يەنى بەزى ئالىملار بۇ دەپىنە بۇيۇملىرنى پەچىنەكلەرگە مال قىلىدۇ.**

6.ئاتتىلا قانداق كىشى؟

ياۋرۇپا هۇن ئىمپىرىيىسنى بالەمبەر قورغان، يىلدىز ۋە رۇگا هۇن ئىمپېرىيىسىنىڭ كۈچىيىشىگە ئاساس سالغان. ئاتتىلا ئۇنى مىسلىسىز دەرىجىدە قۇدرەت تاپقۇزغان. شۇڭا، ياۋرۇپا هۇنلىرى «ئاتتىلا هۇنلىرى» دەپ ئاتالسا، ياۋرۇپا هۇن ئىپېرىيىسى«ئاتتىلا ئىمپېرىيىسى دەپ ئاتىغان. ئاتتىلا دەۋرىدە بۇ ئىمپېرىيىسىنىڭ زېمىنى شىمالدا بالتىق دېڭىزدىن، جەنۇپتا دۇناي دەرياسىغىچە، غەرىپتە ئاتلارنتىك ئوكياندىن، شەرىقتە بالقىش كۆلى ھەتتا، ئالتاي تاغلىرىغىچە سۇرۇلغان بۇلۇپ. ئاسىيا ۋە ياۋرۇپا قىتەسىگە كەڭەيگەن ئەڭ چوڭ ئىمپېرىيىگە ئايلاندى.
قەدىمكى بىر خىرىستىئان دىنى هۆججىتىدە ئاتتىلانىڭ دۆلەت بايرىقىنىڭ ئوتتۇرىسىغا بېشىدا تاجىسى بار بۈركۈتنىڭ سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن،ئاق رەڭلىك توت چاسا يىپەك بايراق ئىكەنلىكى خاتىرلەنگەن.①

هۇن ئىمپېرىيىسى تۈركى تىللىق مىللەتنىڭ ياۋرۇپادا قۇرغان تۇنجى ئىمپېرىيىسى بۇلۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ مەزگىلدە هۇنلار ئۆزىنىڭ ئىلغار مەدەنىيىتى ۋە مۇكەممەل ھەربىي تەشكىلى تۈزۈمىنى ياۋرۇپاغا تۇنۇتتى ۋ تارقاتتى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن رىملىقلا ئۆز قوشۇنىنى هۇن ئۇسۇلى بويىچە يەنى «ئونلۇق سىستېمىسى» بويىچە تەشكىللاتلاندۇرىدىغان بولدى ھەمدە ئوقيا رىم

ئەسكەرلىرىنىڭ ئاساسلىق قۇراللىغا ئايلاندى.رىملىقلار كۆڭلەك كىيىشنى شۇنىڭدىن باشلاپ هۇنلاردىن ئۆگەندى. بۇ هەقتە ف.گىرىناد:«ئاسىيانىڭ ئۇستۇنلىكى ۋە چۇشكۆلىكى»دېگەن ئەسىرىنىڭ 12-بېتىدە:«شۇ زامانغىچە، ياۋرۇپالىقلارغا مامەلۇم بولغان كۆڭلەك، ئات جابدۇقلىرى، هۇنلارنىڭ ئاتنى ئېگەرلەش ئۇسۇلى،هەربىي ۋە ئاتلىق قوشۇنغا دائىر نۇرغۇنلىغان مەلۇماتلار، كۆپلىگەن جۇغراپىيىلىك ئاتالغۇلار هۇنلاردىن قوبۇل قىلىنغاندى»، دەپ كۆرسەتكەن.
هۇنلار ئاسىيادا قاتتىق قۇرغاقچىلىق، سىياسى ۋە هەربىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئېغىر ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچراپ، چىقىش يولى ئىزدىگەن تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ ياۋرۇپاغا كۆچۈپ بېرىشىغا يول ئېچىپ بەرگەن. شۇنىڭدىن كېيىن 900 يىلى داۋامىدا ئاۋارلار، ئوغۇرلار (ئۇيغۇرلار) هازارلار، سابىرلار، پەچىنەكلەر، ئوغۇزلار ۋە قۇمان- قىپچاق قاتارلىق نۇرغۇنلىغان مىللەتلەر ياۋرۇپاغا كۆچۈپ بېرىپ، ئۇ يەردە دۆلەت قۇرۇپ، ئۆزلىرىنىڭ مەدەنىيىتىنى تارقىتىپ، ياۋرۇپانىڭ سىياسى ۋە مەدەنىيەت تارىخىدا چوڭقۇر ئىز قالدۇرغان.

هۇنلارنىڭ ياۋرۇپادا پەيدا بولۇشى، ياۋرۇپادا ياشايدىغان نۇرغۇن مىللەتلەرنىڭ ئېتنىك ئۆزگەرتىۋەتكەن. باللەمبەر ۋە يىلدىزنىڭ ئېلىپ بارغان هەربىي يۈرۈشلىرى، ياۋرۇپادا مىللەتنىڭ ئىككى قېتىملىق چوڭ كۆچۈشىنى پەيدا قىلغان. بۇنىڭ بىلەن ياۋرۇپا مىللەتلىرىنىڭ ئۆز- ئارا قوشۇلۇشى تېزلىشىپ، هازىرقى نۇرغۇن مىللەتنىڭ ئېتنىك ئاساسى شەكىللەنگەن.

ئاتتىلا ئەينى ۋاقىتتاشەرقىي ۋە غەربىي رىم ئىمپېرىيىسىگە كەينى-كەينىدىن هۇجۇم قىلىش ئارقىلىق، ئۇلارنىڭ سىياسى ۋەهەربىي جەهەتە قاتتىق هالسىرتىۋەتتى. ئۇلارنى يۇقىرى نىسبەتە باج تاپشۇرۇشقا مەجبۇر قىلىپ، مالىيە جەهەتە ئېغىر كىرزىسقا دۇچار قىلدى. رىم ئىمپېرىيىسى ئۆزىنىڭ مالىيە چىقىمنى هەل قىلىش ئۈچۈن، ئۆزىنى قارام خەلقلىرى ئۈستىدىكى هۆكمرانلىقنى كۈچەيتىۋەتتى. بۇنىڭ بىلەن رىم ئىمپېرىيىسىگە قارشى هەر قايسى جايلاردا كەينى-كەينىدىن قوزغىلاڭ پاتلىدى. ئاتتىلا بۇ قوزغىلاڭنى قولدى. ئاتتىلارنىڭ هەربىي هۇجۇمى ئاستىدا هالسىرغان غەربىي رىم ئىمپېرىيىسى قارام خەلق ۋە قۇللا قوازغىلىڭنىڭ ئوت يالقۇنى ئىچىدە، مىلادىيە 476-يىلى هالەك بولدى. شۇنىڭ بىلەن، ياۋرۇپادا قۇللۇق تۈزۈم يىمىرلىپ، فېئوداللىق تۈزۈم تىكلىنىشكە باشلىدى. مانا مۇشۇنداق ئىككى خىلئىجتىمائىي پورماتسىيىنىڭ ئۆرۈن ئالمىشىدا ئاتتىلار ۋە هۇنلارنىڭ سىياسى، هەربىي ۋە دىپلوماتىيە جەهەتكى ئوينىغان رولى ناهايىتى زور بولدى.

ئاتتىلا 53 يىل ئۆمۈر كۆرگەن. جوردانىسنىڭ مەلۇماتىغا قارغاندا، ئاتتىلا ئوتتۇرا بويلۇق، بۇغداي ئۆڭلۈك، گۆرەنلىك،كۆچ-قۇۋۋەتتى ئۇرغۇپ تۇردىغان، توختىماستىن ئەتراپقا نەزەر تاشلاپ تۇردىغان، كۆتۈرەڭگۈ روهلۇق كىشى ئىدى. ئاتتىلا ئېرىشمەكچى بولغان هەرقانداق نەرسىنى ئەقىل- پاراسەتكە تايىنىپ قولغا كەلتۈرەتتى. تارىخچىلار ئاتتىلانى چىڭگىزخاندىن بۇرۇن ئۆتكەن ئەڭ چوڭ دۇنياۋى هاكىمىيەت چۈشەنچىسىگە ئىگە ئۇلۇغ ئىمپېراتۇر، تەشكىلاتچى ۋە هەربىي قۇماندان،دەپ قارايدۇ. شۇڭا، ئاتتىلانىڭ نامى توغىرىسىدا ياۋرۇپادىكى هەرقايسى ئەلەردە بارلىققا كەلگەن رىۋايەتلەر ئېغىزدىن-ئېغىزغا كوچۈپ مانا هازىرغىچە تارقىلىپ كەلمەكتە. ئاتتىلانىڭ هاياتى، يازغۇچىلار،رەساملار، هەيكەلتىراشلار، مۇزىكانتلار ۋە سىنارىستلارنىڭ ئىجادىيىتىگە تېما بولۇپ كەلدى.

ئاتتىلانىڭ بىۋاستە زىيارەت قىلغان شەرقى رىم تارىخچىسى پىرىسكوسنىڭ مەلۇماتىغا ئاساسلانغاندا بىرىشچە، ياۋرۇپا هۇنلىرى ئاتتىلانى كىشلىكتىن ئۈستۈن ئىقتىدارغا ئىگە دەپ قارايتى. شۇڭا، ئاتتىلانىڭ ئالدىدا هەرقانداق كىشى قورقۇپ تىترەپ تۇراتى. هەتتا ئاتتىلانىڭ چوڭ ئوغلى ئىلەكمۇ ئۇنىڭ كۆزىگە قاراشقىمۇ جۈرەت قىلالمايتتى. ئاتتىلانىڭ ئوردىسىدىكى بويسۇندۇرۇلغان مىللەتلەرنىڭ خانلىرى ۋە قوماندانلىرمۇ ئاتتىلانىڭ بۇيرۇقنى ئۈن-تىن تىترەپ تۇرۇپ بەجا كەلتۈرەتتى. لېكىن،بۇنداق قورقۇش،بىركىشىنىڭ زالىم ۋە مۇستەبىت هۆكۈمدارغا بولغان قورقۇشى بولماستىن، بەلكى كىشلىكتىن ئۈستۈن ئىقتىدارغا ئىگە دەپ قارالغان بىر كۈچكە بولغان هۆرمەت تۇيغۇسى ئىدى. بۇ توغۇرلۇق پىرىسكوسنىڭ بىر مەلۇماتىنى كۆرۈپ ئۆتۈشمىزگە ئەرزىيدۇ.مىلادىيە 448-يىلى ئاتتىلانىڭ ئوردىسىغا بارغان شەرقىي رىم ئەلچىلەر ئۆمىكىنىڭ تەركىبىدە ئىككى هۇن ئەلچىسمۇ بار ئىدى.

ئەلچىلەرگە بۈگۈنكى سوفىيە شەهرىدە كاتتا زىياپەت بېرىلگەن زىياپەت سورۇندا شەرقىي رىملىقلارتېئودورۇسIIنى، هۇنلار ئاتتىلانى ماختىغان، شەرقىي رىملىقلاردىن بىر ئىنسانى تەڭرى بىلەن تەڭلەشتۈرۈشنىڭ گۇناه ئىكەنلىكىن ئېيتقان چاغدا،ئىككى هۇن ئەلچىسى قاتتىق غەزەپلەنگەن. چۈنكى ئۇلار ئاتتىلانى هەقىقى تەڭرى دېگەن. پىرىسكوس تىلغا ئالغان يەنە بىر مەلۇماتتا ئېيتىشچە، هۇنلار ئاگاچىرى قەبىلىسىنى مەغلۇپ قىلىش ۋەزىپىسىنى شۇ قەبىلىدىن چىققان بىر قۇماندانغا تاپشۇرغان. ئاتتىلا ئۇنىڭ كۆرسەتكەن تۆهپىسى ئۈچۈن مۇكاپاتلىماقچى بولۇپ، ئوردىسىغا چاقىرتقاندا، ئۇ كەلمەي مۇنداق بىر خەتنى ئەۋەتكەن :«ئىنسان ئۈچۈن تەڭرى هۇزۇرغا بېرىش ناهايىتى مۈشكۈل ئىشتۇر، مەن كۆزۈمنى چوڭراق ئېچىپ كۈنگە قارىيالمايمەن، بۇ هالىم بىلەن ئەڭ چوڭ تەڭرىگە قانداق قارىيالايمەن». هۇنلار ۋە باشقا تۈركى تىللىق مىللەتلەرنىڭ هاكىمىيەت چۈشەنچىسى بويىچە،

ئېمپېراتۇر ياكى قاغان تەڭرىنىڭ يەر يۈزىدىكى ۋەكىلى، تەخت ئۇنىڭغا تەڭرى تەرىپىدىن ئاتا قىلىنغان، دەپ قارىلىپ، مىللەتنىڭ ئائاتىسى ھېسابلىناتتى. شۇڭلاشقا تۈركى تىللىق مىلەتلەرنىڭ ئېمپېرتورلىرى ياكى قاغانلىرى ئۆزلىرنى ئىلاھىيلەشتۈرۈپ «تەڭرى خان »دەپ ئاتايتى. ھۇنلارنىڭ ئاتتىلانى ئىلاھىيلەشتۈرۈپ، تەڭرى دەرىجىسگە كۆتۈرشى، بەلكىم مۇشۇ خىل ھاكىمىيەت چۈشەنچىسىنىڭ تەسىر بولسا كېرەك.
ئاتتىلار بويسۇندۇرغۇچى سۈپىتىدە تارىخ سەھنىسىگە چىقان بولىسمۇ،لېكىن ئۇ ئىدارە قىلىش جەھەتتە ئادىل ۋە ئادالەتنى يەقلىغۇچى كىشى ئىدى.شۇڭا ھۇنلار ئەمەس بەلكى بويسۇندۇرۇلغان قوۋملەرمۇ ئۇنىڭغا سادىقلىق خىزمەت قىلغان. جوردانىس ئاتتىلائۆزىگە يېڭىلىغانلارغا ناھايتى شەپقەت كۆرسىتەتتى، ئۆزىگە بويسۇنغانلارغا ناھايتى سىلىق مۇئامىلە قىلاتتى، دەيدۇ. ئاتتىلانىڭ يۈرگۈزگەن قانۇن-تۈزۈمى ئادىل بۇلۇپ، جەمىيەت ھۆرلۈكە تولغاندى. بىر رىملىقنىڭ شەرقىي رىمدا كىشلەرنىڭ نازارەت ئاستىدا تۇردىغانلىقى، ھۇن ئىمپېرىيسىدە بولسا كىشلەرنىڭ ئىنتايىن ئەركىن، ھۆر ياشايدىغانلىقى ئۆزىنىڭمۇ شۇ كىشلەردىن بىر ئىكەنلىكىنى توغىرسىدا ئېيتقان سۆزى پىرىسكوسنىڭ ئەسىردە خاتىرلەنگەن. ئاتتىلانىڭ ئۆزىگە قارشى پىلانىغا سۇيقەست ئاشكارلانغاندا، گۇناھسىز ماكسىموس بىلە گۇناھكار بىگىلاسنى ئايرىپ تۇرۇپ مۇئامىلە قىلغانلىقى، ئاتتىلانىڭ يۈرگۈزگەن قانۇن-تۈزىمىنىڭ نەقەدەر ئادىل ئىكەنلىكىگە مىسال بولىدۇ.ئاتتىلانىڭ ئۆزىنىڭ ھايات-ماماتىغا بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك سۇيقەستنى بىر تەرەپ قىلغاندا، ھەق بىلەن ناھەقنى ئېنىق ئايرىپ بىرتەرەپ قىلىشى ،شۇ دەۋىردە ناھايتى ئاز كۆرىلىدىغان ئىش.

ئاتتىلا دۇنياغا چاكىسىز ئېپتىخار ۋە ئىشەنچ بىلەن نەزەر سالاتى. جوردانىسنىڭ مەلۇماتىغا ئاساسلانغاند ، ئاتتىلا ئۇرۇش قىلىشقا ئامىراق. پىلان تۈزۈشكە ماھىر بولغاچقا، پۈتۈن دۇنياغا ھۆكۈمدار بۇلۇشنى ئۆزىنىڭ پىشانىسگە پۈتۈلگەن تەقدىر، دەپ بىلەتى.

ئاتتىلا ھەر ۋاقىت مىللەتنىڭ يېتەكچىسى بولغان كىشىنىڭ مىللەتنى مەۋجۇتلۇقىنى قوغداش قوغداش، مىللەتنى كۈچەيتىش ۋە تەرەققى قىلدۇرۇش، تەختنى مۇستەھكەم ساقلاش مەجبۇريتى بار، دەپ قارايتى ۋە بۇنىڭ ئۈچۈن داۋاملىق باش قاتۇراتتى. ئېلىپ ئېيتساق، ئاتتىلا تىئودۇرۇسIIگە يازغان بىر مەكتۇبىدا :«تىئودورۇسII ئەسلى ئۇلۇغ كىشىنىڭ ئوغلى، ئاتتىلامۇ ھەم شۇنداق. ئاتتىلار داىسىنىڭ ئېسىل نەسەبىنى ساقلاپ ئۇنى قوغدىدى. تىئودۇرۇسIIبولسا، ئاتتىلاغا باج تاپشۇردىغان قۇل سۈپىتىدە دادىسىدىن قالغان ئېسىل نەرسلەرنى يوقاتتى» دەپ يازغانلىقى ئۇنىڭ تارىخى مەجبۇريەت تۇيغۇسىنىڭ ناھايتىمۇ يۈكسەكلىكىنى چۈشەندۈردۇ. ئاتتىلار دۆلەتلەرئوتتۇرسىكى دىپلوماتىيە قائىدە-يوسۇنلىرغا بەكمۇ ئەھمىيەت بېرەتتى. ئۇ قوشنا دۆلەتنىڭ ئورنىغا ھۆرمەت قىلىشنىمۇ ھەم ئۇلارغا قاتتىق پوزىتسىيە قوللىنىشنىمۇ ئوبدان بىلەتتى. ئاتتىلا ئۆزىنىڭ ئالدىغا كەلگەن چەت ئەل ئەلچىسىنىڭ ئالىي نەسەبلىك بۇلۇشنى ھەم كونسولدا تۇرغان بۇلۇشىنى تەلەپ قىلاتى. شۇنداقلا ئۇ ئەلچىلەرنى ئالىي ئېھتىرام بىلەن قارشى ئېلىپ، ئۇلار بىلەن سەممى سوھبەتلىشەتتى. ئاتتىلا بەزىدە ھەتتا، چەت ئەل ئەلچىلىرنى كۈتىۋېلىش ئۈچۈن چېگىراغىچە باراتتى. ئاتتىلا قوشنا دۆلەتكە ئۆزىنىڭ تاشقى سىياسىتىنى رەت قىلغاندىن كېيىن، تىنچ ئۇسۇلنى بىكار قىلىپ، قۇرال كۈچىنى ئىشقا سالاتتى.

ئاتتىلا بۈيۈك ئىستېلاتچى ھېسابلىنىدۇ. ئۇ ئۆز ھاياتىدا نۇرغۇن ھەربىي يۈرۈشلەرنى قىلىپ، نەچە يۈز شەھەرنى ئىگىلەپ، نەچە شەھەرنى يەر بىلەن يەكسان قىلۋەتكەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ئۆزى ئىشغال قىلغان جايلاردىكى مەدەنىيەت نەمۇنلىرنى ساقلاپ قېلىش ۋە ئۇنى قوغداشقىمۇ ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەن. پىرىسكونىڭ مەلۇماتىغا ئاساسلانغاندا، ئاتتىلا ناھايتى بىلىملىك كىشى ئىدى. شۇڭا، ئۇ بىلىملىك كىشلەرنى ناھايتى ھۆرمەت قىلاتتى. مەيلى ئۇلار قايسى مىلەتتىن بولىشىدىن قەتتى نەزەر، ئۆز يېنىغا يىغاتتى. مەسىلەن، ئۇنىڭ يېنىدا رىملىق ئونىگوس، ئورستى، گېرمانىتسلىك ئىرئىد قاتارلىق ۋەزىر، قوماندان ۋە كاتىپلار بار ئىدى. ئۇلار ئاتتىلاغا جانپىدالىق بىلەن خىزمەت قىلاتى. ئاتتىلا مىلادىيە 452-يىلى رىم شەھرگە قىستاپ كەلگەندە، ئۇنىڭ يېنىدىكى كىشلەر رىم شەھرنى قەدىمى مەدەنىيەت مەركىزى ئىكەنلىكىنى، شۇڭا ئۇنى ۋەيران قىلماي ساقلاپ قېلىشنى تەۋسىيە قىلغاندا، ئاتتىلامۇ بۇ پىكرنى قۇبۇل قىلغان .

ئاتتىلا ئەينى ۋاقىتتىكى ياۋرۇپا دۇنياسىدىكى ئەڭ كۈچلۈك، ئەڭ باي ھۇن ئىمپېرىيسىنى بۈيۈك ئېمپىراتورى بولسىمۇ، لېكىن تۇرمۇشتا ناھايتى ئادى- ساددا ئىدى. ھەشەمەتخورلۇقنى قىلچە ياقتۇرمايتى.ئۇنىڭ ئوردىسىمۇ باشقا پادىشاھلارنىڭكىدەك ھەشەمەتلىك ئەمەس ئىدى. ئاتتىلانىڭ زىياپەت سورۇنىدا باشقىلارنىڭ ئالدىغا ئالتۇن ۋە كۆمۈش تاۋاقتا ئەڭ ئېسىل يېمەكلىكلەرنى كەلتۇرەتى، ئۆزى بولسا ياغاچ تاۋاقتا گۆش بىلەن غىزالىناتتى. ئۇنىڭ كىيگەن كىيمىنىڭ ئاددىي بولۇشىغا قارماي پاكىزلىق جەھەتە ھەرقانداق كىشىنىڭ دىققىتىنى قوزغايتى. ئۇنىڭ قۇرال- يىراق ۋە ئات جابدۇقلىرى ھۇنلارنىڭ باشقا دۆلەت ئەمەلدارلىرنىڭكىدەك ئالتۇن-كۆمۈش بىلەن زىنەتتلەنمىگەندى. مانا مۇشۇنداق ئادىي- سادىلىق ئۇلۇغ ئىمپېراتور ئاتتىلرنىڭ ئەڭ ئېسىل خارەكتېرى ھېسانلىناتتى. ئاتتىلا ئەيش- ئىشرەتلىك تۇرمۇشنى زادىلا ياقتۇرمايتتى، ھەتتا ئەڭ ئاددى زىياپەت سورۇنلىردىمۇ ئۇنىڭ

كۆكۈمسرگەن سياقنى ئۈچىراتقىلى بولمايتتى. ئاتتىلا ھۇن شائىرلىرى ئېيتقان ھۇنلارنىڭ قەھرىمانلىق داستانلىرىنى مەغرۇر قىياپەتە ئۇلتۇرۇپ، مەمنۇنىيە بىلەن ئاڭلاشنى بەكمۇ ياخشى كۆرەتتى.

بۇ ھەقتە پىرىسكوس مۇنداق دەپ يازغان :«كەچ بولغاندا مەشەللەر يېقىلدى. ئىككى ھۇن شائىرى ئىچكىرى كىرىپ ئاتتىلانى ئۇدۇلىدا تۇردى. ئۇلار ئۆزلىرى تەيارلىغان داستانلىرى بىلەن ئاتتىلانىڭ جەڭگىۋارلىقى ۋە زەپەرلىرىنى كۈيلىدى. زىياپەتكە قاتناشقۇچىلار ئۇلارغا قاراپ تۇراتتى، ئۇلارنىڭ بەزىلىرى داستاندىن ھۇزۇرلىناتتى، بەزىلىرى ئۇرۇشنى ئەسلەپ خىيالغا چۆمگەنىدى.» ئاتتىلانىڭ ئەڭ چوڭ كۆڭۈل ئېچىش پالىيىتى ئوۋ ئوۋلاش بولۇپ، بۇ ئاتتىلا ئۈچۈن ئېيتقاندا، بىر قېتىملىق ھەربىي مانېۋىر ھېسابلىناتتى.

ياۋروپا ھۇنلىرى ئارىسىدا شامانىزمنىڭ بەزى تەسىرلىرىمۇ ساقلىنىپ قالغانىدى. شۇڭا، ئاتتىلانىڭ يېنىدا داۋاملىق ھالدا نۇرغۇنلىغان باخشى ۋە پالچىلار بىللە بولاتتى. ئاتتىلا ئۇلارغا پال ئاچقۇزۇپ كۆرگەندىن كېيىن، ئاندىن ئۇرۇش توغرىسىدا قارار چىقىراتتى. ئاتتىلا ھەر قېتىم ئۇرۇشقا ئاتلىنىشتىن بۇرۇن قوي سۆڭىكىنى كۆيدۈرۈپ پال سالدۇراتتى②. بىرقېتىم ئاتتىلا پال ئاچقۇرۇپ كۆرسە، پالچىلار ئاتتىلاغا ئۇنىڭ نەسلىنىڭ ئۆزگىردىغانلىقى، ئىرنەكنىڭ دەۋرىدىن باشلاپ ھۇن ئىمپېرىيىسىنىڭ قايتا گۈللىنىدىغانلىقى توغرىسىدا بىشارەت بەرگەن. شۇنىڭ بىلەن، ئاتتىلا چوڭ ئوغلى ئىلەكنى تەخت ۋارىسلىقىدىن قالدۇرۇپ، كىچىك ئوغلى ئىرنەكنى تەخت ۋارىسلىقىغا كۆرسەتكەن. نەتىجىدە ئۆزىنىڭ كەلگۈسى خانلىق ئورنىدىن مەھرۇم بولغان ئىلەك ئاتتىلا ئۆلگەندىن كېيىن، ھۇنلارنىڭ ئىچكى قىسمىدا تەخت تالىشىش ماجىراسىنى پەيدا قىلغا بۇنىڭدىن پايدىلانغان قارام دولەتلەر ھۇن ئىمپېرىيىسگە قارشى ئىسيان كۆتۈرگەن. شۇنىڭ بىلەن، ياۋروپانى بىر مەزگىل قاتتىق چۆچۈتكەن ھۇن ئىمپېرىيىسى ئاتتىلار ئالەمدىن ئۆتۈپ ئانچە ئۇزۇنغا بارمايلا تارىخ سەھنىسىدىن غۇلاپ چۈشكەن .

ئۈچىنچى باب

ياۋروپا رىۋايەتلىرىدىكى ئاتتىلا

ياۋروپادا ھۇن ئىمپېراتورى ئاتتىلا توغرىسدا شۇ دەۋردىن باشلاپ نۇرغۇن رىۋايەتلەر توقۇلغان بولۇپ، بۇ رىۋايەتلەر ئېغىزدىن-ئېغىزغا تارقىلىپ، تا ھازىرغا قەدەر ساقلىنىپ كەلگەن. بۇ رىۋايەتلەردە ئاتتىلانىڭ ھايات- پائالىيىتى ھەر خىل شەكىللەردە بايان قىلىندۇ. ئاتتىلارغا ئاتاپ توقۇلغان رىۋايەتلەرنىڭ بەزىلىرگە ئاتتىلا ۋە ھۇنلارمۇ ئىشەنگەن. تۆۋەندە بىز بۇ رىۋايەتلەرنى بايان قىلىپ ئۆتىمىز.

1. ھۇنلاردىكى«تەڭرى قىلىچى»رىۋايىتى

ھۇن رىۋايەتلىرىدە بايان قىلىنىشچە، ياۋروپا مىللەتلىرى ئاتتىلانى «تەڭرى قامچىسى» دەپ ئاتايتتى. ئاتتىلا گۇناھقا تولغان خرىستىئان دۇنياسىنى جازالاش ئۈچۈن، تەڭرى تەرپىدىن ئەۋەتىلگەن. تەڭرى ئاتا قىلغان بۇ ۋەزىپىنىڭ سىمۋولى سۈپىتىدىكى ئۇرۇش تەڭرىسى ئارېس بەرگەن «تەڭرى قىلىچى»نى ئاتتىلا ھەر قانداق ۋاقىتتا يېنىدىن ئايرىمايتتى. ئاتتىلا ئالەمدىن ئۆتۈپ 100 يىلدىن كېيىن يېزىلغان «گوت تارىخى» دېگەن ئەسەردە، «تەڭرى قىلىچى» رىۋايىتى خاتىرلەنگەن. بۇ رىۋايەت يەنە 19-ئەسىردە ياشىغان ھۇنگىرىيىلىك ژ.ئارانىينىڭ «بۇدانىڭ ئۆلۈمى» دېگەن 12 قىسىملىق ئېپوسىغا كىرگۈزۈلگەن.
بۇ رىۋايەتە بايان قىلىنىشچە، ھۇنلارنىڭ ياشىغان ھەم ئىقتىدارسىز خانى بۇدا ئەقىل-پاراسەتلىك ھەم كۈچ-قۇۋۋەتى ئۇرغۇپ تۇردىغان ئىنىسى ئاتتىلا بىلەن بىرلىكتە ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈش ئۈچۈن، ئۇنى ئۆز يېنىدا دۆلەت ئىشلىرىغا ئارلاشتۇرۇپ، ھۇن قوشۇنىنىڭ قوماندانلىق ۋەزىپىسىنى تاپشۇرىدۇ. ئۇزۇنغا بارماي بۇدا ئۆزىنىڭ بۇ ئىشدىن پۇشايمان قىلىپ، ئاتتىلانى يوقاتماقچى بولىدۇ. مۇشۇ كۈنلەردە ئاتتىلا بىر چۈش كۆرىدۇ. چۈشىدە ھۇنلارنىڭ تەڭرىسى ھادۇر بىر قىلىچنى ئېلىپ كېلىپ ئاتتىلانىڭ قولىغا تۇتقۇزىدۇ. ئاتتىلا كۆرگەن چۈشنى باش قامغا سۆزلەپ بېرىدۇ. باش قام ئاتتىلاغا: بۇ دۇنيا ھاكىمىيتىنى ئىگىلەيدىغان «تەڭرى قىلىچى»نىڭ پات ئارىدا سىزنىڭ قولىڭىزغا چۈشىدىغانلىقىنىڭ بېشارىتى، دەپ تەبىر بېرىدۇ. بىر كۈنى بىر ھۇن پادىچى بالا پادا بېقىۋاتقان چاغدا، بىر موزاينىڭ ئاقساۋاتقانلىقىنى ھەم پۇتىدىن قان ئېقىۋاتقانلىقىنى كۆرىدۇ. پادىچى بالا قان تامچىغان ئىزنى

بـويلاپ مېڭـىـپ، بىـر يەرگە بارغـانـدا، يەرگە كۆمـۈلگەن بىـر قىلىچنىـڭ ئـۇچىنى ئۇچرىتىـدۇ. پـادىچى بـالا قىلىچنـى يەردىـن سۇغۇرۇۋالماقچى بولۇپ، قولىنى ئۇزىتىشىغا قىلىچنىڭ ئۇچىدىن ئوت يانىدۇ. ئوت بىردەمدىن كېيىن ئۆچىدۇ. پادىچى بـالا قىلىچنى يەردىن سۇغۇرۇۋېلىپ ئۇنى ئاتتىلاغا تاپشۇرۇپ بېرىدۇ. ئاتتىلا بۇ قىلىچتـا ئىلاھـى بىـر بەلگىنىـڭ بـارلىقىنى سېزىپ، تەڭـرى دۇنيـا ھاكىمىيتىنى ماڭا تاپشۇرۇپتۇ، دەپ چۈشىنىدۇ. شـۇنىڭدىن باشـلاپ ئاتتىلانىـڭ كـۈچ-قـۇدرىتى ۋە نوپـۇزى يـۇقىرى ئـۆرلەپ، داڭقى ئەتراپقا تارقىلىدۇ. ئاتتىلانىڭ بۇنداق شۆھرەت قازىنىشىغا قاتتىق ھەسـەت قىلغـان ئاكـىسى بـۇدا «تەڭـرى قىلىچـى»نـى ئـاتتىلادىن تارتىۋالـماقچى بولـىدۇ. ئـاتتىلا بىـر قېتىم خرىـستىئانلار بىـلەن ئـۇرۇش قىلىۋاتقـان چاغـدا، بـۇدا ئاتتىلانـىـڭ سـارىيىدىن «تەڭـرى قىلىچى»نى ئوغرىلاپ قاچىدۇ، بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان ئاتتىلا دەرھال ئۇرۇشنى توختىتىپ، مەملىكىتىگە قايتىپ، بۇدانىڭ سـارىيىغا ئاتلىنىدۇ. بۇدا «تەڭرى قىلىچى»نى ئېسىپ ئاتتىلاغا قارشى ئۇرۇشقا كىرىدۇ. ئەپسۇس، بۇدانىڭ قولىدا بۇ قىلىچ ئۆزىنىـڭ سېھرىي كۈچىنى يوقىتىـپ، ئـادەتتىكى بىـر قىلىچقـا ئايلىنىـپ قالـىدۇ. بۇدانـىڭ قولـىدىن «تەڭـرى قىلىچـى»نـى قايتۇرۇۋالغـان ئـاتتىلا ئـۇنى ئۆلتۈرۈپ، جەسىتىنى دوناي دەرياسىغا تاشلىۋېتىدۇ. ھۇنلاردىكى بۇ قانلىق پاجەنى كۆرگەن ھۇن تەڭرىـسى ھـادۇر ھـۇن مىللىـتىگە ئېچىنىپ «ھۇن مىللىتى يوقىلىشى كېرەك» دەپ ئاھ ئۇرىدۇ.

ئاتتىلاغا دائىر خاتىرە بۇيۇملار ساقلانغان ھۇنگىر سارىيىدا ئاتتىلانىڭ دۇنياۋىي ھاكىمىيەتنى قۇرغـان «تەڭـرى قىلىچـى» دەيـدىغان بىر قىلىچ ساقلانغان. مىلادىيە 1071-يىلى يېزىلغان بىر يىلنامىدە، باۋارىيە پادىشاھى ھېنرىⅣ نىڭ يېقىن ئادەملىرىدىن بىرىنىـڭ ئاتتىن يىقىلىپ چۈشۈپ، ئـۆز قىلىچىغـا سـانجىلىپ ئـۆلگەنلىكى يېزىلغـان. بـۇ يىلنـامىنى يازغـان ئـاپتور بـۇ قىلىچنىڭ ئاتتىلانـىڭ گاللىينى ئىشغال قىلغان چاغدا ئىشلەتكەن قىلىچى ئىكەنلىكىنى قوشـۇمچە قىلىـپ قويغـان. كېيىن بـۇ قىلىچنىـڭ قولغـا چۈشۈشى ھەققىدىكى رىۋايەتنى تارىخچى جوردانىسنىڭ مەلۇماتىغا ئوخشىتىپ يازغان يەنە بىر تـارىخچى بولـسا، بـۇنى «ئارېـسنىڭ قىلىچـى» دەپ ئاتاپ، بۇ قىلىچنىڭ تەڭرى قىلىچى سۈپىتىدە بىلىنىدىغانلىقىنىمۇ تىلغا ئالغان①.

بۇ يەردە شۇنىمۇ ئىزاھلاپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇكى، بەزى ئالىملار ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىدىكى ئوغۇزخان ئوبرازىـدا ئـاتتىلانىڭمۇ تارىخىي پائالىيىتى ئەكس ئەتكەن، دەپ قارايدۇ. بۇ توغرىسىدا داڭلىق باشقىرت ئالىمى ئوردىناريۇس، پروفېسسور ئـا.زەكـى ۋەلىـدى تۇغان ئۆزىنىڭ مەشھۇر ئەسرى «ئومۇمىي تۈرك تارىخىغا كىرىش» دېگەن كىتاپىنىڭ 174-بېتىدە: «ئوغـۇز داسـتانىدا ‹ئوغـۇز ئاكـا› يـاكى ‹ئوغۇزخـان› دېـگەن ئـىسىم بىـلەن ھـۇن ھۆكۈمدارلىرىـدىن مەتە (بـاتۇر)نىـڭ شـەرقتە، يەنە بىـر ئۇلـۇغ يـابغۇ (چىچـى تەڭرىقۇت)نىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا، ئاتتىلانىڭ غەربتە ئېلىپ بارغان فۇتۇھاتلىرىغا دائىر خاتىرىلەر تىلغا ئېلىنغان» دەپ كۆرسىتىدۇ.

2. شەرقىي رىم رىۋايەتلىرىدىكى ئاتتىلا

ئاتتىلانىـڭ سـەلتەنەتلىك ھۆكـۈمرانلىقى دەۋرىداشـلىرىغا ئاجايىـپ بىـر مـۆجىزە بولـۇپ تۇيۇلـدىغان بولـسا، ئۇنـىڭ تۇيۇقـسىز ئالەمدىن ئۆتىشىمۇ دەۋرداشـلىرى ئۈچـۈن يەنە شـۇنداق ئاجايىـپ بىـر سـىرلىق ۋەقە بولـۇپ تۇيۇلـۇپ، ئـۇلارنى تولىمـۇ ھـاڭ-تـاڭ قالدۇرغان. پىرىسكوسنىڭ ھېكايىسىدىن پايدىلانغان جوردانىس ۋە تىئوپخانىسنىڭ بايانىغا قارىغاندا، ئاتتىلا تـوي كېچـىسى بـۇرۇن قاناش كېسىلى بىلەن ئالەمدىن ئۆتكەن. ئاتتىلا ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، شـەرقىي رىمـدا ئـاتتىلانى يـاكى ئـائىتوس پـار بېرىـپ سېتىۋالغان خاس مۇھـاپىزەتچىلەردىن بىرىنىـڭ قەستلىگەنلىكىنى يـاكى ئـاتتىلا بىـلەن بىـر ھۇجىرىغـا كىـرگەن مەلىكىنىـڭ زەھەر بېرىـپ ئۆلتۈرگەنلىكىگە دائىر رىۋايەتلەر تارقالغان. يەنە بىـر شـەرقىي رىـم مەنبەسـىگە ئاساسلانغان مىلادىيە 10-ئەسـىرگە ئائىـت «ئېلىن خرونىگى» دېگەن روسچە يىلنامىدە، ئاتتىلانىڭ بۇرنىنىڭ قانىشى بىر ئـاز رومانتىـك تـۈس ئالغـان ھالـدا بايـان قىلىنغان. بۇنىڭدا ئېيتىلىشچە، رىم شەھرىنى مۇھاسىرىگە ئالغان ئاتتىلا، قەلئە يېنىدا تۇرغان غەربىي رىـم ئىمپېراتورىنىـڭ گـۈزەل مەلىكـىسىنى كۆرۈپ ئۇنىڭغا ئاشىق بولۇپ قالىدۇ. ئاتتىلا بۇ گۈزەل مەلىكىگە ئۆيلىنىش نىيىتىنىڭ بـارلىقىنى ئېيتىـپ، غەربـىي رىـم ئىمپېراتورىغا بېسىم ئىشلىتىدۇ. غەربىي رىمنىڭ بارلىق ئاقساقاللىرىنىڭ قايتا-قايتا ئۆتىنىشى بىلەن بۇ مەلىـكە ئاتتىلانىـڭ قېشىغا بارىـدۇ. قىـز ئاتتىلانىڭ يېنىغا كېلىشى بىلەنلا ئاتتىلانىڭ بۇرنىدىن بۇلدۇقلاپ قان ئېقىپ جان ئۈزىدۇ.

بۇ رىۋايەتتىن بىلىنىشچە، ئاتتىلار غەربىي رىمنىڭ سۈيىقەستى بىلەن ئۆلگەن، مەلـۇمكى، باشـتا ئېيتىـپ ئۆتۈلگىنـدەك، مىلادىـيە 452-يىلى ئاتتىلا 100 مىڭ كىشلىك قوشـۇن بىـلەن رىـم شـەھىرىگە قىستاپ كەلـگەن چاغـدا، غەربـىي رىـم ئىمپېرىيىـسى پاپـالىئوI باشچىلىقىدىكى بىر ئەلچىلەر ئۆمىكىنى ئاتتىلانىڭ يېنىغا ئەۋەتىپ، تەسلىم بولغانلىق شەرتى بىلەن تىنىچلىـق كېلىـشىمى تـۈزگەن. بۇ قېتىمقى سۆھبەتتە ئاتتىلا غەربىي رىم ئەلچىلىرىگە ھونورىيا بىلەن ئۇنىڭ تېگىشلىك مىراسلىرىنى ئـۆزىگە بېرىـشنى يەنە بىـر قېتىم تەلەپ قىلغان. ئەگەر، غەربىي رىم بۇ تەلەپكە قوشۇلمىسا ئاتتىلا جازا يۈرۈش قىلىـدىغانلىقىنى ئېيتىـپ تەھـدىت سـالغان. مانـا شـۇ تارىخىي پاكىت «ئېلىن خرىرونىگى»دا سۆزلەنگەن رىۋايەت بىلەن بىردەك. ئەمما مۇشۇ ۋاقىتتـا مەلـىكە ھونورىـيا مەجبۇرىي ھالـدا

باشقا بىرىگە ياتلىق قىلىۋېتىلگەچكە، غەربىي رىم ئىمپېرىيىسى ئاتتىلانىڭ جازاسىدىن قورقۇپ، ئىلدىكو ئاتلىق بىر قىزنى ئاتتىلاغا ياتلىق قىلىغان ھەمدە ئۇنىڭغا ھەمدە غەربىي رىم ئۇچۇن ئېغىر تەھدىت ھېسابلانغان ئاتتىلانى ئۆلتۈرۈش ۋەزىپىسىنى تاپشۇرغان. شۇنىڭ بىلەن، توي كېچىسى ئىلدىكو زەھەر سېلىنغان شارابنى ئاتتىلاغا سۇنغان. ئاتتىلا شارابنى ئىچىپلا بۇرنىدىن قان ئېقىپ جان ئۈزگەن.

ئاتتىلانىڭ ئۆلۈمىگە دائىر غەرب مەنبەلىرىنىڭ نۇرغۇنلىرىدا يەنە مۇنداق بىر رىۋايەتمۇ سۆزلىنىدۇ. بۇ رىۋايەتتە ئېيتىلىشچە: شەرقىي رىم ئىمپېراتورى ماركىنوس ئاتتىلا ئۆلگەن كۈنى چۈشىدە ئاتتىلانىڭ ئوقياسىنىڭ سۇنغانلىقىنى كۆرگەنمىش. بۇ رىۋايەتتە ئاتتىلانىڭ غەلبىسىنىڭ سىرى بولغان «تەڭرىقىلىچى» نىڭ ئورنىنى ««ئوقيا» نىڭ ئىگىلىشى ئالاھىدە دېقىتنى تارتىدۇ[41].

3. گوت رىۋايىتىدىكى ئاتتىلا

غەرب دۇنياسىدا ئاتتىلا ۋە ھۇنلارغا دائىر مەلۇمات ۋە رىۋايەتلەرنى تۇنجى بولۇپ توپلىغان كىشى گوت تارىخچىسى كاسسىدۇرۇس (مىلادىيە490 - 580-يىلار) ھېسابلىنىدۇ.

لېكىن،ئۇنىڭ ھۇنلار ھەققىدىكى مەلۇمات ۋە رىۋايەتلەرنى خاتىرلەپ قالدۇرغان «گوت تارىخى» دېگەن ئەسىرى بىزگىچە يېتىپ كېلەلمىگەن. گوتلار ئىچىدە تاقالغان رىۋايەتلەرنى بىز پەقەت دىئاكونوس، ھېيداتىئوس ۋە ئىستورۇسنىڭ ئەسەرلىرىدىن كۆرىمىز.دىئاكونوس تىلىغا ئالغان رىۋايەتتە شىمالىي ئىتالىيىدىكى شەھەرلەرنىڭ ۋەيران قىلىنىشى ۋە قايتىدىن بىنا قىلىنىشى ئاتتىلاغا باغلىنىدۇ. ئۇ يەنە ئاتتىلا بىلەن پاپالېئوI ئوتتۇرىسىدا تۈزۈلگەن كېلىشىم ھەققىدىكى رىۋايەتنى مۇنداق بايان قىلىغان ئاتتىلا، پاپا لېئوI بىلەن كۆرۈشكەندىن كېيىن، ئەسكەر چېكىندۈرىدۇ. باشقىلار ئاتتىلادىن نېمىشقا پاپالېئوI گە مۇنداق يۇمشاق مۇئامىلە قىلىدىغانلىقىنى سورىغاندا، ئاتتىلا پاپالېئوIنىڭ تەلىپىنى رەت قىلسام، ئۇنىڭ يېنىدا ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالىمەن دەپ قېلىچىنى تۇتۇپ تۇرغان باش پاپا قىياپەتلىك بىر مويسىپىت كىشى بار ئىكەن، شۇ كىشىنىڭ يۈز ئابروينى قىلىپ ئاتتىلا پاپالېئوIنىڭ كېلىشىم تۈزۈش تەلىپىنى قوبۇل قىلدىم دېگەنمىش. ھېيداتىئوس تىلغا ئالغان رىۋايەتتە ئاتتىلا ئىتالىيىنىڭ ئاچۇيلا شەھرىگە يۈرۈش قىلغاندا، ئائىتوس تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغان، دەپ سۆزلىنىدۇ.

ئىسدۇرۇسنىڭ رىۋايەت قىلىشچە، ئاتتىلا شەرقىي رىم ئىمپېراتورى ماركىنوس تەرىپىدىن مەغلۇپ بولۇپ، دۆلىتىگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، ئۇزۇن ئۆتمەي ئالەمدىن ئۆتىدۇ. ھۇنلار بىر-بىرىنى قىرىپ تۈگىشىدۇ. تەڭرى ئاتتىلانى گۇناھكار ئىنسانلارنى جازالاش ئۈچۈن ئۇنىڭغا غەلبە نۇسرىتىنى ئاتا قىلغان، ئاتتىلا بۇ ۋەزىپىنى ئۈرۈنداپ بولغاندىن كېيىن، تەڭرى ئۇنىڭغا ياردەم قىلمىغان[42].

گوت رىۋايەتلىرىدە ئاتتىلانىڭ ھايات-پائالىيەتلىرى بۇرمىلانغان ۋە خۇنۈكلەشتۈرۈلگەن. بۇ گوتلارنىڭ ھۇنلارنىڭ قاتتىق زەربىسىگە ئۇچرىغانلىقتىن شەكىللەنگەن ئۆچمەنلىكتىن پەيدا بولغىن بولۇشى مۇمكىن.

4. پولشا رىۋايەتلىرىدىكى ئاتتىلا

ئاتتىلادىن 100 يىل كېيىن ياشىغان گاللىيە تارىخچىسى گېئورگى ئۆزىنىڭ ئەسىرىدە پولشادا بارلىققا كەلگەن ئاتتىلا توغرىسىدىكى ئەڭ قەدىمكى ئىككى رىۋايەتنى خاتىرلىگەن. ئۇنىڭ بىرى، ئورلېئان (فرانسىيىدە) شەھرىنىڭ ئېپىسكوپى ئانىئانوسنىڭ ھېكايىسى ھسابلىنىدۇ. بۇ رىۋايەتتە ئانىئانوسنىڭ ئاتتىلا تەرىپىدىن قورشاۋغا ئېلىنغان ئورلېئان شەھرىنى قۇتقۇزۇشتا ئوينىغان رولى ناھايىتى ئەپسانىۋي شەكىلدە بايان قىلىنغان.

گېئورگىنىڭ رىۋايەت قىلىشىچە، ئانىئانوس ئاتتىلا مۇھاسىرىگە ئالغان ئورلېئان شەھىرىنى تەڭرىنىڭ قۇتقۇزۇشى ئۈچۈن، ئۆز جامائىتى بىلەن تەڭرىگە دۇئا-تىلاۋەت قىلىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇ تەڭرىنىڭ ياردەمچى كۈچلىرىنىڭ كەلگەن-كەلمىگەنلىكىنى بىلىش ئۈچۈن، جامائەتنى باشلاپ سېپىل ئۈستىگە چىقىپ، تۆت ئەتراپقا قارايدۇ. سېپىلنىڭ ئەتراپىدا ھېچنىمە كۆرۈنمەيدۇ. ئانىئانوس تەڭرىگە ئىلتىجا قىلىپ، قايتا دۇئا-تىلاۋەت قىلغاندىن كېيىن، يەنە جامائەتنى باشلاپ، سېپىل ئۈستىگە چىقىپ تەڭرىنىڭ ياردىمىنى كۈتىدۇ. بۇ قېتىممۇ ھېچقانداق بىر قۇتقازغۇچى كۈچ كۆرۈنمەيدۇ. ئېپىسكوپ جامائەتكە قاراپ، «سىلەر داۋاملىق دۇئا-تىلاۋەت قىلىڭلار، تەڭرى سىلەرنى بۈگۈن چوقۇم ئازاد قىلىدۇ» دەپ ۋەز ئېيتىدۇ. بىر ئازدىن كېيىن، جامائەت ئانىئانوسقا ئۇپۇقتا بىر قارا بۇلۇتنىڭ پەيدا بولغانلىقىنى خەۋەر قىلىدۇ. بۇ قېتىم راستىنلا تەڭرىنىڭ قۇتقازغۇچى كۈچلىرى ئائىتوس ۋە تورىسموندىنىڭ ياردەمچى قوشۇنى سۈپىتىدە پەيدا بولۇپ، ھۇنلارنى سېپىلدىن يىراققا چېكىندۈرىدۇ. ھۇنلار يەنە ئۇدا بىر قانچە كۈن ياغقان قارا يامغۇرنىڭ قاتتىق تالاپىتىگە ئۇچرايدۇ. ھۇنلارنىڭ بىر قىسمى يامغۇر سۈيىدە تۇنجۇقۇپ ئۆلىدۇ. بىر قىسمى تەڭرى ئەۋەتكەن قۇتقازغۇچى قوشۇن تەرىپىدىن قىلىچتىن ئۆتكۈزۈلىدۇ. گېئورگى تىلغا ئالغان يەنە بىر رىۋايەتتە بولسا، مەيتىز شەھىرىنىڭ ۋەيران قىلىنىشىغا دائىر ۋەقە سۆزلىنىدۇ. گېئورگىنىڭ رىۋايەت قىلىشىچە، پاننونىيادىن ئاتلانغان ھۇنلار يول بويى ئالدىغا ئۇچرىغان ھەر قانداق نەرسىنى ۋەيران قىلىپ، ئوت قويۇپ كۆيدۈرگەن پېتى مەيتىز شەھىرىگە يېتىپ كېلىدۇ. ھۇنلار مەيتىز شەھىرىگە ئوت قويۇپ، خەلقنى پۈتۈنلەي قىرىپ تاشلايدۇ. چېركاۋدىكى پاپالارنىڭمۇ كاللىسى ئېلىنىدۇ. ھۇنلارنىڭ بۇ قېتىمقى قىرغىنچىلىقىدا پەقەت ستېپخانوس چېركاۋى ئامان قالىدۇ. چۈنكى، ستېپخانوس بىلەن ئۇنىڭ ئىككى ياردەمچىسى شەھەرنى قۇتقۇزۇش ئۈچۈن، تەڭرىگە دۇئا-تىلاۋەت قىلىۋاتقان بىر دىندار كىشىگە، ئۆزلىرىنىڭ چۈشىدە خەلقلەر ئۆتكۈزگەن گۇناھى ۋە يامانلىقلىرى ئۈچۈن شەھەرنىڭ ۋەيران بولىدىغانلىقىنى، پەقەت ستېپخانوس چېركاۋىنىڭ ساق قالىدىغانلىقىنى ئېيتقان. شۇنىڭ بىلەن تەڭرىنىڭ قوغدىشىغا ئېرىشكەن ستېپخانوس چېركاۋى ھۇنلار باستۇرۇپ كەلگەن چاغدا، ئۇلارنىڭ كۆزىگە قىيا ھالىتىدە كۆرۈنۈپ ھۇنلارنىڭ بۇزغۇنچىلىقىدىن ئامان قالىدۇ.

پولشادا بارلىققا كەلگەن ئۈچىنچى خىل رىۋايەتتە بولسا، تونگىروس شەھىرىنىڭ ئېپىسكوپى ئاراۋاتىئوس ھەققىدىكى رىۋايەتتۇر. بۇ رىۋايەتتە ئېيتىلىشىچە، ئېپىسكوپ ئاراۋاتىئوس ئاتتىلانىڭ پولشاغا يېقىنلاشقانلىق خەۋرىنى ئاڭلاپ، ئالدىراپ-تېنەپ رىم شەھىرىگە بېرىپ، بىر قەبرىستانلىقتا ئۆز خەلقى ئۈچۈن تەڭرىگە دۇئا-تىلاۋەت قىلىدۇ. بۇ چاغدا ئاراۋاتىئوسقا غايىبتىن: «ھەي! ئەزىز كىشى، نېمىشقا مېنى ئاۋارە قىلىسەن، تەڭرى ھۇنلارنى پولشاغا بېرىپ، ئۇ يەرنى يەر بىلەن يەكسان قىلىۋېتىشكە قارار قىلدى، مېنىڭ نەسىھىتىمنى ئاڭلا، سەن دەرھال قايتىپ بېرىپ ئۆيۈڭنى تۈزەشتۈرۈپ، ئاخىرەتلىكىڭگە تەييارلىق قىلغىن» دېگەن سادا ئاڭلىنىدۇ. ئېپىسكوپ غايىبتىن كەلگەن ئاۋازنىڭ دېگىنى بويىچە قىلىدۇ. ئۇ پاپا ۋە جامائەت بىلەن خوشلاشقاندىن كېيىن، ماستىرخىتقا بېرىپ، شۇ يەردە ئېغىر كېسەلگە گىرىپتار بولۇپ، ھۇنلار يېتىپ كېلىشتىن بۇرۇن جان ئۈزىدۇ.

مىلادىيە 8-، 9-ئەسىرلەردە بارلىققا كەلگەن گىنوۋىۋا رىۋايىتىدىمۇ ئاتتىلاغا مۇناسىۋەتلىك مەزمۇنلار بولغان. بۇ رىۋايەتتە ئېيتىلىشىچە، ئاتتىلانىڭ پولشانى ئىشغال قىلغانلىق خەۋرىنى ئاڭلىغان پارىژ خەلقى، شەھەرنى تاشلاپ قوغدىنىشقا ئەپلىك بىر جايغا قاچماقچى بولىدۇ. بۇ چاغدا گىنوۋىۋا ئوتتۇرىغا چىقىپ، پارىژ خەلقىگە شەھەرنىڭ ھۇنلارنىڭ بۇزغۇنچىلىقىدىن ئامان قالىدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ. پارىژ خەلقى ئۇنى پەيغەمبەرلىك دەۋاسى قىلىدى دەپ،ئۆلتۈرمەكچى بولىدۇ. بۇ چاغدا گېرمانىيەدىن بىر خەۋەرچى كېلىپ، گىنوۋىۋانىڭ دېگەنلىرىنىڭ راست ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. شۇنىڭ بىلەن پارىژ خەلقى ھۇنلارنىڭ ھۇجۇمىدىن ئامان قالىدۇ.

تىرويىس شەھىرىنىڭ قوغدىغۇچى ئەۋلىياسى، دەپ قارالغان لوپۇس ئاتتىلادىن تىرويىس شەھىرىگە كىرمەسلىكنى ئۆتۈنىدۇ. ئاتتىلا ئۇنىڭ ئىلتىجاسىنى قوبۇل قىلىدۇ. ئاتتىلا بۇنىڭ بەدىلىگە ئۇنىڭدىن رېين دەرياسىغا بارىدىغان يولنى كۆرسىتىپ قويۇشنى سورايدۇ. لوپۇس ئاتتىلانى رېين دەرياسىغا باشلاپ بارغاندىن كېيىن، ئاتتىلا ئۇنى ئۆز ئىختىيارىغا قويۇۋېتىدۇ. ئاتتىلا ۋە لوپۇس رىۋايىتى يەنە مىلادىيە 8-ممورىس رىۋايىتىدىمۇ ئۇچرايدۇ. بۇ رىۋايەتتە ئاتتىلا زالىم، قانخور پادىشاھ سۈپىتىدە تەسۋىرلىنىدۇ. بۇ رىۋايەتتە ئېيتىلىشىچە، لوپۇس تىرويىس شەھىرىنىڭ ئامانلىقى ئۈچۈن، كېچە-كۈندۈز تەڭرىگە دۇئا-تىلاۋەت قىلىدۇ. لوپۇس بىر كۈنى ئاخشىمى چۈشىدە بىر مالائىكىنىڭ ئۇنىڭغا گۇناھكار 12 كىچىك بالىنى يۇيۇندۇرۇپ، ئۇلارنى پاپا ۋە ممورىس بىلەن بىرلىكتە ئاتتىلانىڭ ئالدىغا ئېلىپ بېرىشقا بۇيرۇيدۇ. لوپۇس مالائىكىنىڭ دېگىنىدەك قىلىدۇ. ئاتتىلا بۇ ئىشنىڭ شەپىسىنى ئاڭلاپ ئەندىشىگە چۈشىدۇ. ئاتتىلا كەلگەنلەرنىڭ ئىسمىنى سورايدۇ. ممورىس ئاتتىلانىڭ ئالدىغا بېرىپ، لوپۇسنىڭ شەھىرىگە چېقىلماسلىقنى تەلەپ قىلىدۇ. غەزەبلەنگەن ئاتتىلا بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، پاپا بىلەن 12 بالىنىڭ كاللىسىنى ئېلىپ، كېرىستىبەلگىسىنى ئوتقا تاشلاپ، كۆيدۈرىۋېتىدۇ. كۆيۈۋاتقان ئوتتىن چاچراپ چىققان بىر ئۇچقۇن ئاتتىلانىڭ خاس خىزمەتچىلىرىدىن بىرىنىڭ كۆزىنى كور قىلىۋېتىدۇ. بۇ چاغدا ممورىس ئاتتىلارغا قاراپ:

— خىرىستىئان دىنى تەڭرىسىگە ئىشەنسەڭ، ئۇنىڭ كۆزىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ بېرىمەن، دەيدۇ.

ــ ئاتتىلا ئىشىنىمەن، دەيدۇ.

مىمورىس خىزمەتچىنىڭ كۆزىنى ئايەت ئوقۇپ ئەسلىگە كەلتۈرىدۇ. ئاتتىلا ئۇنىڭدىن:

ــ ئىسمىڭ نېمە؟ دەپ سورايدۇ.

ــ تەڭرىگە ئېتىقاد قىلساڭ ئېيتىپ بېرىمەن دەيدۇ، مىمورىس.

ــ ئاتتىلا ئېتىقاد قىلىمەن، دەيدۇ.

مىنىڭ ئىسمىم مىمورىس، سېنىڭ ئىسمىڭ نېمە؟

ــ ئاتتىلا: ئىسمىم ئاتخىلا، قوماندانىمىنىڭ ئىسمى بولسا سىلىئوس، دەپ جاۋاپ بەرگەندىن كېيىن، مىمورىسنىڭ كاللىسىنى ئېلىپ، جەسىتىنى دەرياغا تاشلاتقۇزۋېتىدۇ. شۇ كېچىسى قاتتىق بوران چىقىپ كېتىپ، ئاتتىلانىڭ قوشۇنى تەرەپ-تەرەپكە چېچىلىپ كېتىدۇ.
كېيىنكى ۋاقىتلارغا كەلگەندە لوپۇس رىۋايىتىدە بەزى ئۆزگىرىشلەر كۆرۈلگەن. «رىۋايەتلەر توپلىمى» دېگەن كىتابتا ۋە باشقا رىۋايەتلەردە بايان قىلىنىشىچە، ترويىس ئېپىسكوپى لوپۇس ئاتتىلادىن:

ــ بۇ يەرنى ۋەيران قىلىپ، ئۇنىڭ ئۈستىدە ئەركىن مېڭىپ يۈرگەن قايسىڭ؟ دەپ سورايدۇ. ئاتتىلا:

ــ هۇنلارنىڭ ئېمپىراتورى، تەڭرى قامچىسى ـ ئاتتىلامەن، دەپ جاۋاپ بېرىدۇ. لوپۇس قاتتىق ئۇھ تارتىپ، يالغاندىن نەيرەڭ ئىشلىتىپ:

ــ مەن بولسام تەڭرىنىڭ قامچىسىنى توغرا يولغا باشلايدىغان بۆرىمەن،مەن تەڭرىنىڭ پادىلىرىنى قوغدايمە، دەيدۇ ـ دە شەھەر دەرۋازىسىنى. ئېچىپ بېرىدۇ. هۇنلارشەھەرگە زادىلا چېقىلماستىن ئۆتۈپ كېتىدۇ.ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ كېيىنكى دەۋرلىرگە ئائىت مەنبەلەردە رېيمىس ئېپىسكوپى نىكاسىئوس بىلەن ئۇنىڭ سىڭلىسى پېترىپيانىڭ ئۆلتۈرۈلىشىنىڭ ئاتتىلاغا يۈككلەنگەنلىكى رىۋايەت قىلىنغان. هالبۇكى، قەدىمكى مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا بۇ ئاكا-سىڭىلار ۋاندالىلارنىڭ هۇجۇمىدا ئۆلتۈرۈلگەنىكەن.

ئاتتىلاغا ئائىت رىۋايەتنىڭ ئەڭ مەشھۇرى ئۇرسۇلار ۋە ئۇنىڭ 11 مىڭ كىنىزىكىنىڭ قۇربان بولۇش رىۋايىتىدۇر.

بۇ رىۋايەتتە مۇنداق ۋەقە بايان قىلىنىدۇ: قۇدرەتلىك بىر ئەلنىڭ شاھزادىسى ئەنگلىيە پادىشاھىنىڭ مەلىكىسى ئۇرسۇلابىلەن توي قىلىشنى تەلەپ قىلىدۇ.ئۇرسۇلا بۇ شاھزادىدىن خرىستىئان دىنغا ئېتقان قىلىشنى، خرىستىئان دىنىنىڭ ئەقىدە-پرىنسىپلىرىنى مۇكەممەل ئىگىلەش ئۈچۈن ئۈچ يىل كېتىدىغانلىقىنى ئېيتىپ، مۇشۇ ئۈچ يىل ئىچىدە كۆرۈنۈشتە ئەر-خوتۇن بولۇش شەرتى بىلەن توي قىلىشقا ماقۇل بولىدۇ.

ئۇرسۇلار ئون قىز دوستى ۋە 11مىڭ كىنىزىكى بىلەن بىلە كېمىگە چۈشۈپ،شاھزادىنىڭ شەھىرىگە قاراپ يولغا چىقىدۇ. ئۇلار شاھزادىنىڭ شەھىرىگە يېتىپ بارغاندىن كېيىن،كېمىدىن زادىلا چۈشكىلى ئۇنىمايدۇ.ئۈچ يىل توشقاندىن كېيىن،تۇساتتىن كۆتۈرۈلگەن قاتتىق بوران كېمىنى سۈرۈپ كۆلنىگە ئاپىرىپ قويىدۇ. قىزلار ئۇيەردە كېمىدىن چۈشىدۇ. بۇۋاقىتتا بىر مالائىكە ئۇرسۇلاغا ئۇنىڭ 11 مىڭ كىنىزىكىنىڭ شېھىت بولىدىغانلىقىدىن بىشارەت بېرىدۇ.قىزلار كېمىگە چىقىپ، بەسەل شەھىرگە بارىدۇ. ئۇ يەردىن پىيادە مېڭىپ رىم شەھىرىگە بارىدۇ. رىمدىن يەنە سۇ يولى ئارقىلىق كۆلنىگە قايتىپ كېتىدۇ. بۇ ۋاقىتتا هۇنلار كۆلنىنى-بولارىپ تالاۋاتقان بولۇپ، ئۇلار كېمىدىن چۈشكەن قىزلارنىڭ ئۇرسۇلادىن باشقا ھەممىسىنى ئۆلتۈرىۋېتىدۇ. ئاتتىلا ئۇرسۇلانى كۆرۈپ ئۇنىڭغا ئاشىق بولۇپ قالغاچقا، ئۇنى ئۆلتۈرمەي ئۇنىڭ بىلەن توي قىلىشنى تەلەپ قىلىدۇ. ئۇرسۇلا ئاتىللانىڭ تەلىپىنى رەت قىلىدۇ. تەلىپى رەت قىلىنغان ئاتىللا قاتتىق غەزەپلىنىپ، ئۇرسۇلانى ئوقيا بىلەن ئېتىپ ئۆلتۈرىدۇ. هۇنلار كېمىنى بولاشقا تەمشەلگەندە، كېمىسىدە 11 نەپەر مالائىكە ئەسكەرلىرى بىلەن سوقۇشىدۇ. ئۇرۇشتا هۇنلار مەغلۇپ بولۇپ، كۆلن شەھىرىمۇ ئامان قالىدۇ[43].

5. ئىتالىيە رىۋايەتلىرىدىكى ئاتتىلا

ئىتالىيەدە ئاتتىلا رىۋايىتى باشقا دۆلەتلەرگە سېلىشتۇرغاندا خېلىلا كەڭ تارقالغان. ئاچۇيلا(ئاكۇيلا) مۇھاسىرە قىلىنىشى، شىمالىي ئىتالىيىنىڭ ئىشغال قىلىنىشى، پاپالېئوI بىلەن ئاتتىللانىڭ كۆرۈشۈشى ۋە ئاتتىلانىڭ ھۇنارىيا بىلەن توي قىلماقچى بولغانلىقى، تارىخچىلارنىڭ ۋاستىسى بىلەن ھەممە كىشىلەرگە مەلۇم بولغان ھەمدە ئاتتىلا ھەققىدە نۇرغۇن رىۋايەتلەرنىڭ كېلىپ چىقىشىغا مەنبە بولغان. بۇنىڭدىن باشقا يەنە ئاتتىلادىن 100 يىل كېيىن رىم شەھرىنى مۇھاسىرىگە ئالغان شەرقىي گوت پادىشاھى توتىلانىڭ نامىنى ئاتتىلا بىلەن تەڭلەشتۈرۈش ئۈچۈن، توتىلانىڭ نۇرغۇن پائالىيەتلىرى ئاتتىلاغا مال قىلىۋېتىلگەن. ئىتالىيىنىڭ قەدىمكى زامان تارىخىنى يازغان مالاسپىنا(مىلادىيە 1281-يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن) ۋە ۋىللانى(مىلادىيە 1348- يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن)نىڭ رىۋايەت قىلىشچە، ئاتتىلا فلورېنسىيا(ئىتالىيە)دىكى مەشھۇر كىشىلەرنىڭ ھەممىسىنى بىر-بىرلەپ ئالدىغا چاقىرىپ، ئۇلارنىڭ كاللىسىنى ئالغاندىن كېيىن، فلورېنسىيا شەھرىنى ئوت قويۇپ كۆيدۈرىۋەتكەن. دانتى ئاتتىلانى دوزاقنىڭ 7-قەۋىتىدىكى قانخور زالىملار قاتارىغا قويغان.

ئاتتىلا ئىتالىيىگە يۈرۈش قىلغاندا، پو دەرياسىنىڭ ئۇ قېتىغا ئۆتمىگەن. توتىلا بولسا فلورېنسىيانى ھەقىقەتەن مۇھاسىرىگە ئالغان. توتىلا دېگەن ئىسىم ئاتتىلا دېگەن ئىسىمغا يېقىن كەلگەچكە، ئاتتىلا تارىخىي ئەسەرلەردە ۋە رىۋايەتلەردە فلورېنسىياغىچە بارغان قىلىپ سۆزلىنىدۇ.

ئىتالىيەدە ئېقىپ يۈرگەن ئاتتىلا ھەققىدىكى رىۋايەتلەر مۇنداق باشلىنىدۇ: ئاتتىلا ئىتالىيە سەپىرىدە ئاچۇيلاغا بارىدۇ. ئاتتىلا ئىستىھكاملىرى مۇستەھكەم ئاچۇيلا شەھرىنى زادىلا قولغا كىرگۈزەلمەيدۇ. ئاتتىلانىڭ قوشۇنى بۇ شەھەردىن ئۈمىدىنى ئۈزۈپ، چېكىنىپ كېتىشكە تەمشىلىپ تۇرغان چاغدا،سېپىل تېمى ئاستىدا ئۇچۇپ يۈرگەن تۇرنىلارنىڭ باچكىلىرىنى شەھەر سىرتىدىكى چاتقاللىقلارغا ئۇچۇرۇپ كېتىۋاتقانلىقىنى كۆرىدۇ. تۇرنىلارنىڭ كۆچىشىنى ئاتتىلا غەلبىنىڭ بېشارىتى دەپ بىلىپ، شەھەرنىڭ ئۈزۈنغا بارماي ھۇنلارنىڭ قولىغا چۈشىدىغانلىقىغا ئىشىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن، ئاتتىلا قايتا ھۇجۇمغا ئۆتۈپ شەھەرنى ئىشغال قىلىدۇ. تۆۋەندە بايان قىلىنماقچى بولغان مودىنا ئېپىسكوپى گىمىنىئانوس رىۋايىتى لوپۇس رىۋايىتىنى ئەسلىتىدۇ. ئاتتىلا ھۇنلار تەرىپىدىن مۇھاسىرىگە ئېلىنغان مودېنا شەھىرى ئۈستىدە تۇرۇپ خەلققە ئىلھام بېرىۋاتقان كىشىدىن – سەن كىم ؟ دەپ سورايدۇ. ئېپىسكوپ:

ــ تەڭرىنىڭ قۇلىمەن، دەپ جاۋاپ بېرىدۇ.

ئاتتىلا بۇنىڭغا جاۋابەن ناھايىتى مەغرۇر ھالدا:

ــ ئەگەر سەن تەڭرىنىڭ قۇلى بولساڭ، مەن تەڭرىنىڭ قامچىسى ــ ئاتتىلا بولىمەن. ئىتائەتسىزلىك قىلغان ۋە ئۆز خانىنىڭ ئەمرىگە بويسۇنتاۋلىق قىلغانلارنى دۇمبالاشقا ۋە قامچىلاشقا ھەقلىقتۇر، دەيدۇ. ئاتتىلانىڭ سۆزىنى ئاڭلىغان گىمىنىئانوس ناھايىتى سىلىقلىق بىلەن:

پۈتۈن قۇدرەت تەڭرىنىڭ قولىدا تۇرۇپتۇ، سەن ئۆزۈڭنىڭ تەڭرىنىڭ قامچىسى ئىكەنلىكىڭنى ئېيتقان يەردە، مەن يەنىلا ئۆزۈمنى تەڭرىنىڭ قۇلى دەپ سانايمەن، شۇڭا ئۇنىڭ قامچىسىغا قارشى چىقمايمەن، دەپ جاۋاپ بېرىدۇ ۋە شەھەر دەرۋازىسىنى ئېچىپ بېرىدۇ. ھۇنلار شەھەرگە كىرگەندىن كېيىن ھېچقانداق نەرسىگە چېقىلمايدۇ.

مىلادىيە 9-ئەسىردە ياشىغان ئاگنىللوس راۋاننا(غەربىي رىم پايتەختى)نىڭ باش ئېپىسكوپى جوھاننىسنىڭمۇ راۋاننانى ھۇنلارنىڭ قولىدىن قۇتقۇزۇپ قالدىغانلىقىنى رىۋايەت قىلىدۇ. بۇ رىۋايەتتە ئاتتىلا بىر خرىستىئان مۇخلىسى سۈپىتىدە تەسۋىرلەنگەن. بۇ رىۋايەتتە بايان قىلىنىشچە، ھۇنلار راۋاننا شەھرىگە قاراپ ھۇجۇمغا ئۆتكەندە، ئېغىر تەھدىتنى كۆرگەن بەش ئېپىسكوپ جوھاننىس پاپا بىلەن بىرلىكتە ۋەكىللەر ئۆمىكى تەشكىللەپ، ئاتتىلانىڭ ئالدىغا بارىدۇ. تەختتە ئولتۇرغان ئاتتىلا پاپا باشچىلىقىدىكى بىر توپ كىشلەرنى كۆرۈپ ئەتراپتىكىلەرگە:

ــ ئىلاھىي سۆز قىلىدىغان بۇ ئۇلۇغ كىشىلەر كىم ؟ئۇلار نېمە قىلماقچى؟ بۇنداق كىشىلەرنى ئەزەلدىن كۆرۈپ باقماپتىكەنمەن، بۇلار قاردىنمۇ ئاق، جىمكى ئېسىل نەرسىلەردىنمۇ گۈزەل ۋە ناھايىتى پەزىلەتلىك تاللانغان كىشلەر ئىكەن، دەيدۇ. ۋەكىللەر توپىنىڭ ئالدىدا تۇرغان باش ئېپىسكوپ ئاتتىلاغا ئۆز ئوغۇللىرىنىڭ بەختى ئۈچۈن جېنىنى پىدا قىلىدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ. ئاتتىلا بۇ ئوغۇللارنىڭ مەنىۋىي ئوغۇل ئىكەنلىكىنى چۈشەنگەچكە، چىرايى بىردىنلا ئۆزگىرىپ ھوشىدىن كېتىدۇ. ئۇ چۈش كۆرۈپ جەننەتتىكە كىرىستكە باغلانغان ئەيسانى كۆرىدۇ. ئاتتىلا ھوشىغا كېلىپ:

ـ هەي! ئوغۇللىرى ئۇچۇن ئۆز جېنىنى ئۆلۈمگە ئاتىغان ئۇلۇغ ئاتا،هەي! تەرىپلىگۈسىز مۇقەددەس سەۋرچان كىشى، دەپ خىتاب قىلىدۇ. ئاتتىلا شەھەرگە   چېقىلماستىن شەھەر كوچىلىرىدىن قورالىق هالدا ئۆتۈپ كېتىدۇ.

ئاتتىلانىڭ شىمالىي ئىتالىيەدە ئېلىپ بارغان يۇرۇشلىرى نۇرغۇنلىغان رىۋايەتلەرنىڭ بارلىققا كېلىشىگە ئاساس سالغان . شۇڭا، شىمالىي ئىتالىيىدىكى شەھەرلەرنىڭ تارىخى ئاتتىلانىڭ فۇتۇ هاتىدىن كېيىن باشلىنىدۇ. ئېلىپ ئېيتساق، ۋېنىتسىيلىكلەر ئۆزىنىڭ ئەجدادىنى ئاچۇيلا شەھىرى ۋەيران بولغاندىن كېيىن، هازىرقى ۋېنىتسىيىگە كۆچۈپ كەلگەن، دەپ بىلىدۇ. مىلادىيە 10ـ ئەسىرگە مەنسۇپ بىر ۋېنىتسىيە يىلنامىسىدە رىۋايەت قىلىنىشىچە، ئاتتىلا زور قوشۇن بىلەن ۋېنىتسىيەگە هۇجۇم قىلغاندا، بۇ يەردىكى خەلقلەر سۇ ئۈستىگە سېلىنغان ئۆيلەرگە قاراپ كۆچكەن. بۇ چاغدا تەڭرى هۇنلارنىڭ ئەقلىنى بۇلغىغان، هۇنلارنىڭ بىر قىسمى ئۆزىنى سۇغا تاشلاپ، بىر قىسمى بىر-بىرىنى سۇغا ئىتتىرىپ ئۆلتۈرۈلىشقان. يەنە بەزىلىرى تاغنىڭ ئۈستىدىن ئۆزىنى سۇغا ياكى كۆيىۋاتقان ئوتقا تاشلاپ ئۆلتۈۋالغان.

ئاتتىلا ۋە هۇنلارنىڭ ئىتالىيەدە ئۆز هاياتىدىن ئايرىلىشى ئىتالىيە رىۋايەتلىرىنىڭ ئاساسىي موتىفى هېسابلىنىدۇ. بۇنى ئەسلىدە ئاتتىلادىن ئەمەس،بەلكى تۇتىلانىڭ هېكايىسىدىن ئىزدەشكە بولىدۇ. تۇتىلا هەقىقەتەن ئىتالىيەدە شەرقىي رىم قوماندانى نارسېس بىلەن ئۇرۇش قىلىۋاتقان چاغدا،ئوق تېگىپ ئۆلگەن. بۇ يەردە تۇتىلانىڭ هاياتى ۋە ئۆلىمگە توقۇلغان رىۋايەتلەر ئاتتىلاغا يۆكلەنگەن.

مىلادىيە 10-ئەسىردە ياشىغان كونىستانتىنوسمۇ قەدىمكى ۋېنىتسىيىنىڭ تارىخىنى ئاتتىلاغا باغلايدۇ. كونىستانتىنوسنىڭ رىۋايەت قىلىشىچە، هۇنلارنىڭ ئىمپېراتورى ئاتتىلا قوشۇن باشلاپ كېلىپ، پۈتۈن فرانكلار دۆلىتىنى كۆيدۈرۈپ ۋەيران قىلغاندىن كېيىن، فرانكلار ئاچۇيلا بىلەن فرانك دۆلىتىنىڭ يەنە بىر قەلئەسىدىن قېچىپ چىقىپ، ۋېنىتسىيىدىكى بوش ئاراللارغا كۆچكەن هەم بۇ يەردە ئۆي -جاي سېلىپ ماكانلاشقان.

غەرب مەنبەلىرىنىڭ ئاتتىلا هەققىدە بەرگەن سەلبىي خاراكتېردىكى رىۋايىتىدىن ئىتالىيىدا ئىت يۈزلۈك ئاتتىلا رىۋايىتىدىن بىرى پەيدا بولغان. ئاتتىلانىڭ تاقىر بېشى ۋە ئىتنىڭكىگە ئوخشايدىغان قۇلاقلىرىنىڭ بارلىقى تۇنجى قېتىم مالاسپىنانىڭ ئەسىردە تىلغا ئېلىنغان. مەلۇمكى،مالاسپىنا جوردانىسىنىڭ ئاتتىلانىڭ ساقىلى هەققىدە ئىشلەتكەن «canisaspersus» يەنى «ئاق چۈشكەن» دېگەن سۆزىنى خاتا هالدا «canisaspertus» يەنى «ئىت يۈزلۈك» دېگەن شەكىلدە ئوقۇۋالغان. شۇڭلاشقا، پىلنوس قاتارلىق نۇرغۇنلىغان ئالىملار ئاتتىلانى قەدىمكى ئىت باشلىق خەلقلەر بىلەن بىر بولسا كېرەك، دەپ قارىغان. مىلادىيە 14-ئەسىردە ئاتتىلانىڭ ئىتتىن تۇغۇلغانلىقى توغرىسىدا هېكايىمۇ يېزىلغان. بۇ هېكايىنىڭ دەسلەپكى شەكلى ۋېنىتسىيىدىكى سان-ماركو كۇتۇپخانىسىدا ساقلانغان «ئاتتىلا هېكايىسى»دە ئۇچرايدۇ. يەنە شۇ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرلىرىدا كاسولا دېگەن بىر شائىر بۇ توغرىسىدا داستاندىن بىرنى يازغان. داستاندا ئاتتىلا هۇنلارنىڭ خانى ئەمەس، بەلكى هۇنگىرلارنىڭ خانى سۈپىتىدە تەسۋىرلەنگەن.
بۇ داستاندا ئېيتىلىشىچە، ئەينى ۋاقىتتىكى هۇنگىرىيەدە ئوستۇرۇبال دېگەن بىر پادىشاهنىڭ دۇنيادا تەڭدىشى يوق گۈزەل بىر مەلىكىسى بولغان. بۇ قىزغا نۇرغۇن يىگىتلەر توي قىلىش تەكلىپىنى قويغان بولسىمۇ، قىز هەممىسىنىڭ تەلىپىنى رەت قىلغان. مەلىكىنىڭ ئانىسى ئۇنى شەرقىي رىم ئېمپىراتورى كونستانتىنوسنىڭ ئوغلى هىراكلىئوسقا ياتلىق قىلىش نىيىتى بولغاچقا، مەلىكىنى نۇرغۇن كېنىزەكلەر بىلەن بىرگە، ئېگىز بىر قەلئەگە سولاپ قويۇپ نازارەت قىلغان. ئانىسى مەلىكىنىڭ تاشقى دۇنيا بىلەن بولغان ئالاقىسىنى پۈتۈنلەي ئۈزۈپ تاشلاش ئۈچۈن، ئۇنىڭ ئوزۇق-تۈلىكىنى ئارغامچا ئارقىلىق يەتكۈزۈپ بەرگەن. مەلىكە ئۆزى بىلەن بىرگە بىر كىچىك كۈچۈكنى ئېلىۋالغان بولۇپ، ئاخشىمى بۇ كۈچۈك بىلەن يېتىپ-قوپقان. كۈچۈك چوڭايغاندىن كېيىن مەلىكە ئۇنىڭدىن هامىلدار بولۇپ قالغان. پادىشاه بۇ سەتچىلىكتىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن، دەرهال مەلىكىنىڭ توينى قىلىۋەتكەن. مەلىكىنىڭ ۋاقتى-سائىتى توشۇپ كۆزى يورۇغاندا، ئىتقا ئوخشاش بوۋاقتىن بىرى تۇغۇلغان. بالىغا ئاتتىلا دەپ ئىسىم قويۇلغان. ئاتتىلا چوڭ بولغاندىن كېيىن، چوڭ دادىسىنىڭ تەختىگە ئولتۇرغان. ئاتتىلا ناهايىتى ئەقىل-پاراسەتلىك، ئەخلاقىي-پەزىلەتلىك ۋە كۆتىرەڭگۈ روهلۇق بولغاچقا، قوشنا ئەللەرنىڭ پادىشاه، بەگلىرى ئۇنى ناهايىتى ياخشى كۆرۈپ قالغان. ئاتتىلا خرىستىئانلارغا بەك ئۆچمەنلىك قىلغان. ئۇ كاتولىك دىنىنىڭ هۇنگىرىيىگە يېقىنلاپ كېلىۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ، قاتتىق غەزەپلەنگەن هەم قوشۇن باشلاپ يول بويى ئالدىغا ئۇچرىغان هەر قانداق نەرسىنى ۋەيران قىلىپ، ئۇدۇل ئاچۇيلا شەهرىگە يېتىپ بارغان. داستاننىڭ بۇنىڭدىن كېيىنكى بۆلۈملىرى ناهايىتى چىرايلىق سۆزلەر بىلەن بايان قىلىنغان.

ئاتالمىش ئىتالىيە رىۋايەتلىرىدىكى ئىت يۈزلۈك ئاتتىلا ۋە ئۇنىڭ بىلەن ئۇرۇش قىلغان ئىتالىيە پادىشاهلىرى توغرىسىدا ئىتالىيە ئەدەبىياتىدا نۇرغۇنلىغان هېكايە، مەسەل، داستان ۋە رومانلار يېزىلغان. مىلادىيە 14-ئەسىرگە ئائىت بىر ئىتالىيە يىلنامىسىدە، ئاچۇيلا تۈرىنلىرى رىۋايىتىنىڭ بەزى ئىزلىرى ساقلانغان. بۇنىڭدا ئېيتىلىشىچە، ئاچۇيلا شەهەر خەلقى ئۆز شەهرىنىڭ

يوقىتىلدىغانلىقىنى ئالدىن سەزگەچكە، شەھەرنى تاشلاپ قاچىدۇ. ئۇلار ئۆزىنىڭ شەھەردىن قېچىپ چىققانلىقىنى چاندۇرۇپ قويماسلىق ئۈچۈن، سېپىل تېمىغا ياغاچ قونچاقلارنى تىكلەپ قويىدۇ. ئۇلارنىڭ بۇ ھىيلە-نەيرىڭى ئاتتىلانىڭ بۈركۈتلىرىدىن بىرىنىڭ ياغاچ قونچاقنىڭ بېشىغا قونغاندا ئۇنىڭ جىم تۇرغانلىقىدىن مەلۇم بولىدۇ. ئىتالىيە رىۋايەتلىرىنىڭ يەنە بىرىدە ئاتتىلا بىر جاسۇس تەرىپىدىن تۇتۇلۇپ، دارغا ئېسىپ ئۆلتۈرۈلگەن قىلىپ تەسۋىرلىنىدۇ.

ئاتتىلا ئەنئەنىسى ئىتالىيدە ئۇزۇن مەزگىل دەۋر سۈرگەن، ھەتتا ئەدەبىيات-سەنئەتنىڭ قايتا گۈللىنىش دەۋرىدە توساتتىنلا ئاتتىلانىڭ رەسمى چۈشۈرۈلگەن تەڭگە پۇللارمۇ بېسىلغان. كۆمۈش ياكى مىستىن قۇيۇلغان بۇ پۇللارنىڭ ياسىلىشى سەل قوپاللىراق بولغان. كۆمۈشتىن قۇيۇلغان پۇلنىڭ ئالدى يۈزىدە ئاتتىلانىڭ رەسمى، «ئاتتىلا، 441-يىلى، كىرال» ياكى « كىرال، 441 - يىلى، ئاتتىلا» دېگەن سۆز بار. ئارقا يۈزىدە بولسا ئۈستىگە «ئاچۇيلا» دەپ يېزىلغان، ئاستىغا بىر شەھەر ياكى قەلئەنىڭ رەسمى چۈشۈرۈلگەن. مىستىن قۇيۇلغان پۇلنىڭ ئالدى يۈزىدە ئاتتىلانىڭ رەسمى، ئۇنىڭ چۆرىسىگە «تەڭرى قېلىچى ئاتتىلا» ياكى « تەڭرى قېلىچى كىرال ئاتتىلا» دېگەن خەت چۈشۈرۈلگەن. ئارقا يۈزىدە بولسا، بىر قېرى كىشىنىڭ شىرنىڭ ئۈستىگە مىنىپ تۇرغان رەسمى چۈشۈرۈلگەن. بۇ مەزگىلدە ئىتالىيدە يەنە ئاتتىلانىڭ ئاكىسى بۇدانىڭ خاتىرە پۇلىمۇ قايتا بېسىلغان[44].

6. گېرمانىيە رىۋايەتلىرىدىكى ئاتتىلا

گېرمان مىللەتلىرىنىڭ ئوتتۇرا ئەسىرگە مەنسۇپ قەھرىمانلىق داستانلىرىدا ئۇلۇغ ئېمپىراتور ئاتتىلانىڭ نامى خېلىلا كۆپ تىلغا ئېلىنغان.

قەدىمكى گېرمان قەھرىمانلىق داستانلىرىدا ئاتتىلانىڭ سارىيىدا گېرمان پادىشاھلىرىنىڭ تۇرغانلىقى ياكى گېرمان شاھزادىلىرىنىڭ ئۆسۈپ-يېتىلگەنلىكى، ئاتتىلانىڭ ئىنتايىن روھلۇق، مېھرىبان، ئاقكۆڭۈل، ئېسىل ئادەم ئىكەنلىكى ئالاھىدە تەسۋىرلىنىدۇ. گېرمانىيىدە ئاتتىلانىڭ ئىسمى مىلادىيە 9-ئەسىرگە ئائىت «ھىلدىبراند داستانى»دا تۇنجى قېتىم تىلغا ئېلىنغان. لېكىن ئۇنىڭدا ئىش-ئىزلىرى رىۋايەت قىلىنمايدۇ. مىلادىيە 10-ئەسىرگە ئائىت «كۈچلۈك بىلەكلىك w داستانى»دا ئاتتىلا ۋە ھۇنلار توغرىسىدا خېلى كۆپ رىۋايەت سۆزلىنىدۇ. بۇ داستاندا ئېيتىلىشچە، ئاتتىلا ئىلگىرىكى زەپەرلىرىنى قايتا تەكرارلاش ئۈچۈن، گىبىچۇغا ھۇجۇم قىلماقچى بولۇپ تۇرغاندا، بىردىنلا نىيىتىدىن يېنىپ، ئۇنىڭ بىلەن تىنچلىق كېلىشىمى ئورنىتىپ، ئۇنىڭ ئوغلى خاگىننى ئۆز ئوردىسىدا تۇرغاقلىققا ئالىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن، ئاتتىلا بۇرگۇندلار ئۈستىگە يۈرۈش قىلىدۇ. ئاتتىلا ئۇلار بىلەنمۇ كېلىشىم تۈزۈپ، بۇرگۇند پادىشاھىنىڭ ئوغلى ھىلدىگوندنى تۇرغاقلىق ئۈچۈن ھۇنگىرىيىگە ئېلىپ كېتىدۇ. ئاتتىلا يەنە ئاچۇيتانىيا پادشاھى ئالپېخىرنىڭ ئوغلى ۋالخارۇسنى تۇرغاقلىققا ئالىدۇ. بۇ گىرمانىيە شاھزادىلىرى ئاتتىلانىڭ ئوردىسىدا ھۇنلارنىڭ مۇنتىزىم ھەربي تەلىم-تەربىيىسى ئاستىدا ئۆسۈپ- يېتىلىدۇ. ھەمدە ئۇلار ھۇنلارنىڭ قوماندانلىرى دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلىدۇ. كېيىن بۇ شاھزادىلەر ئاتتىلادىن يوشۇرۇن ھالدا ئۆز دۆلىتىگە قېچىپ كېتىدۇ. ئاتتىلا ئۇلاردىن ئايرىلىپ قالغانلىقىغا بەكمۇ ھەسرەت چېكىدۇ.

مىلادىيە 13-ئەسىردە ياشىغان ئاۋستىرالىيىلىك ئىسمى نامەلۇم بىر شائىر تەرىپىدىن يېزىلغان «نىبۇلۇڭلار ھەققىدە قوشاق» ناملىق ئېپوستا مۇنداق ۋەقەلىك رىۋايەت قىلىنىدۇ: ئەتزەل (بۇ داستاندا ئاتتىلا ئەتزەل دەپ ئېلىنغان) چوڭ خانىش ئارىغقان ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، خاگىن تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن سىگفرىدنىڭ تۇل قالغان خانىش كىرىمخىلد بىلەن توي قىلىشنى تەلەپ قىلىدۇ. ئەتزەل ناھايىتى شۆھرەتلىك، قۇدرەتلىك پادىشا بولسىمۇ، لېكىن ئۇ كۆپ خۇدالىق دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان بولغاچقا، دىنىي ئايرىملىق تۈپەيلىدىن ئۆز تەلىپىنى رەت قىلىنىشىدىن ئەندىشە قىلىدۇ. ئەتزەلنىڭ ئەلچىسى كىرىمخىلدقا ئەتزەلنىڭ ئوردىسىدا خرىستىئان دىنىغا ئېتىقات قىلىدىغان بىر قانچە قوماندانىڭ بارلىقىنى ۋە ئەتزەلنىڭ ۋاقتىسىز (خرىستىئان دىنىغا كىرگەنلەرنىڭ يۇيۇنۇپ پاكلىنىش) قىلىدىغانلىقىنى ئېيتىپ ئۇنى قايىل قىلىدۇ. ئۇلارنىڭ يوي مۇراسىمى دەسلەپتە ۋېنادا،كېيىن ئەتزەلنىڭ پايتەختى ئەرزەلبورگدا ئۆتكۈزىلىدۇ.

كىرىمخىلد ئۆلۈپ كەتكەن ئېرى سىگفرىدنىڭ قىساسىنى ئېلىش ئۈچۈن بۇرگۇندلار (نىبۇلۇڭلار)نى ئەتزەلبورگقا تەكلىپ قىلىدۇ. ھېچقانداق ئىشتىن خەۋرى بولمىغان ئەتزەل قېيىن ئىنىسى ۋە سىگفرىدنىڭ قاتىلى خاگىننى ناھايىتى قىزغىن كۈتىۋالىدۇ. ئەتزەل مېھمانلارنىڭ شەرىپىگە ئەڭ ياخشى جەڭ ئويۇنلىرىنى ئۇيۇشتۇرىدۇ. بۇ چاغدا ھۇنلار بىلەن بۇرگۇندىلار ئوتتۇرسىدا قانلىق ئۇرۇش پارتلايدۇ . ئۇرۇشتا تۇنجى بولۇپ ئەتزەلنىڭ ئاكىسى بىلۆدەل (بلەندا – بۇدا) جېنىدىن ئايرىلىدۇ . مىڭلىغان ھۇنلار قۇربان بولىدۇ. ئەتزەل تېخىچە نېمە ئىش بولغانلىقىنى ئاڭقىرالماي قالىدۇ. كېيىن ئەتزەل ئۆز ئوغلىنىڭ خاگىن تەرىپىدىن ئۆلتۈرەلگەنلىكىنى بىلگەندىن كېيىن. ئاندىن ئۇرۇشقا ئاتلىنىپ كىرىمخىلدانى ئۆلتۈرۈپ، بۇرگۇندالارنى قىرىپ تاشلايدۇ .

«نىبولۇڭ داستانى «دا يەنە ئەتزەل بېشغا داۋاملىق دوبولغا كىيىپ يۈرەتتى،ئادەملىرىنى چوڭ بىر زالدا قوبۇل قىلاتتى، ئەتزەل ناھايتى ئېسىل ياسالغان بىر تەختتە ئولتۇراتتى، ئەجدادلىرىنىڭ ئىش-ئىزلىرى ئويۇلغان بىر قاچىدا ئىزالىناتتى، دەپ رىۋايەت قىلىنىدۇ.
كېيىنكى چاغلاردا گېرمانلار ئارىسىدا بارلىققا كەلگەن «گۈل باغچىسى»، «ئەتزەلنىڭ سارىيى» ۋە «شىكايەت» قاتارلىق داستانلاردىكى ئاتتىلا رىۋايىتى يۇقىرىدا سۆزلەنگەن «نىبولۇڭ داستانى» دىكى ۋەقەلىك بىلەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ.

ئاتتىلا شىمالىي گېرمان مىلەتلىرىنىڭ رىۋايىتىدىمۇ ئۇچرايدۇ. ئاتتىلا قەدىمكى ئىسلاندىيە تىلىدا يېزىلغان «ئېددا داستانى »دا«ئاتلى» دېگەن ئىسىم بىلەن بايان قىلىنىدۇ. بۇ داستاندا ئاتلى «ئاتتىلا»نىڭ قۇۋ، مەككار، مال-دۇنياغا ئامراق كىشى ئىكەنلىكى،گوت ۋە بۇرگۇندلار نىڭ قەھرىمانلىرىنى ھىلە بىلەن تۇزاققا دەسسىتىپ يوقاتقانلىقى سۆزلىنىدۇ.

«ئاتلا چۇيدا» دېگەن ئېددا خەلق ناخشىسىدا تەسۋىرلىنىشچە، ئاتلى ئۆزىنىڭ قېينى ئىنىسى گۇننارنى دوستلىرى بىلەن بىرگە مېھمانغا تەكلىپ قىلىدۇ. ئاتلىنىڭ خانىشى گوردۇن ئۆز ئىنىسى گۇننارنىڭ بىرەر خەۋىپكە ئۇچراپ قالماسلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭغا بۆرىنىڭ تۈكى بىلەن قاپلانغان بىر ئالتۇن ئۈزۈك ئەۋەتىدۇ. خاگىن گۇننارنى ئاتلىنىڭ قېشىغا بارماسلىققا دەۋەت قىلىدۇ. گۇنار ئۇنىڭ سۆزىگە قۇلاق سالماي، يېقىن دوستلىرىنى ئېلىپ يولغا چىقىدۇ. ئاتلى قوشۇنى بىلەن گۇننارنى بىر قەلئەدە ساقلاپ تۇرىدۇ.گۇننار قەلئەگە كېلىشى بىلەنلا ئاتلى ئۇنى تۇتۇپ باغلاپ ئۇنى نىبۇلۇڭ غەزىنىسىنىڭ قەيەرگە يوشۇرۇلغانلىقنى ئېيتىپ بېرىشكە قىستايدۇ. گۇننار بۇنى زادىلا ئېيتمايدۇ. ئاتلى گۇننارنى بىر توپ يىلانلار ئارىسغا تاشلاپ ئۆلارغا يەمچۈك قىلىپ بېرىدۇ. گوردۇن ئاتلىدىن ئىنىسىنىڭ قىساسىنى ئېلىش ئۈچۈن، ئاتلىنىڭ بالىلىرىنى ئۆلتۈرۈپ، گۆشىنى پىشۇرۇپ ئاتلىنىڭ تامقىغا قوشۇۋېتىدۇ. ئۇلارنىڭ باش سۆڭىكىدە ئاتلىغا شاراپ قويۇپ بېرىدۇ. ئاخىرىدا مەس بولغان ئاتلىنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇنىڭ سارىيغا ئوت قويۇپ كۆيدۈرۈۋېتىدۇ.

بۇ رىۋايەتە «ئاتلامال»دېگەن ئېددا خەلق ناخشىسىدا مۇنداق بايان قىلىنىدۇ. گوردۇن خاس خىزمەتچىسى ئارقىلىق ئىنىسىگە يامان كۈنىنىڭ يېقىنلاپ قالغانلىقىنى ئۇقتۇرۇپ قويۇش ئۈچۈن، خەت ئەۋەتىدۇ. خەتنى ئېلىپ ماڭغان خاس خىزمەتچى يېرىم يولغا كەلگەندە، ئۇنىڭغا يېزىلغان سۆزنى ئۆزگەرتىۋېتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن گۇننار ئاتلىنىڭ قەلئەسىگە يېتىپ كېلىدۇ. ئاتلى ئۇنى تۇتۇپ دارغا ئاسىدۇ. گوردۇن ئىنىسىنىڭ ئۆچىنى ئېلىش ئۈچۈن ئاتلىنىڭ باللىرىنى ئۆلتۈرۈپ، گوشنى ئۇنىڭغا يېگۈزۈۋېتىدۇ.خاگىن ئاتلى قاتتىق ئۇخلاۋاتقان چاغدا ئۇنى ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ.

بۇ رىۋايەتلەردە ھۇن ئېمپىراتورى ئاتتىلانىڭ ئۆز خانىشى تەرىپىدىن سۇيقەست بىلەن زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈلگەنلىكىدىن ئىبارەت تارىخى پاكىت بايان قىلىنغان.

«ھۇللارنىڭ ئۇرۇشى» دېگەن قەدىمكى شىمالىي گېرمان داستانىدا ئاتتىلا «ھۇملى» دېگەن ئىسىم بىلەن رىۋايەت قىلىنىدۇ. بۇ داستاندا مۇنداق سۆزلىنىدۇ : گوت پادشاھى ھىدرىكنىڭ كىچىكىدىن باشلاپلا ھۇملىنىڭ ئوردىسىدا تۇرغاق بولۇپ تۇرۇپ، ھۇملىنىڭ بىۋاستە تەربىيىسىدە ئۆسۈپ-يېتىلگەن. پادشاھ ھىدرىك ئۆلگەندىن كېيىن، خىلودىر دادىسىنىڭ مىراسى ئۈچۈن گوت دۆلىتىنىڭ يېرىمىنى، ئورمانلىقلارنى، يول بويىدىكى مۇقەددەس قەبرىستانلىقلارنى ۋە دىنىستىر دەرياسىنىڭ بويىدىكى خاسىيەتلىك تاشنى ئۆزىنگ بۆلۈپ بېرىشنى ئاكىسىدىن تەلەپ قىلغان. ئاكىسى بۇنى رەت قىلغان. شۇنىڭ بىلەن ھۇملى نۇرغۇن كىشلىك قوشۇن بىلەن گوت پادىشالىقىغا يۈرۈش قىلغان. ئۇرۇشتا ۋە خىلودىر ھاياتىدىن ئايىرىلغان.

دانىيە تارىخچىسى گىراماتىكوسنىڭ مىلادىيە 1200-يىلى يازغان «دانىيىلىكلەرنىڭ قەھرىمانلىق داستانى» نىڭ ھۇنلارغا ئائىت قىسمىدا، ئاتتىلا ھۇن دېگەن ئىسىم بىلەن بايان قىلىنىدۇ. داستاندا يېزىلىشچە، ھۇن (ئاتتىلا) دانىيىلەكلەر بىلەن ئۇرۇش قىلىۋاتقان چاغدا ھاياتىدىن ئايرىلىدۇ. ھۇنلارغا يەنە ھۇن دېگەن بىر كىشى قوماندان بولىدۇ. ئۇ 170نەپەر ھۇن خانلىرى بىلەن بىرلىكتە دانىيىلىكلەرگە تەسلىم بولىدۇ.

مىلادىيە 13-ئەسىرگە ئائىت «تىدرىك داستانى» بولسا «نىبولۇڭ داستانى» نىڭ داۋامىدەك قىلىدۇ. بۇ داستاندا مۇنداق بىر ۋەقە بايان قىلىنىدۇ: ئاتلى پىرىز پادىشاھلىقىدىن تارتىۋالغان سۇسىك دېگەن جايدا تۇرىدۇ. ئاتلىنىڭ يېنىدا بېرتانىيە پادىشاھى ئارتوسنىڭ تىدرىك ۋە ھوگنى (خاگىن) ئىككى ئوغلى چېچىپ كېلىدۇ. ئاتلى ئۇلارغا بىراندېنبورگ بىلەن رىين دەرياسى بويىدىكى ئۇنگار ئورمانلىقنى بولۇپ بېرىدۇ. مۇناپىق ھوگىن ئاتتىلادىن يۈز ئۆرۈپ ئۇنى غەزىنە يوشۇرۇلغان تاغقا سولاپ قويىدۇ. ئاتلى ئۇ يەردە ئاشلىقتىن قىيلىنىپ ئالەمدىن ئۆتىدۇ.
مىلادىيە 1400-يىلى يېزىلغان بىر يىلنامىدە رىۋايەت قىلىنىشچە، ئاتتىلا ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغۇللىرىنىڭ بەزىلىرى

ئەنگلىيە، بەزىلىرى ئىسپانىيە بىلەن ئىتالىيىگە كۆچۈپ كېتىدۇ. ھۇن ۋە گوتلارنىڭ خانلىق تەختىگە گوت پادشاھى تىدرىك چىقىدۇ.

يۇقىرىدا بايان قىلىنغان گېرمان مىللەتلىرى رىۋايەتلەردە ئاتتىلا ئىككى خىل خارەكتىردە تەسۋىرلەنگەن. جەنۇبىي گىرمان رىۋايەتلىرىدە ئاتتىلا رەھىمدىل، ئاق كۆڭۈل، ياخشى نىيەتلىك كۆتىرەڭگۈ روھلۇق، خۇش تەبىيەتلىك پادشاھ سۈپىتىدە خاراكتېرلەنسە،شىمالىي گېرمان رىۋايىتىدە قانخور، زالىم، قۇۋ-ھىلىگەر، مال- دۇنياغا ئامراق پادىشاھ سۈپىتىدە خارەكتېرلەنگەن.

7 . ھۇنگىر رىۋايەتلىرىدىكى ئاتتىلا

مىلادىيە 2-ئەسىردىن باشلاپ، فىن-ئۇغۇر تىللىرى ئائىلىسىگە مەنسۇپ ماجارىلار (ئەسلى ئاتىلىشى مانسى-ماگيى، ئۇلار تۈركىي تىللىق مىللەتلەر بىلەن ئۇچراشقاندىن كېيىن، تۈركچە ‹ئەر (ئار)› قۇشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئۇلارنىڭ نامى ماجار دېگەن نامدا ئاتىلدىغان بولدى) ھۇنلار بىلەن ئالاقىدە بولۇپ، ھۇنلارنىڭ كۈچلۈك تەسىرىگە ئۇچرىغان. مىلادىيە 374-يىلى ھۇنلار ئىتىل دەرياسىدىن ئۆتۈپ، ياۋروپاغا كۆچكەندە، ئەسلى جايلىرىدا تۇرۇپ قالغان بىر قىسىم ھۇنلار ماجارلارغا قوشۇلۇپ كەتكەن. ياۋروپا ھۇن ئىمپېرىيىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ماجارلار ھۇنلارغا قارىغان. مىلادىيە 469-يىلى ياۋروپا ھۇن ئىمپېرىيىسى ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن، ھۇنلارنىڭ زور كۆپچىلىكى ئاتتىلانىڭ كىچىك ئوغلى ئىرنەكنىڭ رەھبەرلىكىدە قارا دېڭىزنىڭ شىمالىغا كۆچۈپ كەلگەن ۋە بۇ جايلارغا يېڭىدىن ئورۇنلاشقان ئۇيغۇرلارنىڭ بىر تارمىقى بولغان ئون ئۇغۇرلارنىڭ ئىچىگە قوشۇلۇپ كەتكەن. شۇنىڭ بىلەن ئون ئۇغۇرلار يەنە «ھۇنۇغۇر» دەپ ئاتالغان. مىلادىيە 8-ئەسىرگە كەلگەندە، ئىتىل دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىنى بويلىرىدىكى ماجارلار جەنۇبقا سۈرۈلۈپ، ھۇنۇغۇرلارنىڭ تەركىبىگە قوشۇلۇپ كەتكەن. نەتىجىدە ماجارلار تۈركلىشىشكە باشلىغان. بۈگۈنكى ھۇنگىرلار مانا شۇ ئون ئۇغۇر، ھۇن ۋە ماجارلارنىڭ ئۆز-ئارا قوشۇلۇشىدىن شەكىللەنگەن بولغاچقا، ئۇلار ئاتتىلانى ئۆزىنىڭ ئۇلۇغ داھىسى دەپ قاراپ كەلمەكتە. شۇڭا ھۇنگىرلار ئارىسىدا ئاتتىلاغا ئاتالغان نۇرغۇن رىۋايەتلەر ۋە تارىخى ئىزلار كۆپ ساقلانغان.
مىلادىيە 9-ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا يېزىلغان «ھۇنگىر قەھرىمانلىق داستانى»دا ھۇنگىر خانى ئارپات ئاتتىلانىڭ ئەۋلادى بولۇپ، ئۇنىڭغا ھۇن ئىمپېرىيىسىنىڭ مەركىزى قىسمى بولغان ھۇنگىرىيە مىراس قىلىنغان، ئارپات مانا مۇشۇ يەردە تەختتە ئولتۇراتتى، دەپ رىۋايەت قىلىنغان.

ھۇنگىر تارىخچىسى ئانموسىنىڭ رىۋايىتىگە قارىغاندا، ئاتتىلا دوناي دەرياسى بويىدىكى ئوكۇۋېنكوم(بۇداپېشت)نى ئۆزگەرتىپ، مۇستەھكەم سېپىللار بىلەن قورشاپ پايتەخت قىلغان، گېرمانلار ئۇنى ئەتزەلبورگ دەپ ئاتىغان.

مىلادىيە 12-14-ئەسىرلەردە ھۇنگىرىيىدە كىشىلەر ئارىسىدا ئاتتىلا، ئاتىلا، ئەتخەلە، ئەتەلە، ئەتىلا دېگەن كىشى ئىسىملىرى ناھايىتى كۆپ قويۇلغان، ھەتتا بۇ خىل ئىسىملار ھۇنگىرلار ئىچىدە بۈگۈنكى كۈندىمۇ كەڭ قويۇلماقتا. سومۇگيى ۋىلايىتىدىكى ئاتالا(ئاتىلا) دېگەن يېزا-كەنت نامى، ئاتتىلا دېگەن ئىسىمنىڭ يەر نامى سۈپىتىدىمۇ قوللىنىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ.

ئارپات خاندانلىقىدا ئاتتىلا خاتىرە-ئەنئەنىسى ناھايىتى كۈچلۈك ئەۋج ئالغان. بۇنى ئارپات خاندانلىقىنىڭ غەزىنىسىدە ساقلانغان «ئاتتىلا قىلىچى» ياكى بۇ خاندانلىقنىڭ ئاتتىلا جەمەتىدىن ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاش مەقسىتىدە يېزىلغان «ئاتتىلا شەجەرىسى» تولۇق ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

ئاتتىلا شەجەرىسى مىلادىيە 11-ئەسىردە ياشىغان ئىسمى نامەلۇم بىر ھۇنگىر تارىخچىسى تەرىپىدىن تۈرغۈزۇلغان. ناھايىتى كۆپ ئالىملار تەتقىقات ئېلىپ بارغان بۇ شەجەرە تۆۋەندىكى ئىسىملارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. 1-نوھ، 2-يافەس، 3-تانا، 4-نەمبۇرۇت، 5-ھۇنۇر، 6-بور، 7-داما، 8-كەلەد، 9-كەۋە، 10-كەئار، 11-بەلەر، 12-قادار، 13-ئوزمار، 14-فاركاس، 15-بوندوفارد، 16-بۇكەن، 17-ساناد، 18- بۇدلى، 19-بەزتۇر، 20-مىكە، 21-مىسكە، 22-ئومپۇت، 23-كۈلسە، 24-لەۋەنتە، 25-لېل، 26-زامۇر، 27- زامبۇر، 28- بولۇگ، 29- بولسۇ، 30-زولتا، 31-كادسا، 32- بەرەند، 33-ئوپۇس، 34- ئەسەھ، 35-سىنرەمەن، 36-تۇردا، 37-بەندەگۆز، 38-ئەتخەلە ياكى ئاتتىلا، 39-سابا، 40-ئىد، 41-ئۇگيەك، 42-ئېلود، 43-ئالماس قاتارلىقلار. نېمىس خەنزۇشۇناسى ف. ھېرت بۇ شەجەرىنى مۇقەددەس كىتابتىنى ئېلىنغان دەسلەپكى تۆت ئىسىمدىن باشقىسىنى مۇھىم ۋە ئىشەنچلىك دەپ قاراپ، خەنزۇچە مەنبەلەردە خاتىرلەنگەن ھۇن ھۆكۈمدارلىرى شەجەرىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكى ئالغا سۈرۈلگەن. ف. ھېرت ئاتتىلا ۋە ھۇنلارنىڭ شەجەرىسىنى مۇنداق كۆرسەتكەن.

1 . تۇمەن =بودلى

2. باتۇر = باكتۇر = بەزتۇر

3. قايۇق = مكە

4. ئىچغسە = مسكە

5. قۇتقۇ = ئومپود

6. غۇلقۇ = كۇلسە

7. شۇلۇچانچۇ = لەۋەنتە

8 . چىچى =لېل

ف. ھېرتنىڭ بۇ قارشىنى ۋ.رادلوۋ، ز.پ.بوروۋي ۋە ئى.كىرائۇس قاتارلىق نۇپۇزلۇق ئالىملار ئېتىراپ قىلغان.لېكىن، بۇنىڭغا قارشى چىققۇچى ئالىملارمۇ ئاز ئەمەس.

ھۇنگرىيەدە ئاتتىلا ھەققىدىكى تارىخى رىۋايەتلەر كىرال لاسزوⅣ دەۋرىدە (مىلادىيە 1272-1290-يىللار) ناھايىتى كەڭ تارقالغان. لاسزونىڭ ئوردا تارىخچىسى سىمون تەرىپىدىن مىلادىيە 1282-1884-يىللاردا يېزىلغان «ھۇنگىر يىلنامىسى» دېگەن ئەسەردە، ئاتتىلا ھۇنگىرلاشتۇرۇلغان شەكىلدە مۇنداق رىۋايەت قىلىدۇ: ئاتتىلا ئوتتۇرا بويلۇق، بۇغداي ئۆڭلۈك، قاراكۆزلۈك، گۆرەنلىك، ناھايىتى مەغرۇر، ئەقىل- پاراسەتلىك، كۈچ-قۇۋۋەتكە تولغان، قورال-ياراقلىرى ئىلغار، چېدىر ۋە كىيىم-كېچەكلىرى ئىنتايىن پاكىز كىشى بولغاچقا، يات ئەللەرنىڭ پادىشاھلىرىمۇ ئۇنى ئىنتايىن ياخشى كۆرۈپ قالىدۇ. ئاتتىلا ئۆزىنىڭ پايتەختى سىچامبىرا(ئوكۇئېنكوم) دىن قوشۇن تارتىپ، يول بويى ئالدىغا ئۇچرىغان شەھەرلەرنىڭ ھەممىسىنى ئىشغال قىلىپ، ئۇدۇل ستراسبورگقا يېتىپ بارىدۇ، ئاندىن جەنۇبقا بۇرۇلۇپ، فىرانسىيىنىڭ بىر قانچە شەھەرلىرىنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، كاتولونىيە چىگرىسىغىچە بارىدۇ. ئاتتىلا كاتولونىيە قوشۇنىنى ئىككى قىسمغا ئايرىپ، بىر بۆلىكىنى ماراكەش سۇلتانى ئەمرىل مۆمىنىنىڭ ئۈستىگە ئاتلاندۇرىدۇ، بۇ چاغدا غەربىي رىم قوماندانى ئائىتوس خۇددى كەلكۈن سۇدەك ھەيۋەت بىلەن ئاتتىلا ئۈستىگە قوشۇن تارتىپ كېلىدۇ. ئۇرۇش پارتىلايدۇ. ئاتتىلا ئائىتوسنى قاتتىق مەغلۇپ قىلىدۇ. ماراكەشكە ئەۋەتىلگەن قوشۇن ۋاقتىدا قايتىپ كەلمىگەچكە، ئاتتىلانىڭ غەزىپىدىن قورقۇپ، كاتولونىيەدە تۇرۇپ قالىدۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ بۇ يەر «سپان» (ھۇنگىرچە سپان سۆزى ۋلى دېگەن مەنىدە) دېگەن ھۇن قوماندانىنىڭ ئىسمىدىن ئېلىنىپ ئىسپانىيە دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن ئاتتىلا فىرانسىيەنى بېسىپ ئۆتۈپ، كۆلنگە يۈرۈش قىلىپ، ئۇ يەردە ئورسۇلا ۋە ئۇنىڭ 11 مىڭ كېنىزىكىنى قېلىچتىن ئۆتكۈزىدۇ. دانىيە، نورۋېگىيە، لىتۋا ۋە فىروسىيىنى ئىگىلەپ، ھۇنگىرىيىگە قايتىدۇ. ئاتتىلا ئۇرۇشتىن قايتقاندىن كېيىن، ئاكىسى بۇدانىڭ ئۆزى يوق پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، سىچامبىرانى بۇداۋارا دەپ ئاتىۋالغان گۇناھى ئۈچۈن ئۇنى ئۆلتۈرىۋېتىدۇ، ئاتتىلانىڭ غەزىپىدىن قاتتىق قورققان گېرمانلار بۇ يەرنى «ئەتزەلبورگ» دەپ ئاتايدۇ. ھۇنگىرلار بۇنىڭغا ئەمەل قىلماي يەنىلا «بۇداۋارا» دەپ ئاتاۋېرىدۇ، ئۇزۇن ئۆتمەي ئاتتىلا ئىتالىيىگە يۈرۈش قىلىدۇ. ئۇ ئاچۇيلا شەھىرىدىن تۇرنىلارنىڭ باشقا شەھەرگە قاراپ ئۇچۇۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، شەھەرنى تېزلا ئىگىلەيدۇ. ئاچۇيلا شەھەر خەلقى شەھەرنى تاشلاپ كۆچۈپ كەتكەندىن كېيىن، ۋېنتسىيىنى بەرپا قىلىدۇ. راۋىننانىڭ ئېپىسكوپى ئاتتىلانى رىم شەھىرىگە ھۇجۇم قىلىشقا ئۈندەيدۇ. ئاتتىلا رىم شەھىرىگە يۈرۈش قىلىپ يېرىم يولغا كەلگەندە پاپا بىلەن ئۇچرىشىدۇ، پاپا ئاتتىلادىن قوشۇن چېكىندۈرۈشنى تەلەپ قىلىدۇ. ئاتتىلا قايتىپ بېرىپ راۋاننا ئېپىسكوپىنىڭ كاللىسىنى ئالىدۇ. ئاتتىلا پانونىياغا يۈرۈش قىلىپ بارغاندا، باكترانلار پادىشاھلىقىنىڭ تەڭداشسىز گۈزەل مەلىكىسى مىكولت ئاتتىلاغا ياتلىق قىلىنىدۇ. توي كېچىسى ئاتتىلا ھەددىدىن زىيادە كۆپ شاراب ئىشكەچكە، بۇرنىدىن توختىماي قان ئېقىپ، گېلى قانغا تولۇپ ئالەمدىن ئۆتىدۇ. مىلادىيە13-، 14-ئەسىرلەردە رومانتىك تۈسنى ئالغان رىۋايەتلەر ياۋروپادا ناھايىتى كەڭ تارقىلىشقا باشلاپ، ھەر قايسى مىللەتلەر ئۆزىنىڭ كېلىپ چىقىشىنى ئۆزى خالىغان شەكىلدە ھۇنلارغا ۋە ئاتتىلاغا باغلىغان. دانىيە تارىخچىسى گىراماتىكوس مىلادىيە 1200-يىلى يازغان «دانىيەلىكلەرنىڭ قەھرىمانلىق داستانى» مۇشۇ مەقسەتتە يېزىلغان ئەسەرلەرنىڭ بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مىلادىيە 13-ئەسىردە يېزىلغان «لىخ-ھۇنگىر يىلنامىسى»مۇ ئالاھىدە دىققەتنى تارتىدۇ. چۈنكى، ئۇنىڭدا جەنۇبى سىلاۋىيانلار بۇلۇپمۇ خورۋاتلارنىڭ تارىخىغا مۇناسىۋەتلىك ئاتتىلا ھېكايىسى بايان قىلىنىدۇ. بۇ ئەسەردە ئاتتىلا ھۇنگىر پادىشاھى سۈپىتىدە ۋە ئاچۇيلا دېگەن نامدا سۆزلىنىدۇ.

ئاچۇيلا پۈتۈن دۇنيانى بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن، شىمالىي تەرەپتىن ھۇجۇمغا ئۆتۈپ، لىتۋان، دانىيە، ئىسلاندىيە قاتارلىق ئەللەرنى ئىشغال قىلىپ، كۆلنىگە بارىدۇ، ئۇ يەردە ئۇرسۇلار بىلەن ئۇنىڭ 11مىڭ كېنىزىكىنى قىلىچتىن ئۆتكۈزىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن ئاۋستىرىيىگە يۈرۈش قىلىدۇ. بۇ چاغدا بىر مالائىكە ئۇنىڭغا ئەۋلىيالار توپلاشقان جاي راۋەنناغا بېرىپ، ئۇ يەردىن قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، خورۋات – سلوۋان پادشاھى كازىمىرنىڭ ئۆچىنى ئېلىشنى تاپىلايدۇ. ئاچۇيلان شۇ ھامان ۋېنىتسىيىگە ئاتلىنىپ،ئۇ يەردە ئۆزىنىڭ ئىسمى قويۇلغان ئاچويلان شەھىرىنى بىنا قىلىدۇ. ئاچۇيلا، خورۋات-سلوۋانىيە چېگرىسىغا بېرىپ، كازىمىرنى ئۆلتۈرگەن خورۋات- سلوۋانلار پادىشاھلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ،ھۇنگر ئەرلىرىنى خورۋات- سلوۋانلارنىڭ ئاياللىرى بىلەن توي قىلىشقا بۇيرۇيدۇ. ئاچۇيلان ئۆزىمۇ سلوۋان پادىشاھىنىڭ مەلىكىسىگە ئۆيلىنىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن ئاچۇيلا ھۇنگرىيىگە قايتىپ كېلىدۇ. ئاچۇيلا تۆتىنچى ئوغلى كولۇماننى خورۋات مەلىكىسىگە ئۆيلەندۈرىدۇ. كۇنۇماننىڭ ئوغلى بىلا دادىسى ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئاچۇيلا شەھىرىگە بېرىپ، يۇنان ئىمپېراتورىنىڭ مەلىكىسىگە ئۆيلىنىدۇ. بىلا ئۇنىڭدىن كىزا ئىسىملىك بىر ئوغۇل پەرزەنت كۆرىدۇ. ئۇنىڭ لىخ مىللىتىدىن بولغان ئايالى ئادېلخد ھۇنگرلارنى خرىستىئان دىنغا كىرگۈزىدۇ.

ھەققى تارىخى پاكىتلارغا ئاساسلانغاندا،خورۋاتىيىنىڭ ھۇنگرىيىگە قوشۇۋېلىنىش كىرال لاسزو ۋە كالمان دەۋرىدە ئېلىپ بېرىلغان. يىلنامىنىڭ ئاپتورى ھۇنگر - خورۋات خانىدان مۇناسىۋىتىنىڭ قەدىمىي تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن، بۇ ۋەقەنى ئاتتىلانىڭ نامىغا باغلاپ رىۋايەت قىلغان.

ھۇنگر تارىخچىسى جانۇس مىلادىيە 1488-يىلى يازغان «ھۇنگر يىلنامىسى» دېگەن ئەسەر، ھۇنگرلاردىكى ئاتتىلا رىۋايىتىنىڭ تەرەققىياتىدا ئالاھىدە ئورۇننى ئىگىلەيدۇ. جانۇس بۇ ئەسەردە ئاتتىلا رىۋايىتىگە يېڭى مەزمۇنلارنى قوشقان ۋە باشقا مەنبەلەردىكى يېڭى رىۋايەتلەرنى كىرگۈزگەن. ئېلىپ ئېيتساق، بۇ ئەسەردە خاتىرلەنگەن ئەۋلىيالار رىۋايىتىدە مۇنداق سۆزلىنىدۇ: ئورلىئاندىن كاتولونىيىگە قاراپ يولغا چىققان ھۇنلار بىر ئەۋلىيانى تۇتىۋېلىپ، ئۇنى ئاتتىلانىڭ ئالدىغا ئېلىپ كېلىدۇ. ھەممە ئىشلاردىن ئالدىن بىشارەت بەرگۈچى بۇ ئەۋلىيا كىشىدىن ئاتتىلا كاتولونىيە ئۇرۇشىنىڭ ئاقىۋىتىنىڭ قانداق بولىدىغانلىقىنى سورايدۇ. ئەۋلىيا ئاتتىلاغا: «پۈتۈن مىللەتلەرنىڭ ئىگىسى، قۇدرەتلىك تەڭرى دۇنيا ھاكىمىيىتىنىڭ قىلىچىنى ھازىر سېنىڭ قولۇڭغا تۇتقۇزدى، سەن تەڭرىنىڭ قامچىسى، تەڭرى يولىدىن ئازغانلارنى سەن ئارقىلىق جازالايدۇ، ئەمما تەڭرى خالىغان ۋاقىتتا بۇ قىلىچنى سېنىڭ قولۇڭدىن ئېلىپ باشقا بىرىنىڭ قولىغا تۇتقۇزىدۇ. بىلىشىڭ كېرەككى، بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا سەن غەلىبە قىلالمايسەن. ئەمما، بەلگىلەنگەن ۋاقىتتىن بۇرۇن بۇ قىلىچ سېنىڭ قولۇڭدىن چۈشمەيدۇ. ھۆكۈمرانلىقىڭمۇ ئاخىرلاشمايدۇ» دەيدۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ ئاتتىلا ئۆزىنى «تەڭرى قامچىسى» دەپ ئاتايدۇ.

كىرال ماتياس دەۋرىدە (1458-1490-يىللار) ھۇنگرىيىدە ئاتتىلاغا چوقۇنۇش دولقۇنى كەڭ ئەۋج ئالغان. كىرال ماتياس ئۆزىنى «ئاتتىلاII« دەپ ئاتىغان. ئۇ ھۇنگر تارىخىنى يازغان ئوردا تارىخچىسى بونفىنگە كىتاپىنىڭ ئاتتىلاغا ئائىت قىسمىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىشنى تاپىلىغان. جانۇس ۋە بونفىننىڭ ۋاستىسى بىلەن ئاتتىلا ھەققىدىكى مەلۇماتلار ھۇنگر مىللىتىنىڭ ھەر قايسى ساھەلىرىگە تارقىلىپ كىرگەن. بۈيۈك ھۇن ئىمپېراتورى ئاتتىلانىڭ دراماتىك ۋەقەلەرگە ئىنتايىن باي بولغان ھاياتىنى يورۇتۇش ئۈچۈن، يازغۇچى-شائىرلار قولىغا قەلەم ئېلىپ ئۇنى مەدھىيىلىگەن، تارىخچىلار ھۇنگر ۋە لاتىن تىللىرىدا نۇرغۇنلىغان تارىخىي ئەسەرلەرنى يازغان. بەزى باي كىشىلەرنىڭ ئۆيلىرىدە ئاتتىلا دەپ ئاتىلىدىغان نەيزە-قالقان، قىلىچ ۋە باشقا نەرسىلەر ساقلانغان. ھۇنگرلار يەنە ئاتتىلانىڭ قەبرىسىنى ئىزدەشكە كىرىشىپ، مىلادىيە 1799-يىلى تېپىلغان بىر قەبرىنى ھازىرغا قەدەر ئاتتىلانىڭ قەبرىسى، دەپ قاراپ كەلمەكتە.

19 - ئەسىر رومانتىزىم ئەدەبىياتىدا، بۈلۈپمۇ ئۇلۇغ شائىر ژ.ئارانىينىڭ ئاتتىلا دەۋرىدىكى ئىجتىمائىي ھاياتىنى يورۇتۇپ بېرىدىغان شېئىر ۋە داستانلىرى، شۇنداقلا خەلق ئارىسىدا تارقىلىپ يۈرگەن ھېكايە-چۆچەك ۋە مەسەللەر ئاتتىلا رىۋايىتىگە تېخىمۇ جانلىق ۋە تېخىمۇ رەڭدار مەزمۇن قوشتى. ھۇنگرلار ئارىسىدا تا بۈگۈنكى كۈندىمۇ ئاتتىلا توغرىسىدا نۇرغۇن رىۋايەتلەر توقۇلۇپ تۇرىدۇ. ھۇنگرلار نۇرغۇنلىغان يەر-جاي، دەريا-جىلغىلار، تاغ-ئېدىرلىقلار ۋە شەھەر-قەلئەلەرنىڭ نامىنى ئاتتىلا ۋە ھۇنلارغا باغلاپ چۈشەندۈرىدۇ. مەسىلەن: ئاتتىلانىڭ چوڭ خانىشى رېكانى رېكاس يېزىسىغا ياكى رېكاس جىلغىسىغا دەپنە قىلىنغان، ئەتەلەكا (ئەتەلە-ئاتتىلا، كا-قارارگاھ) دېگەن جاينى ئاتتىلانىڭ پايتەختى، دەپ قارايدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا ئاتتىلا ئەسكەرلىرىنىڭ ئۇسسۇزلۇقنى قاندۇرۇش ئۈچۈن ئۇزۇن ساقاللىق بىر كىشىنىڭ دېگىنى بويىچە، قىلىچنى سانجىغان يەردىن سۇ چىقىپ، كىسبودزا جىلغىسى شەكىللەنگەن، ئاتتىلا مەغلۇپ قىلىپ ئۆلتۈرگەن ئەسكەرلەرنىڭ قېنىدىن سودا كۆلى شەكىللەنگەن، ئاتتىلا توققۇز خانىشى ئىچىدە بىرىنىڭ ئەتكەن تامىقىنى ياقتۇرمىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇ خانىش ئاتتىلاغا زەھەر بېرىپ ئۆلتۈرگەن، دېگەنگە ئوخشاش رىۋايەتلەر ھۇنگرلار ئارىسىدا كەڭ تارقىلىپ يۈرمەكتە.
يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ياۋروپا رىۋايەتلىرى ئىچىدە ھۇن، شەرقىي رىم، جەنۇبىي گېرمان ۋە ھۇنگر رىۋايەتلىرىدە ئاتتىلانىڭ بۈيۈك سىماسى ۋە ئۇلۇغ تارىخىي پائالىيەتلىرى رېئاللىققا ماس ھالدا سۆزلەنسە، باشقا رىۋايەتلەردە بولسا، ئاتتىلا مەغلۇبىيەتچى شەخس

سۇپتىدە بايان قىلىندۇ. بۇنىڭدىن شۇنى چۈشىنىشكە بولىدۇكى، ھۇنلار ۋە ئاتتىلا تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلۇپ، ئېغىر باج-سېلىق تاپشۇرۇشقا مەجبۇر قىلىنغان ياۋروپالىقلار، ھۇنلارغا چىش-تىرنىقىغىچە ئۆچ بولۇپ كەتكەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ ياۋروپاغا تارقاتقان مەدەنىيىتى، ئۇلارنىڭ ياۋروپا تارىخىدىكى تۇتقان ئورنى ۋە رولىغا كۆز يۇمۇپ، ئەمەلىي ھاياتتا قولغا كەلتۈرەلمىگەن ئارزۇ-ئارمانلىرىنى پەقەت ھېكايە-رىۋايەتلىرىدىلا ئىشقا ئاشۇرۇپ، ھۇنلار ۋە ئاتتىلا ئۈستىدىن غەلبە قىلغان مەزمۇننى تەسۋىرلەيدىغان نۇرغۇن رىۋايەتلەرنى توقۇپ چىقىرىش ئارقىلىق، ئۆزىنىڭ تارىختىكى ئاجىزلىقىنى يۇشۇرماقچى بولغان.

بۇ يەردە شۇنى ئالاھىدە تىلغا ئېلىپ ئۆتۈش كېرەككى، ياۋروپا رىۋايەتلىرىدە ئاتتىلانىڭ نۇرغۇن شەھەرلەرنى سالدۇرغانلىقمۇ سۆزلىنىدۇ. شىمالىي ئىتالىيىدىكى شەھەرلەرنىڭ ۋەيران قىلىنغاندىن كېيىن قايتا قۇرۇلۇشى، ئوكۋېنكوم خارابىسىنىڭ قايتا تۈزەشتۈرۈلۈشى ئاتتىلاغا مەنسۇپ قىلىندۇ. بولۇپمۇ، ئىتالىيىلىكلەر بۈگۈنكى كۈندىمۇ ئۇدىنە شەھىرىنى ئاتتىلا سالدۇرغان ۋە بۇ شەھەرگە ئۆزىنىڭ بىر قوماندانىنىڭ ئىسمىنى قويغان، دەپ قارايدۇ. ئۇلار يەنە غەربىي رىم ئىمپېرىيىسى دەۋرىدىن قالغان بىر كونا قەلئەنى «ئاتتىلا قەلئەسى» دەپ ئاتايدۇ. مىلادىيە 12-ئەسىرگە ئائىت بىر مەنبەگە ئاساسلانغاندا، ياۋروپادا «ئاتتىلا كۆۋرۈكى» دەيدىغان بىر كۆۋرۈك بولغان. يەنە شۇنداق بىر ھەقىقەت باركى، ئاتتىلا رىۋايەتلەردە ئېيتىلغىنىدەك ئۇنداق بۇزغۇنچى-ۋەيران قىلغۇچى شەخس ئەمەس ئىدى. بۇنىڭغا ئۇنىڭ ياۋروپادا ھۇيۇم، ھۇگنىيە، ھۇگنىياكۇم، سۇبھۇگنىياكۇم ۋە ھۇنۇنىيا دېگەن شەھەر، قەلئە ۋە يېزا-قىشلاقلارنى بىنا قىلدۇرغانلىقى ئىسپات بولىدۇ[45].

تۆتىنچى باب

ھۇنلارنىڭ كېيىنكى تەقدىرى

1. ياۋروپا ھۇن ئېمپېرىيىسىنىڭ ئاغدۇرۇلۇشى

ئاتتىلانىڭ چوڭ خانىشى ئارىغقاندىن ئىلەك، دەنگىزىك ۋە ئىرنەك دەيدىغان ئۈچ ئوغلى بولغان. ئاتتىلا ھايات چېغىدا چوڭ ئوغلى ئىلەكنى ھۇن ئىمپېرىيىسىنىڭ شەرقىي قىسمىغا بىلگە خان قىلىپ تەيىنلىگەن. دەنگىزىكنى بولسا قارا دېڭىزنىڭ شىمالىدا ياشايدىغان بىتتۇغۇرلارغا خان قىلىپ تەيىلىگەن.

مىلادىيە 453- يىلى ئاتتىلا ئالەمدىن ئۆتكەندە، ھۇنلارنىڭ ئىچكى قىسمىدا تەخت تالىشىش ماجىراسى كۆتۈرۈلدى.

باشتا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك پالچىلارنىڭ سۆزىگە ئىشەنگەن ئاتتىلا چوڭ ئوغلى ئىلەكنى تەخت ۋارىسلىقىدىن قالدۇرۇپ،ئورنىغا ئىرنەكنى ۋارىس قىلىپ تەيىلىگەن. تەخت ۋارىسلىق ئورنىدىن ئايرىلىپ قالغان ئىلەك ئاتتىلا ئالەمدىن ئۆتۈشى بىلەنلا تەختكە چىقىشقا تەرەددۇت قىلغان.بۇ چاغدا بۇ چاغدا ئاتتىلانىڭ كىچىك ئوغلى ئىرنەكمۇ دادىسىنىڭ ۋەسىيىتى بۇيىچە خانلىق تەختكە چىقىشتا چىڭ تۇرغان ئاكا-ئۇكىلار ئوتتۇرىسىدا تەخت تالىشىش ئۇرۇشى پارتلىغان. ھۇنلارنىڭ ئىچكى زىدىيىتىدىن پايدىلانغان قارام مىللەتلەرمۇ ھۇنلارغا قارشى ئېسيان كۆتۈرۈپ چىققان. مۇشۇنداق مۇرەككەپ ۋەزىيەت ئاستىدا، ئاتتىلانىڭ چوڭ ئوغلى ئىلەك ھۇن ئىمپېرىيىسىنىڭ تەختىگە چىققان.ئىلەك مىلادىيە 454-يىلى،ھۇنلارغا قارشى ئېسيان كۆتۈرگەن گېپىدلار بىلەن ھازىرقى ئاۋستىرىيىدىكى نىدا دېگەن جايدا ئۇرۇش قىلىۋاتقان چاغدا ھاياتىدىن ئايرىلىدۇ.ئورنىغا ئىنىسى دەنگىزىك ھۇن ئىمپېرىيىسىنىڭ تەختىگە چىقىدۇ. دەنگىزىك ناھايىتى جەسۇر كىشى بولسىمۇ،لېكىن سىياسىي ئىشلاردا ئانچە ھوشيار ئەمەس ئىدى. ئۇ ئېمپېرىيىنىڭ بىرلىكىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن بىر تەرەپتىن شەرقىي گوتلار بىلەن، يەنە بىر تەرەپتىن رىم ئېمپېرىيىسى بىلەن ئۇرۇش قىلغان. مىلادىيە 469-يىلى، دەنگىزىك شەرقىي رىم بىلەن ئۇرۇش قىلىۋاتقان چاغدا، شەرقىي رىمنىڭ بىر ئەسكىرىنىڭ ئۇنىڭ ئارقا تەرىپىدىن كېلىپ تۇيۇقسىز ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈشى بىلەن ھاياتىدىن ئايرىلغان. دەنگىزىكنىڭ كاللىسى كونستانتىنپولغا ئېلىپ كېلىنىپ سازايى قىلىنغان.

مىلادىيە 469-يىلى دەنگىزىك ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، ھۇن ئىمپېرىيىسى پارچىلىنىپ كېتىپ، ھۇنلارنىڭ بىر قىسمى غەربىي رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ ھاكىمىيىتىنى قوبۇل قىلغان، يەنە بىر قىسمى بولسا ئىرنەكنىڭ باشچىلىقىدا قارا دېڭىزنىڭ شىمالىغا سۈرۈلگەن. شۇنداق قىلىپ، مىلادىيە 374-يىلى قۇرۇلۇپ ياۋروپا خرىستىئان دۇنياسىنى دەھشەتلىك تەھدىت ئىچىدە قويغان ھۇن ئىمپېرىيىسى، مىلادىيە 469-يىلى ھوقۇق تالىشىش ۋە دۈشمەنلەرنىڭ ھۇجۇمى نەتىجىسىدە، تارىخ سەھنىسىدىن غۇلاپ چۈشىدۇ.

2. هۇنۇغۇر خانلىقى

ئوتتۇرا ئاسىيا بوز قىرلىرى بىلەن بۇنىڭ تەبىئىي ھالدىكى داۋامى بولغان شەرقىي ياۋروپا بوز قىرلىرى تارىخنىڭ قەدىمكى دەۋرلىرىدىن بىرى، تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ كۆچۈش ۋە ئۆز-ئارا قوشۇلۇپ كېتىشكە سەھنە بولۇپ كەلگەن. بۇ يەردە تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ نۇرغۇن خانلىقلىرى قۇرۇلۇپ، مەدەنىيتى ياۋروپاغا كېڭەيگەن. مىلادىيە 2-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرلىرىدا ھۇنلارنىڭ مەركىزىنىڭ غەربكە قاراپ يۆتكىلىشى بىلەن، ھۇنلار ئالانلارنىڭ زېمىنى ئىشغال قىلىپ، كاسپىي دېڭىزىنىڭ شىمالغا قاراپ ماكانلاشقان. مىلادىيە 374-يىلى ھۇنلار دۇن دەرياسىنى بېسىپ ئۆتۈپ ھازىرقى ھۇنگىرىيىنى مەركەز قىلغان ھالدا ياۋروپا ھۇن ئىمپېرىيىسىنى قۇرغان. بۇ ئىمپېرىيە بىر ئەسىر(95 يىل) ھۆكۈم سۈرۈپ، ياۋروپا خىرىستىئان دۇنياسى تارىخىدا چوڭقۇر ئىز قالدۇرغان. ھۇنلاردىن كېيىن، ئۇغۇرلار-ئۇيغۇرلار، سابىرلار، ئاۋارلار، ھازارلار، پەچىنەكلەر، ئوغۇزلار ۋە قۇمانلار-قىپچاقلار بىر-بىرىنىڭ كەينىدىن شەرقىي ياۋروپاغا كۆچۈپ كەلگەن.

ئۇيغۇرلار ئوتتۇرا ۋە مەركىزى ئاسىيادا ياشاپ كەلگەن، قەدىمكى مىللەتلەرنىڭ بىرى. بۇ تارىخ، ئارخېئولوگىيە، تىل ۋە ئانتروپولوگىيلىك تەتقىقاتلاردىمۇ داۋاملىق تۈردە ئىسپاتلانماقتا.
ئىلىمىز ۋە چەت ئەل ئالىملىرىنىڭ تەتقىقات نەتىجىلىرىگە ئاساسلانغاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى تارىخى يالغۇز ئوتتۇرا ۋە مەركىزى ئاسىيا دائىرىسى بىلەنلا چەكلەنگەن ئەمەس. ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى يەنە جۇغراپىيلىك ۋە تارىخىي ئۆزگىرىشلەر ھەم باشقا سەۋەبلەر تۈپەيلى، ئوتتۇرا ۋە مەركىزى ئاسىيادىن باشقا جايلارغىمۇ كۆچۈپ بارغان.

ئۇغۇر، يۇغۇر ۋە ئۇيغۇر دېگەن ناملار ئوخشاش بىر سۆزنىڭ ھەر خىل شەكىللىرىدىن ئىبارەت بولۇپ،① ئاسىيا ۋە شەرقىي ياۋروپادىكى كەڭ رايونلارغا بىزگە تارىختا مەلۇم بولغان ياكى بولمىغان دەۋرلەردە تۈرك دېگەن نامنىڭ ئورنىنى ئىگىلىگەن سۆز ئىدى. ئىلىمىز مەنبەلىرىدىمۇ مىلادىيدىن بۇرۇنقى 2000-يىللاردا «鬼方»(گۈيفاڭ) دەپ ئاتالغان بىر خەلقنىڭ شىمالىي جوڭگو ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغانلىقى خاتىرلەنگەن. تەتقىقاتلار نەتىجىسىدە «鬼» خېتىنىڭ «غۇر» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدىغانلىقى ئىسپاتلاندى. گۈيفاڭلار كېيىن «义渠» (يىچۈي) دەپ ئېلىنغان. بۇنىڭمۇ «ئۇغۇر» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدىغانلىقى ئىسپاتلاندى. ②«تۈرك ئېنسىكلوپېدىيىسى» نىڭ «غۇر» ماددىسىدا: «ئۇغۇر دېگەن سۆز قىسقىراپ، ‹غۇر› دېگەن شەكىلگە كەلگەنگە ئوخشاش، ئوغۇز سۆزىمۇ قىسقىراپ ‹غۇز› شەكلىگە كەلگەن. ھەر ئىككىسى ئوخشاش بىر مەنبەدىن كېلىپ چىققان. بۇ ئىككى سۆزنىڭ قايسىسىنىڭ ئۇزاق تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكى توغرىسىدا بىر نېمە دېيىش قىيىن»③دەپ كۆرسىتىلگەن. بۇنىڭدىن شۇنداق چۈشەنچىگە كېلىشكە بولىدۇكى، قەدىمكى خەنزۇ تارىخچىلىرى جوڭگونىڭ شىمالىي ۋە غەربىي شىمالىدا ياشايدىغان مىللەت تۈركۈمىنىڭ ئۆزىنى «ئۇيغۇر» دەپ ئاتايدىغانلىقىدىن خەۋەردار ئىدى.

ياۋروپا ئالىملىرىنىڭ تەتقىقات نەتىجىلىرىگە ئاساسلانغاندا، قەدىمدە ئۇيغۇرلارنىڭ تارقالغان جايلىرى ناھايىتى كەڭ ئىدى، غەربىي④ ئۇيغۇرلار بولسا ئۇغۇر ۋە ئۇغۇزدىن ئىبارەت ئىككى چوڭ تۈركۈمگە ئايرىلغان. ئۇلار بىر-بىرىدىن ئەڭ كېيىن دېگەندىمۇ مىلادىيدىن بۇرۇنقى 3-ئەسىردىن ئىلگىرى ئايرىلىپ چىققاچقا، ئۇلارنىڭ تىلىدا بەزى تاۋۇش پەرقلىرى شەكىللەنگەن. ئەڭ ئۆچۈق پەرق دەل ئانا تۈركچىدىكى «ز» تاۋۇشىنىڭ ئۇغۇرلارنىڭ تىلىدا «ر» تاۋۇشىغا ئۆزگىرىش ھادىسى ھېسابلىنىدۇ. ئۇغۇر تىل شىۋىسىدىكى يەنە بىر پەرق بولسا سۆز بېشىدىكى «ي» تاۋۇشى كۆپىنچە «د» تەلەپپۇز قىلىناتتى. مەسىلەن: يىلان-دىلوم دېگەنگە ئوخشاش.

كاسپىي دېڭىزىغا قۇيۇلىدىغان يايىق دەرياسىنىڭ نامىنى قەدىمكى گىرېك جۇغراپىيەچىسى پىتولومىنىڭ «دايىخ» دېگەن شەكىلدە يازغانلىقى، ئۇغۇرلارنىڭ مىلادىيدىن بۇرۇنقى ئەسىرلەردىلا ئىتىل دەرياسىغا قەدەر بولغان رايونلاردا ياشىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

شەرقىي رىم تارىخچىسى پىرىسكوسىنىڭ مەلۇماتىغا ئاساسلانغاندا، ئۇغۇرلار ياۋروپاغا كۆچۈشتىن بۇرۇن، ئۆزىنىڭ ئەسلى ماكانلىرىدا ئۈچ چوڭ تارماققا بۆلۈنۈپ ياشىغان. ئۇلارنىڭ شەرقىي تارمىقى جەيھۇن-چۇ دەرياسى بويلىرى، تارباغاتاي تاغلىرى ۋە چالقار كۆلى ئەتراپلىرىدا ياشايدىغان بولۇپ، ئۇلار ئون ئۇغۇرلار دەپ ئاتالغانىدى. بۇلارنىڭ مىلادىيە 350-يىللاردا سوغدىچە باكات دېگەن نامدا ئاتالغان بىر شەھىرىنىڭ بولغانلىقى مەلۇم.

ئۇلارنىڭ ئوتتۇرا تارمىقى ئۇتۇرغۇرلار دەپ ئاتالغان بولۇپ، ئۇلار بۈگۈنكى قازاق-قىرغىز دالىسى ۋە ئەمبا دەرياسى بويلىرىدا ياشايتتى. غەربىي تارمىقىغا مەنسۇپ بولغان قۇتۇرغۇر ۋە سارىغۇرلار ئىتىل دەرياسى بويلىرىدا ياشايتتى.

ئۇغۇرلارنىڭ ئۆز قېرىندىشى ئۇغۇزلاردىن ئايرىلىپ چىقىپ غەربكە قاراپ كېڭىيىشى نەتىجىسىدە ئۇلارنىڭ شىۋىسى «غەرب تۈركچىسى» بولۇپ شەكىللەندى. بۇ تىل شىۋىسىنىڭ «شەرق تۈركچىسى»دىن پەرقى «ز» تاۋۇشىنىڭ «ر»گە ئۆزگىرىشى ئىدى. بۇ خىل تىل خۇسۇسىيىتىگە ئاساسەن «تۈرك ئېنسىكلوپېدىيىسى»نىڭ 5-توم، 401-بېتىدە ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ نامى مۇنداق كۆرسىتىلگەن:

شەرق تۈركچىسى:	غەرب تۈركچىسى:
ئۇغۇز	ئوغۇر
ئون ئوغۇز	ئون ئوغۇر
ئوتتۇز ئوغۇز	ئۇتتۇر غۇر
توققۇز ئوغۇز	قۇتتۇر غۇر
سېرىق ئوغۇز	سارىغۇر

خەنزۇچە تارىخىي مەنبەلەردە مىلادىيىنىڭ ئالدى-كەينىلىرىدە قۇبدۇ، تارباغاتاي ۋە يەتتە سۇ رايونلىرىدا ياشىغان خۇجېي-ۋۇجىيې-ئوقۇت(خوقۇت) دەيدىغان بىر خەلق تىلغا ئېلىنىدۇ. ف.ھىرت بۇ نامنىڭ خەنزۇچە شەكلىنىڭ ئەسلى تەلەپپۇزىنى «ئۇگىر» (ئۇيغۇر ئەمەس) دېگەن سۆزدىن كېلىپ چىققانلىقىنى ئالغا سۈرگەن. گ.نېمېزنىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا، بۇ نامنۇ تۈركچە ئۇغۇز دېگەن سۆزدىن باشقا نەرسە ئەمەس.⑤ مىلادىيدىن بۇرۇنقى 3-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، ئوغۇرلارنىڭ ئەڭ چوڭ تارماقلىرىدىن بىرى ئېرتىش دەرياسىنىڭ يۇقىرى ۋە ئوتتۇرا ئېقىنى بويلىرىدا ياشىغانىدى. ئېلىمىز مەنبەلىرىدە بۇلار «دىڭلىڭ»(丁零、丁灵) دەپ ئاتالغان. دىڭلىڭلار ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى سۇلالىلەر بىلەن دائىم سانسار، تۈلكە ۋە تىيىن سودىسى قىلاتتى. بەزى ئالىملار دىڭلىڭ دېگەن نام تۈركچە «تىيىنلىق» (تىيىن تېرىسى ساتقۇچىلار) دېگەنلىك بولىدۇ، دەپ قارايدۇ. ھەقىقەتەن ئوغۇرلار تېرە تىجارىتى بىلەن مەشھۇر ئىدى. بۇ تىجارەت ئىچىدە تىيىن تېرىسى سودىسى ئالدىنقى قاتاردا تۇراتتى. ئوغۇرلار چارۋىچىلىق بىلەن بىرگە يەنە ئۇلارنىڭ غەرب تەرەپتىكىلىرى دېھقانچىلىق ۋە باغۋەنچىلىك بىلەنمۇ شۇغۇللانغان ھەم بۇ ساھالەردە يۇقىرى سەۋىيىگە يەتكەن. شۇ مەزگىلدە مارجانلارنىڭ تىلغا قوبۇل قىلىنغان تۈرۈكچە سۆزلۈكلەر بۇ نوقتىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

روس ئالىمى باسكاكوۋ «ئۇيغۇر» سۆزى ئۈستىدە توختىلىپ: ئۇيغۇر-يۇغۇر؛ ئوغۇر-ئۇگۇر؛ ئوغۇز-ئۇگۇز سۆزلىرىنىڭ ھەممىسى قەدىمكى بىر خەلق نامىنىڭ ھەر خىل ۋارىئانتى بولۇپ، بۇلار «ئەقلىق، كۈچلۈك، قۇدرەتلىك» دېگەن مەنىدىكى بىر سۆزنىڭ ھەر خىل شەكىللىرىدۇر، دەپ كۆرسىتىدۇ. مەلۇمكى بۇگۈنكى مىللەت ناملىرىنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى قانداش مۇناسىۋەتلەر ئاساسىدا ئۇيۇشقان قەدىمكى ئۇرۇق- قەبىلىلەرنىڭ جۇغراپىيىلىك مۇھىتى، ئىپتىدائىي ئىدىلوگىيىسى، ئۇرۇق ئېڭى ۋە ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى قاتارلىق جەھەتلەردىكى تىپىك ئالاھىدىلىكلىرىگە قاراپ، ئۆزى ياكى باشقىلار قويغان ناملار ئاساسىدا شەكىللەنگەن. «ئۇيغۇر» دېگەن نامىمۇ مۇشۇ ئاساستا قويۇلغان بولۇپ، «غۇر»، «ئوغۇر» ۋە «ئون ئوغۇر» دېگەن دېگەن قەبىلە ناملىرىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى قېلىپلاشقان شەكلىدىن ئىبارەت. ئۇيغۇرلارنىڭ ياۋرۇپاغا كۆچۈشى توغرىسىدىكى مەلۇماتلار غەرب ئاپتۇرلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدە كۆپرەك ئۇچرايدۇ. ئالىمىز. بۇ مەلۇماتلار مىلادىيە 461-465-يىللاردا غەربىي سىبىرىيىدىكى قۇۋىملەرنىڭ ئورنىدىن قوزغىلىش ۋە چوڭ كۆلەملىك كۆچىشى مۇناسىۋىتى بىلەن شەرقىي رىم تارىخچىسى پىرىسكوس قاتارلىقلار تەرىپىدىن بېرىلگەن. مانا شۇ ئاپتۇرلارنىڭ ئەسەرلىرىگە ئاساسلانغاندا، مىلادىيە 458-459-يىللاردا تابغاچ (شىمالىي ۋېي سۇلالىسى) قوشۇنىدىن مەغلۇپ بولغان ئاۋارلارنىڭ زور كۆپچىلىكىنىڭ غەربىي شىمال تەرەپكە سۈرۈلۈشى بىلەن، سابىرلار (سىبىرلار) مۇ غەربكە سۈرۈلۈشكە مەجبۇر بولغان. سابىرلار بولسا ئالتاي-ئورال تاغلىرى ئارىسىداكى تۈزلەڭلىكلەردە ياشايدىغان غەربىي ئۇيغۇرلار –ئوغۇرلارنى غەربكە ئىتتىرگەن. شۇنىڭ بىلەن، ئاسىيادىن ياۋرۇپاغا قاراپ بىر قېتىملىق كۆچۈش دولقۇنى بارلىققا كەلگەن. بۇ قېتىمقى كۆچۈش دولقۇنىدا غەربكە سۈرۈلگەن ئۇغۇر، ئون ئوغۇر، ئۇتتۇرغۇر، قۇتتۇرغۇر، سارىغۇر، ئولتىزىغۇر-ئالتىزئاغىر (ئالتە ئوغۇر) ۋە بىتتىغۇر قاتارلىق غەربىي ئۇيغۇر قەبىلىرى كاسپىي دېڭىزىنىڭ شىمالىدىكى دون ۋە دېنېپىر دەرياسى بويلىرىغا كېلىپ ماكانلاشقان. غەربكە

كۆچكەن بۇ ئۇيغۇرلار ئىچىدە ھەر جەھەتتە كۈچلۈكرەكى ئون ئوغۇرلار بولۇپ، ئۇلار ياۋروپاغا كۆچكەن بۇ ئۇيغۇر قەبىلىرىنىڭ بارلىق پالىيەتلىرگە يېتەكچىلىك قىلغان. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن شەرقتە ئىتىل دەرياسىدىن غەربتە دۇن دەرياسىغىچە بولغان جايلار تاكى مىلادىيە 8-ئەسىرلەرنىڭ ئاخىرلىرىغا قەدەر ئون ئوغۇرلارنىڭ نامى بىلەن «ئون ئوغۇرىيە»دەپ ئاتالغان.⑥مىلادىيە 6-8-ئەسىرلەردە ياشىغان ئەرمەن تارىخچىسى خورىناس، يۇنان تارىخچىسى سىموكاتتا، پىرىسكوس، رىكستور، ئاگەتخاس، كالكىستى، پىروتىستور، لاتىن تارىخچىسى جوردانىس قاتارلىقلار بۇ ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلار تەرىپىدىن بىنا قىلىنغان «ئون ئۇغۇرىس»دېگەن شەھەر توغرىسىدا ئۆز ئەسەرلىرىدە بەلگىلىك دەرىجىدە مەلۇمات قالدۇرۇلغان.
يۇقىرىدا دەپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئوغۇرلار ياۋروپاغا كۆچۈپ كېلىشتىن ئىلگىرى غەربىي سىبىرىيە دالىسىدا ياشىغان. چىچى تەڭرىقۇتنىڭ تالاستا قۇرغان ھاكىمىيتى ئاغدۇرۇلۇپ، ھۇنلار غەرب تەرەپلەرگە سۈرۈلگەندە ئوغۇرلار ئۇلار بىلەن قوشنا بولۇپ ياشىغان. مۇشۇ مەزگىللەردە ئوغۇرلار ھۇنلارنى پاۋروپاغا ئىنتىرۈلگەدەك كۈچكە ئىگە ئىدى. كېيىن ئوغۇرلارنىڭ ياۋروپادا تېز سۈرەتتە تەرەققىي قىلىپ دۇنياۋىي ئىمپېرىيىگە ئايلانغان ھۇنلارغا قارىغانلىقى سارغۇلارنىڭ ئاتتىلار دەۋرىدىكى ئوينىغان رولىدىن مەلۇم. ئوغۇرلار - پاۋروپاغا كۆچۈپ كەلگەن چاغدا، ھۇن ئىمپېرىيىسى پارچىلىنىش خەۋپىگە دۇچ كېلىپ، مەركىزىي ھاكىمىيەت ئاجىزلاپ كەتكەنىدى.

شەرقىي ياۋرۇپاغا كۆچۈپ بارغان بۇ قەبىلىلەر ئىچىدە ئون ئوغۇرلار ھەرجەھەتتىن كۈچلۈك بولۇپ، ئۇلار سىياسىي پالىيەتلەرگە يېتەكچىلىك قىلغان. مىلادىيە 463-يىلى ئون ئوغۇرلار بارلىق ئوغۇرلارنى بىرلەشتۈرۈپ، ئون ئوغۇر خانلىقىنى قۇرغان ھەمدە شۇ يىلى شەرقىي رىمگە ئەلچى ئەۋەتىپ دىپلوماتىك ئالاقە ئورناتقان. بۇ خانلىق ئون ئوغۇرس شەھرىنى پايتەخت قىلغان. مىلادىيە 460-470-يىللاردا ھۇن ئىمپېرىيىسى پارچىلىنىپ مەركىزىي ھاكىمىيەت ئاغدۇرۇلغاندا، ئاتتىلانىڭ كىچىك ئوغلى ئىرنەك ھۇنلارنىڭ بىر بۆلەكىنى باشلاپ ئون ئوغۇرىيىگە كۆچۈپ كېلىپ، ئون ئوغۇرلارنىڭ تەركىبىگە قېتىلىپ كەتكەن. شۇنىڭدىن كېيىن ئون ئوغۇرلار يەنە «ھۇنوغۇرلار» دەپمۇ ئاتالدى. ئون⑦ئوغۇرلاربىلەن ھۇنلار ئۆز-ئارا قوشۇلۇپ كەتكەندىن كېيىن،ئون ئوغۇر- ھۇنوغۇر خانلىقىنىڭ تەختىگە ئىرنەكنىڭ چىققانلىقى مەلۇم. ئىرنەكتىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغلى موندۇ(مۇنجۇق) تەختكە چىققان.

ئون ئوغۇر-ھۇنوغۇر خانلىقى شەرقىي رىم بىلەن بولغان مۇناسىۋەتتە گاھىدا نورمال مۇناسىۋەتنى ساقلىغان بولسا، گاھىدا ئۇرۇش قىلىپ تۇرغان. ھەرنىي كۈچ ئارقىلىق ئۆزىنى قوغداپ ئالالمىغان ئىمپېراتور ئاناستاسىئوس پايتەخت كونىستانتىنپولنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، ئەتراپىغا سېپىل سوقتۇرۇشقا مەجبۇ بولغان. شەرقىي رىم ئون ئوغۇر- ھۇنوغۇر خانلىقىنىڭ تەھدىتىنى تۈگۈتۈش ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ ئىچكى قىسمىغا سوغۇقچىلىق سېلىپ ئۇتۇرغۇرلار بىلەن قۇتۇرغۇرلارنى دۈشمەنلەشتۈرۈپ قويغان. ئۆز قېرىندىشى بىلەن ئۇرۇش قىلىپ مەغلۇپ بولغان قۇتۇرغۇرلارنىڭ بىر قىسمىنى شەرقىي رىم تىراكياغا ماكانلاشتۇرغان. شەرقىي رىمنىڭ سۈيقەستىنى ئۇققان ئۇتۇرغۇرلار بالقانغا يۈرۈش قىلىپ، كونىستانتىنپولغا قەدەر ئىلگىرلەپ بارغان بولسىمۇ، بۇنىڭ ھېچبىر پايدىسى بولمىغان. شۇنىڭ بىلەن، ئون ئوغۇر-ھۇنۇغۇر خانلىقى مىلادىيە 550-يىللارغا كەلگەندە ئىچكى ئۇرۇش[46] سەۋەبىدىن ئاجىزلاپ كېتىپ، ئۆزىنىڭ مۇستەقىل سىياسىي ھالىتىنى يوقاتقان ۋە شەرقتىن كەلگەن ئاۋارلار ۋە سابىرلارغا قارام بولۇپ قالغان. ئوغۇرلارنىڭ شەرق تەرەپتىكى تارماقلىرى بولسا كۆك تۈرك ئىمپېرىيىسىگە قوشۇۋېلىنغان.

3. بولغارلار ۋە ۋېنگىرلارنىڭ كېلىپ چىقىشى

ئون ئوغۇر-ھۇنۇغۇر خانلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىن، بۇ يەردىكى ئۇيغۇر قوۋملىرى «بولغار» دېگەن نامنى ئۆزلىرىنىڭ سىياسىي تەشكىلىنىڭ ئورتاق نامى سۈپىتىدە قوللاندى. ياۋروپاغا كۆچكەن بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ تىلىدا بەش«بەل»، سەككىز«سىكىز»، ئوتتۇز«ئوتىر»، قىز«قىر» ياكى «خىر» دېيىلەتتى. بۇنىڭغا ئاساسلانغاندا، «بولغار» دېگەن نام «بەلغۇر» يەنى «بەش ئوغۇر-بەش ئۇيغۇر-بەش ئوغۇز» دېگەنلىك بولاتتى. بولغار دېگەن نام مىلادىيە 482-يىلى تۇنجى قېتىم شەرقىي رىم تارىخىي ماتېرىيالىدا كۆرۈلگەن. قۇتۇرغۇرلامۇ① مىلادىيە 547-يىلىدىن باشلاپ شەرقىي رىمنىڭ تارىخىي مەنبەلىرىدە «قۇترىغۇر»، «قۇتراغۇ»، «قاترىغۇر» دېگەن شەكىللەردە تىلغا ئېلىنغان.
مىلادىيە 583-يىلى قۇتۇرغۇر قەبىلىسىدىن كېلىپ چىققان قۇربات (بۆرە دېگەن مەنىدە)دېگەن كىشى ئون ئوغۇر-ھۇنۇغۇر، قۇتۇرغۇر ۋە ئۇتۇرغۇر قەبىلىرىنى قايتا تەشكىلەپ ئۆزىنى خان دەپ جاكارلاپ بۈيۈك ئون ئوغۇر-بولغار خانلىقىنى قۇرغان. بۇ خانلىق ئۇنىڭ دەۋرىدە (مىلادىيە 583-642-يىللار)دەۋرىدە تازا كۈچىيىپ- زېمىنى شەرقتە ئىتىل دەرياسىدىن، غەربتە دوناي دەرياسىغا قەدەر سوزۇلغانىدى.

مىلادىيە 659-يىلى غەربىي تۈرۈك خانلىقىنىڭ ئاغدۇرۇلۇشى بىلەن، غەربىي تۈركلەرگە قاراشلىق مىللەتلەر باش كۆتۈرۈپ چىقىپ، ئۆز ئالدىغا خانلىق تەشكىل قىلىغان. بۇ ھالەت بۈيۈك ئون ئوغۇر بولغار خانلىقىنىڭ مەۋجۇتلىقى ئۈچۈن بىر تەھدىت بولۇپ قالغان. چۈنكى قۇرباتنىن كېيىن تەختكە چىققانلار دەۋرىدە بۇ خانلىق بۇرۇنقىدەك قۇدرەتلىك ئەمەس ئىدى. شۇڭا، غەربىي تۈركلەردىن ئايرىلىپ چىققان ھازارلارنىڭ قۇدرەتلىك قوشۇنى مىلادىيە 668-يىلى ئون ئوغۇر بولغار خانلىقىغا بېسىپ كىرىپ بۇ خانلىقنى چاك –چېكىدىن بۆلىۋەتكەن.قۇرباتنىڭ چوڭ ئوغلى ئوتتىكىن بىر بۆلۈك ئون ئوغۇر-ھۇنوغۇرلارغا باشچىلىق قىلىپ، ئون ئوغۇرىيەدە قېلىپ ھازارلارغا ئىتائەت قىلىغان.

قۇرباتنىڭ ئىككىنچى ئوغلى قۇتراغ ۋە قۇتورغۇرلارنىڭ كۆپچىلىكىنى باشلاپ شىمالغا قايرىلىپ ئىتىل دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىن بويلىرىغا سۈرۈلگەن ھەم بۇ ئەتراپتا تۇرۇپ قالغان ئاز بىر قىسىم ئون ئوغۇر-ھۇنوغۇرلار، سابىرلار ۋە فىن-ئوغۇر مىللەتلىرىنى بويسۇندۇرۇپ، ئىتىل بولغار خانلىقىنى قۇرغان. مانا بۇلار بۈگۈنكى كۈندىكى باشقىرتلار، چۇۋاشلار ۋە تاتارلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى بولۇپ قالغان. مىلادىيە 13-ئەسىردە، مۇڭغۇلىيەگە ساياھەتكە كەلگەن ياۋروپالىق سەيياھ روبرۇك ئۆزىنىڭ ساياھەت خاتىرىسىدە، ۋولگا«ئىتىل دەرياسىنى دېمەكچى) دەرياسىنىڭ باسكاتىر(باشقىرت) دۆلىتىدىن ئېقىپ چىقىدىغانلىقى ۋە بۇ يەردە ياشايدىغان مىللەتلەرنىڭ تىلىنىڭ ھونۇغۇر(ئون ئوغۇر)لارنىڭ تىلى بىلەن بىر خىل ئىكەنلىكىنى كۆرسەتكەن ھەمدە باشقىرت دۆلىتىنى «بۈيۈك ھۇنگارىيە» دەپ يازغان. ھۇنگىرىيىلىك مەشھۇر شەرقشۇناس گ.نېمېز 1929-يىلى ۋېنادا ئېلان قىلىغان «ماگناھۇنگارىيە» (بۈيۈك ھۇنگارىيە) دېگەن ئەسەردە، «باشقىرت» سۆزى باشقىر-بەش ئوغۇر يەنى بەش ئۇيغۇر دېگەنلىك بولىدۇ، دەپ كۆرسەتكەن.
مىلادىيە 668-يىلى قۇرۇلغان ئىتىل بولغار خانلىقى ئۆز تارىخىدا بەزىدە ھازارلارغا، بەزىدە مۇڭغۇللارغا بېقىندى بولۇپ قالغان بولسىمۇ، يەنىلا ئالتە ئەسىر مۇستەقىل ھۆكۈم سۈرۈپ، مىلادىيە 1400-يىلىغا كەلگەندە، بۈيۈك ئىستېلاچى تۆمۈرلەڭ (ئاقساق تېمۇر) تەرىپىدىن ئاغدۇرۇلغان.

قۇرباتنىڭ ئۈچىنچى ئوغلى ئاسپارۇخ (ئىشبارا) ئون ئوغۇر-ھۇنوغۇر ۋە قۇتۇرغۇرلاردىن 25 مىڭ ئاھالىنى باشلاپ بالقان يېرىم ئارىلىغا كۆچۈپ كەلگەن. ئۇنىڭ بالقاندا ئىگىلىگەن يېرى يۇنان مەنبەلىرىدە بۇ يەر «ئون ئوغۇرىيە» دەپ يېزىلغان. مىلادىيە 8-ئەسىردىن كېيىنكى غەرب مەنبەلىرىدە بولسا، «ئون ئوغۇردۇر قۇتراغلار» دەپ خاتىرلەنگەن. ئەينى ۋاقىتتا بالقان يېرىم ئارىلىدا ياشايدىغان سىلاۋىيان ۋە تىراك خەلقلىرى ئاسپارۇخنى ئۆزلىرىنى شەرقىي رىمنىڭ بويۇنتۇرۇقىدىن ئازاد قىلغۇچى نىجادكار، دەپ تونۇپ ئۇنىڭغا قوشۇلغان. شۇنىڭ بىلەن ئاسپارۇخنىڭ كۈچى خېلىلا دەرىجىدە زورايغان. شۇ سەۋەبلىك ئاسپارۇخ شەرقىي رىم بىلەن ئاۋار ئىمپېرىيىسىدىن ئىبارەت ئىككى كۈچنىڭ ئارىسىدا ئۆزىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى قوغداپ ئۇنى تەرەققىي قىلدۇرالىغان. ئاسپارۇخنىڭ كۈچىيىپ كېتىشىدىن ئەندىشە قىلغان كونستانتىنIV مىلادىيە 679-يىلى، ئاسپارۇخنىڭ ئۈستىگە يۈرۈش قىلغان بولسىمۇ، ئۇرۇش ئۆزىنىڭ مەغلۇبىيىتى بىلەن ئاخىرلاشقان. نەتىجىدە ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا مىلادىيە 681-يىلى كېلىشىم تۈزۈلۈپ، شەرقىي رىم ھەر يىلى ئاسپارۇخقا باج تاپشۇرۇشقا مەجبۇر بولغان. ئادەتتە تارىخچىلار ئاسپارۇخ مىلادىيە 679-يىلى دوناي دەرياسى بىلەن بالقان ئارىسىدىكى جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان، دوناي بولغار خانلىقىنى قۇرغان، دەپ قارايدۇ.

دوناي بولغار خانلىقى قرۇم خان ۋە ئۇنىڭ ئوغلى ئومۇرتاغ (9-ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمى) دەۋرىدە تازا كۈچىيىپ دۆلەتنىڭ سىياسىي، ھەربىي ۋە ئىقتىسادىي قۇدرىتى يۇقىرى پەللىگە يەتكەن. بۇ دەۋردە شەرقىي رىم ئىمپېرىيىسى قرۇمخاننىڭ قولىدا ھالاك بولۇشقا تاس قالغان. بۇ دەۋردە نۇرغۇن شەھەر-سارايلار، سۇ ئىنشائات قۇرۇلۇشلىرى ياسىلىپ، مەدەنىيەت ئابىدىلىرى بارلىققا كەلگەن. مادارا ئەتراپىلىرىدىكى ئېگىز قىياغا چېكىلگەن يازمىلار ۋە قرۇم خاننىڭ ئاتلىق قاپارتما ھەيكىلى شۇ دەۋرنىڭ خاتىرىسى ھېسابلىنىدۇ.

دۇناي بولغارلىرى ئۆزىنىڭ سانى ناھايىتى ئاز بولغىنىغا قارىماي، ياۋروپاغا خېلىلا كۈچلۈك تۈردە مەدەنىيەت تەسىرنى سىڭدۈرگەنلىكى تارىخچىلار تەرىپىدىن ئېتىرىپ قىلىنماقتا. ئۇلار ئۇششاق قەبىلە شەكلىدە ياشايدىغان،دۆلەت چۈشەنچىسىدىن خەۋەرسىز سىلاۋىيانلارغا ۋەتەن، دۆلەت ۋە مىللەت ئۇقۇمىنى ئۆگەتكەن، ئۇلارنى تەشكىللاتلاندۇرۇپ (سىلاۋىيان تىلىدىكى ھەربىي -سىياسىي ئۇنۋانلار:بويار –بويلا، زۇپان-چۇبان، باغان-بان-بایاندۇر-باينىدىر) شەرقىي رىمگە قارشى ئۆزىنى قوغداش قابىلىيىتىنى يېتىلدۈرگەن[47].

يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، بولغارلار يەرلىكلەرگە سىڭىشتۈرۈلغاندا نوپۇس سانى جەھەتتىن تولىمۇ ئاز ئىدى. يازما مەنبەلەردىن مەلۇم بولغىنىدەك، شەرقىي رىم مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرى ئاتىدىكى سىلاۋىيانلار ئۇلارنى ئۆز قايىنىمىغا سۆرەپ كىرگەن.تەشكىللاتلاندۇرۇلغان سىلاۋىيانلارنىڭ دۆلەت خىزمىتىگە قوبۇل قىلىنىشى، يەرلىكلەر بىلەن نىكاھلىنىشىنىڭ كۆپىيىشى ۋە ئىدارە قىلىش ئۇسۇلىنىڭ زۆرۈرى نەتىجىسى سۈپىتىدە يەرلىك تىلنىڭ سۈستۈنلىكى تەبىقىگە سىڭىپ كىرىشى، بۇلغارلارنى

سلاۋيانلاشتۇرۇشقا باشلىغان.ئومۇرتاغ خاندىن كېيىن تېخىمۇ تېزلىشىپ داۋام قىلغان سلاۋيانلىشىش دولقۇنى بۆرىسخان (بارىس-پارىس ياكى بۆرى)نىڭ مىلادىيە 864-يىلى كۆك تەڭرى دىنىدىن ۋەز كېچىپ، خرىستىئان دىنىنىڭ ئورتودوكس مەزھىپىنى قوبۇل قىلىپ، بولغارلارنى خرىستىئانلاشتۇرۇشى بىلەن تاماملانغان. شۇنىڭدىن باشلاپ بولغارلار سلاۋيان- شەرقىي رىم مەدەنىيەت چەمبىرىكىگە كىرىپ كەتكەن.

مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، قۇرباتنىڭ تۆتىنچى ۋە بەشىنچى ئوغۇللىرى يېتەكچىلىك قىلغان ئايرىم ساندىكى ئوغۇللار غەربىي ھۇنگرىيە، شىمالىي ئىتالىيە، ئوكرائىنا،مولداۋىيە ۋە ترىنسىلۋانىيالارغا تارقىلىپ،شۇ جايدىكى مىللەتلەر ئىچىگە سىڭىپ كەتكەن

ئورال تاغلىرى بىلەن ئىتىل دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىن بويلىرىدا ئەسلىدە فىن -ئۇغۇرلاردىن چەرەمىش، مۇكشى،مارى، ۋوتياك ۋە ماجارلار ياشايتتى. ئۇلار دەسلەپ ئوغۇرلارغا قارىغاندى. مىلادىيە 4-ئەسىردە ھۇنلار ئورال-ئىتىل دەرياسى بويلىرىغا يەرلەشكەندە، بۇ مىللەتلەرنى بويسۇندۇرغان. ھۇنلارنىڭ بۇ جايدىكى 200 يىلغا يېقىن ھۆكۈمرانلىقى جەريانىدا بەزى فىن-ئۇغۇر قەبىلىلىرى تۈركلىشىپ كەتكەن. جۈملىدىن، ئەسلى نەمى «مانسى-ماگى»دەپ ئاتىلىدىغان ماجارلار ھۇنلارنىڭ تەسىرگە ئۇچرىغاندىن كېيىن، تۈركچە «ئەر»(ئار)قۇشۇمچىسىنىڭ قوشۇلىشى بىلەن نامى «ماجار»غا ئۆزگەرگەن. مىلادىيە 374-يىلى ھۇنلار ياۋرۇپانىڭ ئىچكى قايلىرىغا كۆچكەندە، بۇ يەردە قالغان بىر قىسىم ھۇنلار مەجارلارنىڭ ئىچىگە قوشۇلۇپ كەتكەن.مىلادىيە 8-ئەسىرگە كەلگەندە، مانا شۇ ماجارلار جەنۇبقا سۈرۈلۈپ، ئون ئۇغۇرىيەدىكى ھازارلارغا بېقىنىپ ياشاۋاتقان ئون ئوغۇر-ھۇنوغۇرلارنىڭ تەركىبىگە قوشۇلۇپ كەتكەن. بۇ چاغدا ئون ئوغۇر-ھۇنوغۇرلار تارقان، يەنۆ، كىسك (پارچە)، قۇرت(قار توپى)، گيارمات (ھارماس)، كېر(چوڭ)، ماجار، نېيەك (بۇ ئىككىسى فىن-ئۇغۇر) قاتارلىق قەبىلىلەرگە ئايرىلىغان.كېيىن ئۇلارغا يەنە ھازارلارنىڭ «قابار» قاتارلىق ئۈچ قەبىلىسى قوشۇلغان.مىلادىيە 896-يىلى ئون ئوغۇرلار –ھۇنوغۇرلار شەرقتىن كەلگەن پەچىنەكلەرنىڭ بېسىمى بىلەن ئون ئوغۇرىيەدىن ئايرىلىپ، ھازىرقى ھۇنگرىيىگە كۆچۈپ كەلگەن.بىر ئەسىر ئۆتكەندىن كېيىن، ئىستۋان I مىلادىيە 997-يىلى ھۇنگرىيەدە ئون ئوغۇر خانلىقىنى قۇرغان. يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئون ئوغۇرلار ئۆزىنى ھۇنوغۇرلار دەپمۇ ئاتايدىغان بولغاچقا، بۇ دۆلەت ياۋروپاغا «ھۇنگر»دېگەن نام بىلەن تونۇلغان. ھازىرقى لاتىنچە ئۇنگرى،نېمىسچە ئۇنگار، فرانسۇسچە ھۇنگروس ۋە رۇسچە ۋېنگر دېگەن نامىلارنىڭ ھەممىسى ئون ئوغۇر- ھۇنۇغۇر دېگەن نامنىڭ ھەرخىل ئوقۇلۇشىدىن ئىبارەت.

ھۇنگر دۆلىتىدە مىلادىيە 1000-يىلى خرىستىئان دىنىنىڭ كاتولىك مەزھىپى قوبۇل قىلىنغانغا قەدەر كۆپىنچە تۈركچە ئىسىملار ئىشلىتىلگەن. بۇنىڭغا «يۇتاش»، «تارقاچ»، «تاش»، «تارما»، «يابغۇ» دېگەندەك سۆزلەرنى مىسال كەلتۈرۈشكە بولىدۇ. ھەتتا، شۇ چاغدا خرىستىيئان دىنىنى بىرىنچى بولۇپ قوبۇل قىلغان ھۇنگر پادىشاھىنىڭ ئىسمىمۇ تۈركچە «باي»دېگەن ئىسىم ئىدى.ھۇنگرىيە مىلادىيە 9-10-ئەسىرلەردە «غەربىي تۈركىيە»دەپ ئاتالغان. «شەرقىي تۈركىيە »بولسا ھازار دۆلىتىنى كۆرسىتەتتى.

ھۇنگر دۆلىتى مىلادىيە 1301-يىلغا قەدەر ھۆكۈم سۈرگەن ئۇلارخرىستىئان دىنىنى قۇبۇل قىلغاندىن كېيىن ئەتراپتىكى گېرمان ۋە سلاۋيان مىللەتلىرىنىڭ كۈچلۈك تەسىرى، شۇنىڭدەك، فىن -ئۇغۇر مىللەتلىرىنىڭ تەركىبلىرىنىڭ ئۇلارنىڭ ئىچىدە بارغانسېرى مۇھىم ئورۇن تۇتۇشى بىلەن بارا-بارا فىن -ئۇغۇر تىللىرى ئائىلىسىگە مەنسۇپ بوگۈنكى ھۇنگر مىللىتى بولۇپ شەكىللەندى. ئۇلارنىڭ باشقا بىر مىللەت سۈپىتىدە تارىخ سەھنىسىگە چىققىنىغا گەرچە مىڭ يىلغا يېقىن ۋاقىت بولغان بولسىمۇ، لېكىن ھۇنگر تىلىدا تەلەپپۇز ۋە مەنا جەھەتتىن ئۇيغۇر تىلى بىلەن ئوخشاش سۆزلەرنى ھېلىھەم ئۇچراتقىلى بولىدۇ. مۆلچەرلىنىشچە، ھازىرقى زامان ھۇنگر تىلىدا تۈرك سۆز-ئىبارلىرى تەخمىنەن 9 پىرسەنتىنى ئىگەلەيدۇ[48]. مەسىلەن: «ئاينا»(ئاينا)، «ئاينام»(ئانام)، «خامبار»(ئامبار)، «ئەل»(ئەل)، «قازان»(قازان)، «كېك»(كۆك)، «كەندىر»(كەندىر) دېگەنگە ئوخشاش[49]. يەنە قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ مۇزىكا ئاھاڭلىرى ھازىرقى كۈندىمۇ ھۇنگرلار ئارىسىدا داۋاملىشىپ كەلمەكتە. بۇ ھەقتە ئىزدەنگەن خەنزۇ ئالىملىرى گەنسۇ ئۆلكىسىدە ياشايدىغان سېرىق ئۇيغۇرلار بىلەن ھۇنگرلار(ۋېنگرلار)نىڭ مۇزىكا قۇرۇلمىسىدا ئوخشاش بولغان قانۇنىيەتنىڭ بارلىقىنى ئىسپاتلىدى.

بەشىنچى باب

ياۋروپا هۇنلىرىنىڭ هاكىمىيەت تەشكىلاتى، ئىقتىسادى ۋە مەدەنىيىتى

1. هاكىمىيەت چۈشەنچىسى ۋە تەشكىلاتى

ياۋروپا هۇنلىرىنىڭ هاكىمىيەت چۈشەنچىسى ۋە تەشكىلاتى توغرىسىدا مەنبەلەردە تەپسىلىي مەلۇماتلار بولىسمۇ، بەزى يىپ ئۇچلىرىمۇ يوق ئەمەس. ياۋروپا هۇنلىرىنىڭ هاكىمىيەت چۈشەنچىسى كارىزماتىك تىپنى تەشكىل قىلىدۇ. يەنى ئۇلار تەخت، دۆلەت تەڭرى تەرىپىدىن ئاتا قىلىنغان، هۆكۈمدار ئىمپىراتور تەڭرىنىڭ قۇت بېغىشلىشى بىلەن هۆكۈمدارلىق تەختىگە چىقىدۇ، دەپ چۈشىنەتتى. ئاسىيا هۇن ئىمپىراتورى باتۇرنىڭ تولۇق ئىسمى «كۆك تەڭرىسى، كۈن ۋە ئاي تەڭرىسى تەرىپىدىن تەختكە چىقىرىلغان تەڭرىقۇت»دەپ ئاتىلاتتى. ①ياۋروپا هۇنلىرى ئىچىدە كەڭ تارقالغان ئاتتىلاغا دۇنيا هاكىمىيىتىنى ئېلىپ كەلگەن «تەڭرى قىلىچى» رىۋايىتى، «تەڭرى ئارىبىسىنىڭ قىلىچى»هېكايىسى، سوفيا شەهرىدە هۇن ئەلچىلىرى بىلەن شەرقىي رىم ئەلچىلىرى ئوتتۇرىسىدا يۈز بەرگەن مۇنازىرىدە، هۇن ئەلچىلىرىنىڭ ئاتتىلانى ئىلاهىي مەنبەدىن كەلگەن، دەپ ئوتتۇرىغا قويۇشى ۋە ئاتاكىر كىرالى(پادىشاهى)نىڭ ئاتتىلانى تەڭرىگە ئوخشىتىشى، مانا شۇ كازىرماتىك هاكىمىيەت چۈشەنچىسىنىڭ ئىنكاسى هېسابلىنىدۇ. بۇنداق چۈشەنچە بويىچە هۇنلار ئۆز ئىمپىراتورىنى تەڭرىنىڭ يەر يۈزىدىكى ۋەكىلى، مىللەتنىڭ ئاتىسى، ئۇنىڭ دۆلەت ۋە مىللەتنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ساقلاش ۋە كۈچەيتىش مەجبۇرىيىتى بار دەپ، قارايتتى.

مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا، ياۋروپا هۇنلىرىدىمۇ ئەڭ ئالىي هۆكۈمدار-ئىمپىراتور بولۇپ ئۇ «قاغان» (خاقان)، «قان»(خان) دېيىلەتتى. ئۇنىڭ خانىشىغىمۇ «قان» دېگەن شەرەپ نامى قوشۇلاتتى. مەسلەن: ئارىغقان دېگەنگە ئوخشاش. ئىمپىراتور ئۇرۇش مەزگىلىدە ئەڭ ئالىي قوماندان هېسابلىناتتى. ئىمپىراتورنىڭ باشقۇرۇشىدىكى جايلار «ئىلىك خانلىق» قا بۆلۈنۈپ «قوش خانلىق تۈزۈم» بويىچە ئىدارە قىلىناتتى. بۇ تۈزۈم بويىچە دۆلەت «شەرق تەرەپ ئىلىك خانلىق» ۋە «غەرب تەرەپ ئىلىك خانلىق» دەپ بۆلۈنگەن. بۇ يەرگە ئىلىك-بىلگە خان بولۇپ سايلانغان كىشى چوقۇم ئىمپىراتورنىڭ باللىرى ياكى ئىنىسى بولۇش شەرت ئىدى. دەرىجە جەهەتتە شەرق تەرەپ ئىلىك خانلىق ئۈستۈن ئورۇندا تۇراتتى. مەسىلەن: بالامبەر دەۋرىدە يىلدىز غەرب تەرەپ ئىلىك خانى بولغان. رۇگا دەۋرىدە ئايبارىس بىلەن ئوكتار، ئاتتىلا دەۋرىدە ئىلەك بىلەن ئىرنەك غەرب ۋە شەرق تەرەپ ئىلىك خانى بولغان.

پىرىسكوسنىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا، ياۋروپا هۇنلىرى دۆلەتنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە هەربىي ئىشلىرى قاتارلىق چوڭ-چوڭ مۇزاكىرە قىلىدىغان يىغىلىشنى «هەيئەتلەر يىغىنى» ياكى «ۋەكىللەر مەجلىسى» دەپ ئاتىغان.②بۇ يىغىن ئىمپىراتورنى سايلاش، قوشنا ئەللەر بىلەن شەرتنامە تۈزۈش، هەربىي يۈرۈش قىلىش قاتارلىق چوڭ ئىشلارنى قاراردىن ئۆتكۈزەتتى.
شەرق ۋە غەرب تەرەپ ئىلىك خانلىرى هەر قايسى بويسۇندۇرۇلغان مىللەتلەرگە هۆكۈمرانلىق قىلاتتى. بويسۇندۇرۇلغان مىللەتلەر ئۆزىنىڭ خانلىق نامى ۋە پادىشاهلىرىنى ساقلاپ قالغان بولۇپ، ئىلىك خان تەرىپىدىن نازارەت قىلىناتتى. ئۇلار تىنىچ مەزگىلدە ئۆز ئىگىلىكى بىلەن شۇغۇللىنىپ هۇنلارغا باج تاپشۇراتتى. ئۇرۇش مەزگىلىدە پىيادە ياكى ئاتلىق هالدا هۇن ئىمپىراتورىنىڭ قوماندانلىقى ئاستىدا ئۇرۇشقا قاتنىشاتتى. ئۇلار ئىچكى جەهەتتە تولۇق هوقۇققا ئىگە بولىسمۇ، ئەمما تاشقى ئىشلارنى هۇنلارنىڭ ۋاستىسى بىلەن ئېلىپ باراتتى. ئاتتىلا دەۋرىدە بۇنداق بويسۇندۇرۇلغان مىللەتلەرنىڭ سانى 45 كە يەتكەن بولۇپ، كاتولونىيا ئۇرۇشىغا قاتناشقان 500 مىڭ كىشىلىك هۇن ئىمپېرىيىسى قوشۇنىنىڭ 80 مىڭىنى هۇنلار، قالغان 420 مىڭ كىشىلىك قوشۇننى بويسۇندۇرۇلغان مىللەتلەرنىڭ قوشۇنى تەشكىل قىلغان.

دېمەك، ياۋروپا هۇنلىرى مۇكەممەل تەشكىلىي سىستېمىغا ئىگە بولۇپ، ئۇلار ئاشۇ دۆلەت ئاپپاراتلىرى ئارقىلىق ئۆز جەمئىيىتىنى ئۈنۈملۈك كونترول قىلغان.

2. هەربىي تۈزۈم ۋە ئۇرۇش تاكتىكىسى

ھۇنلارنىڭ ھەربىي ئىشلار تارىخىغا نەزەر سالىدىغان بولساق، ئۇلاردا ھەر بىر كىشى ھەر ۋاقىت ھەربىي ھالەتتە تۇراتتى. ھەربىي ئىشلارغا قارىتا خۇسۇسىي بىر مەسىلەك نەزىرى بىلەن قارايتتى. ئۇلاردىكى ھەربىي قوشۇننىڭ ئەڭ چوڭ ئالاھىدىلىكى ئەسكەرلەرنىڭ پۈتۈنلەي ياكى ئاساسەن ئاتلىق بولۇشى، مۇئاشلىق بولماسلىقى ۋە دائىم ئۇرۇشقا تەييار ھالەتتە تۇرۇشى ھېسابلىنىدۇ.
ئات مەدەنىيىتى ياكى ئاتلىق ئۇرۇش تېخنىكىسىنىڭ مەنبەسى توغرىسىدا ئىلگىرى ئالىملار كۆپ خىل كۆز-قاراشنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتكەن. بەزى ئالىملار ئات مەدەنىيىتى قارا دېڭىزنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى تۈزلەڭ رايونلاردا بارلىققا كەلگەن بولۇپ، بۇنىڭ كەشپىياتچىلىرى ئىران تىل سىستېمىسىدا سۆزلىشىدىغان سكىتلەر، دەپ قارىغانىدى. يەنە بەزىلەر ئارىئانلار ئات مەدەنىيىتىنى ياراتقان ۋە ئۇنى دۇنياغا تاراتقان دەپ قاراپ كەلگەن. بۇ ھەقتىكى تەتقىقاتلارنىڭ چوڭقۇرلىشىغا ئەگىشىپ تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ ئەجدادلىرى ئات مەدىنىيىتىنى ۋە ئاتلىق ئۇرۇش تېخنىكىسىنى ياراتقان خەلق، دېگەن قاراش ھازىر ئىلىم ساھەسىدە بارغانسېرى ئۈستۈنلىكنى ئىگەلىمەكتە.

داڭلىق تۈركولوگ ئىو . مىنخىن 1908 يىلى ۋېنا ئانتروپولوگىيە ۋە ھۇنگىر ئارخېئولوگىيە مەجمۇئەلىرىدە ئېلان قىلغان ئەسەرلىرىدە، شىمالىي ئاسيا ۋە شىمالىي ياۋرۇپانىڭ تارىختىن بۇرۇنقى تەتقىقاتلارىغا مۇناسىۋەتلىك ئارخېئولىگىيلىك تەكشۈرۈشلەر جەريانىدا تېپىلغان ھايۋان سۆڭەكلىرىنى تەتقىق قىلىپ،ھايۋان بېقىشنى كېيىنكى پالىئولىد دەۋرىدە ئورال -ئالتاي مىللەتلىرىنىڭ شىمالىي ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا تەرەققىي قىلدۇرغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويغان. ① ئاتنىڭ ئەڭ دەسلەپتە ئوتتۇرا ئاسىيادا قولغا ئۆگىتىلگەنلىكى ھازىر ھەممە كىشى ئېتىراپ قىلغان بىر ھەقىقەت. ئىنسانىيەت تارىخىدا ئاتنىڭ مىنىك ھايۋانغا ئايلاندۇرۇلۇشى ئەڭ ئاساسلىق مەسىلە ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن تۇرىدىغىنى ئاتنىڭ ئىنسانلار تەرىپىدىن يۈك توشۇش، ھارۋىغا قوشۇش ۋە ئۇرۇشتا ئىشلىتىش مەسىلىسىدۇر.

بىرلىكە كەلگە قاراشقا ئاساسلانغاندا، بۇنىڭدىن 5000 يىللار بۇرۇن ئات قولغا ئۆگىتىلگەن. بوزقىر- يايلاق مەدەنىيىتىدە مۇھىم بولغىنى دەل مىنىكچىلىكتۇر. بۇنداق ئېھتىياجنىڭ دېھقانچىلىق مەدەنىيىتىدە ئەمەس، بەلكى چەكسىز كەتكەن يايلاق ۋەسۇلۇق جايلارنى ئايلىنىش زۆرۈرىيىتىگە تايانغان بوزقىر- يايلاق مەدەنىيىتىدە ھىس قىلىنىدىغانلىقى تەبىئىي . دەسلەپتە توپ-توپ چارۋا پادىلىرنى كۆزىتىشنىڭ ئىقتىسادىي ۋاستىسى قىلىنغان ئات ناھاتى قىسقا ۋاقىت ئىچىدىلا يەنە ھەربىي مەقسەت ئۈچۈنمۇ ئىشلىتىلدى.س.ۋ. كىسېلېۋنىڭ قارىشچە،ئاندىرنوۋ مەدەنىيىتىنىڭ ئىگىلىرى بولغان بىراكىسفال جەڭگىۋار ئاق ئىرق كىشلىرنىڭ ئەتراپىقا ھۆكۈمران بۇلۇشىمۇ، ئات مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىدى. ئىو. مىنخىننىڭ قارىشچە، بوزقىر رايونلىردا سۆڭەك مەدەنىيىتى،چارۋىچىلىق مەدەنىيىتى ۋە ئات مەدەنىيىتىدىن ئىبارەت ئۈچ خىل مەدەنىيەت بولغان. كېيىنكى باسقۇچتا ئات ئاساسىي ئورۇندا تۇرغان «چارۋىچى جەڭگىۋارلار مەدەنىيىتى» بارلىققا كەلگەن بولۇپ، بۇ بوزقىر مەدەنىيىتىدە بولۇپمۇ پىروتو تۈركلەرگە خاس مەدەنىيەتنىڭ ئەڭ يۇقىرى دەرجىسىنى تەشكىل قىلغان.②
ئات ھۇنلارنىڭ ئۇرۇش ھاياتىدا ئىنتايىن مۇھىم ئورۇن تۇتقان بولۇپ، ئۇلار يىراق شەرقنىڭ تۈنجى ئاتلىق مىللىتى سۈپىتىدە دۇنياغا تونۇلغان، ئاتلىق ئۇرۇش تېخنىكىسىنىڭ ئەسلى مەنبەسى ھۇنلارغا مەنسۇپ قىلىنىدۇ. ③ خەنزۇلار ئات مىنىشنى پەقەت مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 300-يىللارغا كەلگەندە ھۇنلاردىن ئۆگەنگەن.④ ھۇنلارنىڭ ئىقسادىي ۋە ھەربىي ئىشلار ھاياتىدا ئاتنىڭ ئىگىلىگەن رولى توغرىسىدا شەرىق ۋە غەرب مەنبەلىردە ھەر ۋاقىت ئوخشاش خىلدىكى مەلۇماتلار تەكرارلىنىپ تۇرىدۇ. خەنزۇچە مەنبەلەردە ھۇن بالىلىرىنىڭ كىچىك ۋاقتىدىن باشلاپلا قوي ۋە قوزىغا مىنىپ ئات مىنىشنى،ئوقيا بىلەن كۆسەتكە ۋە قۇش ئېتىپ ھەربىي تەلىم -تەربىينى مەشىق قىلىدىغانلىقى تىلغا ئېلىنغان. مىلادىيە 4-6-ئەسىرلەرگە مەنسۇپ غەرب مەنبەلىردىكى مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا ھۇن بالىلىر ماڭالىغۇدەك بولغاندا، ئۇلارنىڭ يېنىدا ئىگەرلەنگەن ئاتتىن بىر ھازىرلىناتتى ھۇنلار ئات ئۈستىدە تۇرۇپ تاماق يەيتتى، ئات ئۈستىدە تۇرۇپ ئالاقە قىلىشاتتى، ئات ئۈستىدە تۇرۇپ سۆھبەت ئۆتكۈزەتتى، ئات ئۈستىدە تۇرۇپ ئۇخلايتتى، ئاتنىڭ ئۈستى ھۇنلارنىڭ قارار گاھى ھېسابلىناتتى. ⑤ بۇ خىلدىكى مەلۇماتلار مىلادىيە 14-ئەسىرگە قەدەر تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ ھاياتى توغرىسىدا مەلۇمات بېرىدىغان جۇڭگو، شەرقىي رىم، رۇس، سۇرىيە ۋە ئىسلام مەنبەلىردە دائىم ئۇچرايدۇ. مەلۇم بولغىنىدەك، يايلاق تۈركلىرنىڭ چارۋىچىلىق ۋە ھەربىي ئىشلار ھاياتىدا،ئۇلارنىڭ مەۋجۇدىيىتى بىلەن چەمبەرچەس باغلانغان ئاتقا قارىتا بىر خىل مۇقەددەسلىك نەزىرى بىلەن قاراش بارلىققا كەلگەن.⑥

ھۇنلاردىن باشلاپ تۈركىي تىللىق مىللەتلەر كۈچلۈك ئۇرۇنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن، مۇنتىزىم ئاتلىق قۇشۇن تەشكىللەشكە بەكمۇ ئەھمىيەت بەرگەن. بۇنداق قۇشۇننىڭ ئاتلىرى سان- ساناقسىز ئاتلارنى بەيگىگە سېلىش ئارقىلىق تاللىناتتى. ھۇنلارنىڭ ئاسىيا ۋە ياۋرۇپادىكى مەشھۇر ھەربىي يۈرۈشلىرىدە، ھۇن ئاتلىق قۇشۇننىڭ ھەيۋىسى، جەڭگىۋارلىقى،، باتۇرلىقى ۋە تېز سۈرئىتى دۇنيا ئەھلىنى ھەيران قالدۇرغان. ھۇن قۇشۇننىڭ تەشكىلى ۋە قورالىنىش مەسىلىسىدە بولسا، ئەڭ چوڭ ئەسكىرىي بىرلىك 10مىڭ كىشىدىن تەشكىللەنگەن بولۇپ، بۇ بىرلىكنى « تۈمەن قۇشۇن» دەپ ئاتايتتى. تۈمەن قوشۇن ئۆز ئىچىدىن 1000، 100، 10 لۇق

بىرلىكلەرگە ئاترىلغان بولۇپ، ھەربىرىگە ئايرىم قوماندانلار تەيىنلىنەتتى. سول ۋە ئوڭ قول سەركەردىلەرنىڭ ئالىي ئىدارە قىلىش ئاستىدا تەربىيلىنەگەن ۋە ئۇلارنىڭ بىر تۇتاش قوماندانلىقى ئاستىدا ئۇرۇشقا قاتنىشىدىغان بۇ قوشۇنىڭ «ئونلۇق سىستېمىسى» ئىچىدە، ئون بېشىدىن تۈمەن بېشىغىچە بىر-بىرىگە باغلىنىشى ئاساسىي ماھىيىتى ھەربىي خارەكتىرنى ئالغان ھۇنلارنىڭ سىياسىي تەشكىلىنى قەبىلۋىي ھەلەتتىن ئازات قىلىپ، بىرلىككە كەلگەن دۆلەتكە ئايلاندۇراتتى. شۇنداقلا خانلىق تەۋەسىدىكى خەلقلەرنى تىنچلىق ۋە ئۇرۇشتا ئورتاق نىشان ئەتراپىغا مەركەزلەشتۈرەتتى.

ھۇن قوشۇنلىرى ئۇرۇشقا چىققاندا ئۇستىگە ساۋۇت (زەنجىر كىيىم)، بېشىغا دوبۇلغا (تۆمۈرۋقالپاق) كىيىشەتتى. شەرق ۋە غەرب مەنبەلىرىگە قارغاندا، ھۇن ئاتلىق قوشۇنلىرى شۇ دەۋرنىڭ ئەڭ ئىلغار ئۇرۇش قوراللىرى ھېسابلانغان ئوقيا، قىلىچ، نەيزە، تۆمۈرتوقماق، ئاۋازلىق ئوق ۋە ئىلمەكلىك ئوق قاتارلىق قوراللارنى ئىشلەتكەن. ئۇرۇشتا ئوقيا بىلەن قىلىچ ھەممىدىن بەكرەك مۇھىم ئورۇندا تۇرغاچقا، تۈركىي تىللىق مىللەتلىرنىڭ چۈشەنچىسىدە بۇ ئىككى قۇرالغا قارتا سېھىرلىك قاراش مەيدانغا كەلگەن. ياۋروپا ھۇنلىرى ئارىسدا بارلىققا كەلگەن «تەڭرى قىلىچى »رىۋايىتى مۇشۇنداق ئاساستا ئوتتۇرىغا چىققان. شۇ سەۋەبلىك ھۇنلار دەۋرىدىن بويان قىلىچ تۈركىي تىللىق مىللەتلەر ئارىسدا كۆلەتنىڭ ۋەكىلى بولغان ھۆكۈمدارنىڭ ھەكمىيەت سىمۋوللىدىن بىر بولۇپ كەلگەندىن سىرت، يەنە قوشۇنىڭ كۈچ -قۇدرىتىنىڭمۇ سىمۋولى قىلىنغان، ⑦

ھۇن ئاتلىق قوشۇنلىرىنىڭ ئۇرۇش تاكتىكىسىغا كەلسەك، بۇ توغرىسىدا شەرق ۋە غەرپ تارىخچىلىرىدىن سىماچيەن، بەنگۇ، ماركىللىنۇس، جوردانىس، پىرىسكوس ۋە ماتئۇس قاتارلىقلار ئوخشىمىغان دەرىجىدە مەلۇمات قالدۇرغان. ياۋرۇپا شەرقشۇناسلىرى ھۇنلاردا كۆرۈلگەن ۋە كېيىنكى تۈركىي تىللىق مىللەتلەردىمۇ ئەينەن تەدبىق قىلىنغان ئۇرۇش تاكتىكىسىنى، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ قەدىمكى نامى بويىچە «تۇران تاكتىكىسى» دەپ ئاتىغان. بۇ تاكتىكىنىڭ ئاساسلىق ئۇسۇللىرى تۆۋەندىكىدەك ئىدى.

1. چاقماق تېزلىكىدە ھۇجۇمغا ئۆتۈش ۋە يالغاندىن چېكىنىپ بۆكتۈرمە قويۇش تاكتىكىسى:

ھۇن قوشۇنلىرى ئۇرۇشقا كىرگەندە، ئاتنىڭ تېز سۈرئىتى ۋە نىشانغا تەگكۈزۈش تېخنىكىسىنىڭ يۇقىرىلىقى بىلەن زىچ سەپ بولۇپ، كۈچلۈك تۈردە ھۇجۇمغا ئۆتكەن دۈشمەن قوشۇنى ئۈستىدىن غالىب كېلەتتى. ھۇن ئاتلىق قوشۇنلىرىنىڭ ئۇرۇشتىكى ئەڭ چوڭ ئالاھىدىلىكى، ئايدىڭ كېچىدە چاقماق تېزلىكىدە تۇيۇقسىز ھۇجۇمغا ئۆتۈپ، قارشى تەرەپ قوشۇنى ئىچىدە پاتپاراقچىلىق پەيدا قىلىپ، بۇ ئارقىلىق بىر قانچە سائەت ئىچىدىلا كۆزلىگەن نەتىجىگە يېتىشنى مەقسەت قىلاتتى. ئاتتىلا ئۇرۇشقا ئاتلىنىشتىن بۇرۇن يېنىدىكى پالچىلارغا قوي سۆڭىكىنى كۆيدۈرۈپ پال سالدۇرۇپ باقاتتى. ھۇن ئاتلىق قوشۇنلارى ئۇرۇش ئۇرۇنغا سورۇلۇش ئېھتىمالى ياكى پايدىسىز ئەھۋال كۆرۈلسە، ئۇرۇش مەيدانىنىڭ ئەمەلىي شارائىتىغا قاراپ، ئۆزلىكىدىن تارقىلىپ كېتەتتى،كەينىدىنلا قايتىدىن بىرلىشەتتى. بەزىبىر تارىخچىلار تەرىپىدىن ئاتالمىش «تەشكىلاتسىز ۋە ئىنتىزامسىز »دەپ يېزىلغان بۇ خىل ئۇرۇش تاكتىكىسى، ھۇن قوشۇنلىرىنىڭ ئاساسىي ئالاھىدىلىكلىرىدىن بىرى ئىدى. مۇشۇ خىل ئۇرۇش قىلىش ئاساسىغا قۇرۇلغان ھۇن ئۇرۇش تاكتىكىسىنىڭ ئىككى خىل خۇسۇسىيىتى بولغان. ئۇنىڭ بىرى، يالغاندىن چېكىنىش يەنە بىرى، بۆكتۈرمە قويۇش ئۇسۇلى ئىدى. بۇنىڭدا يالغاندىن چېكىنگەن بولۇپ، دۈشمەن قوشۇنىنى بۆكتۈرمە قويغان يەرگىچە باشلاپ بېرىپ،ئاندىن كېيىن قورشاۋغا ئېلىپ يوقۇتاتتى.

مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 200-يىلى تۈز بەرگەن بەيدىڭ مۇھاسىرىسى ۋە مىلادىيە 374-يىلى گوت خانلىقىنىڭ ئاغدۇرۇلىشىدا، ھۇنلار مانا مۇشۇ تاكتىكىنى قولانغان. تارىخچىلار بۇ تاكتىكىنى «بۆرە ئويۇنى» دەپ ئاتايدۇ.

2.كىچىك ھۇجۇمچى قىسىملارنى ئەۋەتىپ كۆزىتىش ۋە تەشۋىقات تارقىتىش تاكتىكىسى:

ھۇنلار ئۇرۇش قىلىشتىن بۇرۇن كېڭەش چاقىراتتى. ئاسىيا ھۇنلىرىدا ھەربىي ئىشلارغا دائىر مەسىلىلەرنى ھەر يىلى 9-ئايدا ئېچىلىدىغان كېڭەشتە مۇزاكىرە قىلىناتتى. چارۋا -ماللارنىڭ سانىنى ئېلىش، قوشۇن تەشكىللەش ۋە دۆلەتنىڭ چوڭ -چوڭ ئىشلىرىنى مۇزاكىرە قىلىدىغان بۇ يىغىلىشنى د.گىروئىت، ۋئىگىر، سىجمىدىت ۋە سىزاكىس قاتارلىقلار «مىللەت مەجلىسى »ياكى «ئىمپېرىيە مەجلىسى »دەپ ئاتىغان. ياۋروپا ھۇنلىرىدىكى بۇ خىل يىغىلىشنى شەرقىي رىم تارىخچىسى پىرىسكوس «ۋەكىللەر مەجلىسى»ياكى «ھەيئەتلەر يىغىنى »دەپ ئاتىغان.تۈرك ئالىمى ب. ئۆگەلنىڭ كۆرسىتىشىچە، ھۇنلار يەنە قەرەلسىز ھالدا«ئۇرۇش قۇرۇلتىيى »چاقىرىپ تۇراتتى.

ھۇنلار مەجلىستە (قۇرۇلتايدا)ئۇرۇش قىلىشنى قارار قىلغاندىن كېيىن، ئالدىن كۆزەتكۈچى قىسىم تەشكىلەپ، ئۇرۇشۇ مەيدانىنىڭ ئەمەلىي شارائىتىنى ۋە دۈشمەننىڭ ئەھۋالىنى ئىگىلەپ كېلىشكە ئاتلاندۇراتتى. ھۇنلاردا ھۇجۇم نىشانى ئىككى ئاساسقا تايىناتتى. ئۇنىڭ بىرى ئالدىن كۆزىتىش سەپىرى، يەنە بىرى يوقىتىش ئۇرۇشى قىلىش ئىدى.ئىگىلىمەكچى بولغان جايلار قانچىلىك

يىراقتا بولۇشتىن قەتئىنەزەر، ئالدىن كۆزىتىش شەرت قىلىناتتى. بۇنداق كۆزئىتىش خارەكتېرىدىكى سەپەر گاھىدا بىر قانچە يىل داۋاملىشاتتى. هۇنلارنىڭ ياۋرۇپانى ئىشغال قىلىشى، كېيىنكى چاغلاردا ئوغۇزلارنىڭ كىچىك ئاسىياغا يۈرۈش قىلىشى، مۇشۇ شەكىلدە ئېلىپ بېرىلغان. هۇنلار ياۋروپاغا كۆچكەندە، ئۇلار ئالانلار زېمىنىنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن ملادىيە 374-يىلى ئىتىل دەرياسىنىڭ بويىدا پەيدا بولغان ۋە ناهايىتى تېزلا گوت دۆلىتىنى يوقاتقان. گوتلار ئاغدۇرلغاندىن كېيىن، هۇنلار گوت، ئالان، گېرمان ۋە تەيفال قاتارلىق مىللەتلەردىن تەشكىل قىلىنغان ياردەمچى قىسىم بىلەن ملادىيە 378-يىلى دوناي دەرياسىنى كېسىپ ئۆتۈپ، رىم ئىمپېرىيىسى تەۋەسىدىكى تىراكىياغىچە (بۈگۈنكى هۇنگرىيەدە) ئىلگىرلەپ بارغان بولۇپ، ئۇلار كۆزىتىش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالغان ئالدىن يۈرگۈچى قىسىم ئىدى.

هۇنلار كۆزىتىش سەپىرى ئارقىلىق ئۇرۇش قىلىش توغرىسىدا قارار چىقارغاندىن كېيىن، چاقماق تېزلىكىدە هەركەتكە ئۆتۈپ، دۈشمەنىنىڭ ئاساسىي مەركىزى، مۇهىم قاتناش تۈگۈنلىرى ۋە خام ئەشيا مەنبەلىرگە قاراپ هۇجۇم قىلاتتى. هۇنلار ئالدىن كۆزىتىش ۋە يوقىتىش ئۇسۇلى ئېلىپ بېرىۋاتقان چاغدا، دۈشمەن قوشۇنىنى روهىي جەهەتتىن چۈشكۈنلەشتۈرۈش ئۈچۈن ناهايىتى قورقۇنچلۇق ئەپسانە-رىۋايەتلەرنى تارقىتىپ، شاۋقۇن –سۈرەن كۆتۈرۈپ، هۇن قوشۇنىنىڭ ناهايىتى كۈچلۈك ۋە كۆپ ئىكەنلىكىنى تەشۋىق قىلاتتى. ئاتتىلانىڭ «تەڭرى قامچىسى»دەپ ئاتىلىپ، پۈتۈن خرىستىئان دۇنياسىنى جازالاش ئۈچۈن، تەڭرى تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەنلىكى توغرىسىدىكى رىۋايەت مانا مۇشۇنداق پەيدا بولغاندى.

3-چېگرا بويىدا بەلگىلىك كەڭلىكتىكى جاينى ئاق قالدۇرۇش ئارقىلىق مۇداپىيە كۆرۈش تاكتېكىسى:

هۇنلار ئۆز دۆلىتىنىڭ بىخەتەرلىكىنى قوغداش ۋە قوشنا ئەللەرنىڭ تۇيۇقسىز هۇجۇم قىلىپ،ئېغىر تالاپەت پەيدا قىلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، چېگرا بويىدا بەلگىلىك كەڭلىكتىكى جاينى ئادەمسىز رايون قىلىپ ئايرىپ قوياتتى. ئاسىيا هۇنلىردا شەرقتىكى تۇڭگۇسلار بىلەن چېگرلىنىدىغان جايدا مىڭ چاقىرىمدىن ئوشۇقراق كېلىدىغان ئادەمسىز رايون ئايرىلغان. ياۋروپا هۇنلىرنىڭ مەشهۇر ئېمپىراتورى ئاتتىلا شەرقىي رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ تۇيۇقسىز هۇجۇمىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، ملادىيە 448-يىلى شەرقىي رىم بىلەن ئىمزالىغان «ئاناتولىس شەرتنامىسى»دا، دوناي دەرياسىنىڭ جەنۇبىي تەرىپىدىن بەش كۈنلۈك مۇساپىدىكى بىر جاينى شەرقىي رىمنىڭ ئەسكەر ۋە پۇقرالاردىن خالىي جاي قىلىپ ئايرىپ بېرىشنى ئوتتۇرىغا قويغان ۋە شۇندا قىلدۇرغان.⑧

4- هەربىي مەنىۋىر خاراكتېرىدىكى دائىملىق تەنتەربىيە هەركىتى:

هەربىي تەلىم-تەربىيە، ئالدىن كۆزىتىش، چاقماق تېزلىكىدە هۇجۇمغا ئۆتۈش، يوقىتىش ئۇرۇشى قاتارلىق بىر قاتار هەربىي مۇهىت ئىچىدە يېتىشكەن هۇنلارنىڭ، داۋاملىق هالدا غەلىبىگە ئېرىشىشتىكى ئاساسلىق سەۋەبلەردىن بىرى، هەربىي مانىۋېر خاراكتېرىدىكى دائىملىق تەنتەربىيە هەركىتى بىلەن شۇغۇللانغانلىقى ئىدى. هەر قايسى ئەللەرنىڭ تارىخى مەنبەلىرىدىن قارىغاندا، هۇنلاردا ئات مىنىش، ئوقيا ئېتىش هەربىر كىشىنىڭ تەبىي مەشغۇلاتلىرىدىن بىرى هېسابلىناتتى.

ئات بەيگىسى، ئات ئۈستىدە چۇماقلىشىش (جىرىت)، دىسكا ئېتىش، چېلىشىش، قۇشچىلىق (يىرتقۇچ قۇشلارنى ئوۋلاش) ۋە باشقىلار هۇنلارنىڭ تۈرلۈك توپ ئويۇنلىرى –پوتبول، گولف، پولۇ(ئاتلىق توپ ئويۇنى)هۇنلاردىن ئېتىبارەن تۈركىي قەۋملىرى ئارىسىدا ئوينالغان بولۇپ،بۇ كۆك تۈرۈكلەر دەۋرىدە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكە تارقالغان.⑨تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ بوزقىرلىردا ئاپرېل ۋە ماي ئېيىنىڭ دەسلەپكى هاۋا گۈلدۈرلىگەن چاغلىرىدا باشلىنىدىغان ناخشا- مۇزىكىلىق كۆكۈل ئېچىش باهار بايراملىرىدىمۇ ئېلىپ بېرىلىدىغان ئات بەيگىسى ۋە تۈرلۈك مۇسابىقىلەر ئىچىدە ئەڭ مۇهىمى ئوۋچىلىق ئىدى. بولۇپمۇ مىڭلىغان ياۋايى هايۋانلارنى ئوۋلاش بىلەن ئاخىرلىشىدىغان ئۇزۇنغا سوزۇلىدىغان ئوۋ هەركىتى ھەقىقەتەن بىر خىل هەربىي مانىۋېر خارەكتىرىگە ئىگە ئىدى. خەنزۇچە مەنبەلىرىگە قارىغاندا، ملادىيىدىن بۇرۇنقى 62-يىلى هۇن ئىمپېرىيىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا ئۇيۇشتۇرلغان مۇشۇ خىلدىكى بىر قېتىملىق ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئوۋ هەركىتىگە 100 مىڭ ئاتلىق ئەسكەر قاتناشقانىدى. يەنە بىر ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئوۋ هەركىتىدە 700 چاقىرىم (350 كىلومېتىر) كېلىدىغان بىر دائىرە قورشاۋغا ئېلىنغان. ئاتتىلانىڭ ئەڭ چوڭ كۆڭۈل ئېچىش پائالىيىتى ئوۋچىلىق بولۇپ، ئوۋ هەركىتىگە نەچچە ئون مىڭ هۇن ئاتلىق ئەسكەرلىرنى ئەگەشتۈرۈپ چىقىدىغانلىقى غەرب مەنبەلىرىدە تىلغا ئېلىنغان.
هەربىي مانىۋېر خارەكتىرىدىكى دائىملىق تەنتەربىيە هەركىتى نەتىجىسىدە چاققان، چەبدەس ۋە جەڭگىۋار روهى بىلەن ئۇرۇشتا باتۇرلۇق خىسلىتىنى ياراتقان هۇن قوشۇنىنىڭ «تۇران تاكتىكىسى»، كېيىن هەر قايسى تۈركىي تىللىق مىللەتلەر تەرىپىدىن تەدبىقلانغاندىن سىرت، يەنە باشقا مىللەتلەر تەرىپىدىنمۇ قوبۇل قىلىنغانىدى هەربىي يۈرۈش مەزگىلەدە تۈرلۈك قېيىنچىلىقلارغا ۋە ئوخشىمىغان جۇغراپىيىلىك مۇهىتقا ئاسانلا ماسلىشىپ كېتىشى بىلەن، زامانىمىزدىكى تەتقىقاتچىلارنىمۇ هەيران قالدۇرغان هۇن

قوشۇنىنىڭ تەلىم -تەربىيە، تەشكىلى- ئىنتىزامى، كۈچ -قۇدرىتى، تاكتىكىسى ۋە ئۇرۇش قوراللىرىنىڭ ئىلغارلىقى باشقىلار تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنغان تۇنجى بوز قىر مۇئەسسەسىدۇر.⑩

ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە قوشۇننى «تۇران تاكتىكىسى» بويىچە تەشكىللەش ۋە قوراللاندۇرۇش تەشەببۇسى ئەڭ دەسلەپ مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 318-يىلىدىكى كېلىشىمگە داخىل بولۇپ، ھۇنلارنىڭ ھەربىي ياردىمىگە ئېرىشكەن جاۋ بەگلىكىدىكى ۋۇلىڭ دەۋرىدە (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 325-298-يىللار)ئوتتۇرىغا قويۇلغان، چىن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى چىن شىخۋاڭ دەۋرىدە (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 221-209-يىللار)تېخىمۇ كۈچەيگەن، خەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى ۋۇدى دەۋرىدە (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 141-89-يىللار)قۇماندان خۇچۇبىڭ بىلەن ۋېي چىڭ تەرىپىدىن ئىشقا ئاشۇرۇلغانىدى.خۇچۇبىڭ «تۇران تاكتىكىسى»نى قوللانغان تۇنجى باشقا مىللەت قوماندانى دەپ قارالماقتا. شۇنداق قىلىپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە ئات مىنىش مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 300-يىلى ھۇنلاردىن قوبۇل قىلىندى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، ئاتلىق قوشۇن تەشكىللەش ۋاستىسى بىلەن ئەسلىدە بوز قىر ئاتلىق ئەسكەرلىرىگە خاس بولغان ئىشتان -چاپان، قولاقچا ۋە ئۆتۈك جۇڭگوغا ئېلىپ كىرىلدى. يەنە ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئوق ھەرىكىتىمۇ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە كۆرۈلدى. بۇ ئىسلاھات ۋە تەقلىدلەر كۆك تۈركلەر دەۋرىدىمۇ ئېلىپ بېرىلدى.□

ھۇنلارنىڭ ياۋروپاغا كۆچۈپ بېرىشى بىلەن ئۇلارنىڭ ھەربىي تەشكىلىي تۈزۈمى ۋە ئۇرۇش تاكتىكىسى ياۋروپادا ناھايىتى تېز ئۆز تەسىرىنى كۆرسىتىشكە باشلىدى. مۇشۇ ۋاقىتلاردىن باشلاپ، رىم قوشۇنىنىڭ تەشكىلىي تۈزۈمىدە «ئونلۇق سىستېمىسى» قورالىغا ئايلاندى. ھازىرقى ئەنگلىيىدە نۇرغۇن ھۇنچە قورال ياسايدىغان زاۋۇتلار قۇرۇلدى. بۇنىڭ بىلەن بىرگە، ھۇنلارنىڭ كىيىم- كېچەك فورمىسىمۇ غەربلىكلەر تەرىپىدىن تونۇلۇپ قوبۇل قىلىندى.

ھۇن قوشۇنىنىڭ قوراللىنىشى ۋە ئۇرۇش تاكتىكىسى شەرقىي رىم ئىمپېرىيىسىگە ناھايىتى زور تەسىر كۆرسەتكەن. شەرقىي رىمدە قوشۇن ھۇن قوشۇنىغا تەدبىقلىنىپلا قالماي، يەنە ئىمپېراتورلار تەرىپىدىنمۇ بۇ ھەقتە مەخسۇس تەتقىقات ئەسەرلىرى يېزىلغان. ئىمپېراتور ھىراكلىئوسنىڭ «تاكتىكا» دىگەن ئەسىرىدە مىلادىيە 700- يىلى مائىكوس تەرىپىدىن يېزىلغان «ئىستراتېگىيە» دىگەن ئەسەردە ۋە ئىمپېراتور لىئونىڭ «تاكتىكا» دىگەن ئەسىرىدە ھۇن، ئوغۇر (بولغار)، كۆك تۈرك، پەچىنەك ۋە ماجارلارنىڭ قوشۇن تەشكىلىي ۋە ئۇرۇش تېكتىكىسى مەخسۇس تونۇشتۇرۇلغان، ھەمدە شەرقىي رىمدىمۇ مۇشۇ شەكىلدە ئىسلاھات ئېلىپ بېرىشنىڭ لازىملىقى ئوتتۇرىغا قويۇلغان. □ شەرقىي رىمنىڭ داڭلىق قوماندانى نارسېسنىڭ مىلادىيە 552- يىلى ئىتالىيىدىكى گوتلارغا قارشى ئېلىپ بارغان ئۇرۇشىدا،«تۇران تاكتىكىسى»نى قوللانغانلىقى تارچى ئاگاتخاسنىڭ ئەسىرىدىن مەلۇم. رۇسلارمۇ كىيىۋ كىنەزلىكى دەۋرىدىن ئېتىبارەن ئۆز قوشۇننى مازار، پەچىنەك ۋە قۇمان- قىپچاق ئۇسۇلىدا تەشكىللىگەن ۋە قوراللاندۇرغان. چىڭگىزخانمۇ مىلادىيە 1206- يىلى ئۆزىنى خان دەپ جاكارلاپ، مۇڭغۇل ئىمپېرىيىسىنى قۇرغاندىن كېيىن، ئۇ، مۇڭغۇل- تۈرك قوشۇنىنى ھۇنلاردىن تەشكىللىگەن، قوراللاندۇرغان ۋە ئۇرۇش قىلغان.

3. قانۇن - ئەدلىيە

بىز ھۇنلارنىڭ قانۇن- تۈزۈمى ۋە ئۇنىڭ چېتىلىش دائىرىسى توغرىسىدا، قەدىمقى خەنزۇچە يىلنامىلەر ۋە غەربنىڭ كىلاسسىك ئەسەرلىرىدىكى مەلۇماتلارنى ئاساس قىلىمىز. ھۇن تارىخىغا دائىر نوپۇزلۇق تەتقىقات ئەسەرلىرىدە كۆرسىتىلىشىچە، ھۇن جەمئىيىتىدە تۆرە قانۇنى، چوڭقۇر يىلتىز تارتقان ۋە كەسكىن ئىجرا قىلىنغان. تۆرە ئۆرپ- ئادەت قانۇنى بولۇش بىلەن بىرگە، «ئىجتىمائىي ھاياتنى تەرتىپكە سالغۇچى مەجبۇرىي قائىدىلەرنىڭ بىرلىكى» ① ئىدى. ئاتاغلىق باشقىرت ئالىمى ئا. زەكى ۋەلىدى توغان ئۆزىنىڭ «ئومۇمىي تۈرك تارىخى كىرىش» دىگەن كىتابىنىڭ 112- بېتىدە، ھەر ۋاقىت ناھايىتى ئاددىي ۋە ئېلاستىكىلىق بىر تەشكىلات سىستېمىسىغا يەنى ‹تۆرە› دەپ ئاتىلىدىغان ئۆرپ- ئادەت قانۇنىغا تايانغاندۇر. بۇ سىستېما ئەڭ كىچىك بىر تەشكىلات بولغىنىغا ئوخشاش، ئاسىيا ۋە شەرقىي ياۋروپا مىقياسىدىكى كەڭ تەشكىلاتلاردىمۇ ئاشۇنداق قولايلىق بىلەن تەدبىقلانغان....... مەتە (باتۇر)، ئاتىللا، تۇن يايغۇ، چىڭگىز ۋە تۆمۈر قاتارلىق ھۆكۈمدارلار، بۇ ئۆرپ- ئادەت قانۇنى بويىچە ئىش كۆرەتتى. بۇ ئۆرپ- ئادەت قانۇنى كىتابلاردا يېزىلغان بولماستىن، بەلكى خەلقنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتىدا داۋاملىشىپ كەلگەن دەپ يازغان.

شەرق ۋە غەرب مەنبەلىرىگە ئاساسلانغاندا، ھۇنلارنىڭ قانۇن- تۈزۈمى ئۇلارنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، ھەربىي ئىشلار، نىكاھ، ئەخلاق، ئۆرپ- ئادەت، قائىدە- رەسمىيەت، جىنايى- جازا ۋە ھەرىكەت مىزانى قاتارلىق تەرەپلەردە گەۋدىلەنگەن. ھۇن قانۇنى ناھايىتى ئادىل، ھەققانىي، باراۋەرلىكنى ياقلاشتەك ئالاھىدىلىكى بىلەن شۇ دەۋرىدىكى باشقا مىللەت قانۇن- تۈزۈملىرىدىن پەرقلىق بولغان. ھۇن پۇقرالىرى قانۇننىڭ ھىمايىسى بىلەن جەمئىيەتتە ھۆر، ئەركىن ۋە باراۋەر ياشىغان. شەرقىي رىم تارىخچىسى پىرىسكوسنىڭ مەلۇماتىدا، بىر شەرقىي رىملىقنىڭ شەرقىي رىمدا كىشلەرنىڭ نازارەت ۋە بېسىم ئاستىدا تۇرىدىغانلىقى، لېكىن ھۇن

ئىمپېرىيىسىدە ئۆزىنىڭ ھۇنلارغا ئوخشاش تىنىچ ۋە ئەركىن ياشاۋاتقانلىقىنى تىلغا ئالغانلىقى خاتىرلەنگەن. «تۈرك ئىنسكلوپېدىيىسى» نىڭ «ئايالالار ھوقۇقى» ماددىسىدا مۇنداق دېيىلگەن: «ھۇنلارغا كەلسەك، مەيلى ئاسىيا ھۇنلىرى بولسۇن ياكى ياۋرۇپا ھۇنلىرى بولسۇن، بارلىق مىللەتلەر بۇ ھەقتە سۆز ئاچىدۇ. ئوتتۇرا ئاسىيادىن ياۋرۇپانىڭ غەربىي قىرغاقلىرىغا قەدەر سوزۇلغان بۇ كەڭ رايونلاردا، ھۇنلار داۋاملىق ھالدا ئۇرۇش ھالىتىدە تۇرغاچقا، ئەر ۋە ئايالالارنىڭ جەمئىيەتتە ئوخشاش ئورۇنغا ئىگە ئىكەنلىكى مەلۇم. خەنزۇلار ۋە شەرقىي رىملىقلار بىلەن بولغان مۇناسىۋەتتە ئىمپېراتورنىڭ يېنىدا خانىشىنىڭمۇ ئورۇن ئېلىشى ھەر ئىككىلىسىنىڭ دۆلەتكە ۋەكىللىك قىلغانلىقىنىڭ ئىپادىسىدۇر. ② مەنبەلەردە ھۇنلارنىڭ ئەسىرگە ئېلىنغانلارنىمۇ ئائىلە ئەزالىرى قاتارىدا كۆرگەنلىكى ئۇچرايدۇ. داڭلىق تۈرك ئالىمى ب. ئۆگەل ھۇنلارنىڭ سىياسىي تۈزۈمى توغرىسىدا توختالغاندا: «ھۇن ئىمپېرىيىسى مۇستەبىت پادىشاھلىق ھاكىمىيەت تۈزۈمى بولماستىن، بەلكى دېموكراتىزم ئىدى» ③ دەپ كۆرسەتكەندى. دېمەك، شۇ دەۋرىدىكى باشقا مىللەتلەرگە سېلىشتۇرغاندا، ھۇن جەمئىيىتى ئادىل قانۇن ئاساسىغا قۇرۇلغانىدى.
ھۇن قانۇنىدا پۇقرالارنىڭ قانۇن ئالدىدا ئۆتەيدىغان مەجبۇرىيىتىمۇ ئېنىق بەلگىلەنگەن. ئۇلار چارۋا- ماللىرىنىڭ سانىغا قاراپ باج تاپشۇرغاندىن سىرت، جىددىي پەيتتە ئۆزىنىڭ ئېتى ۋە قورال- ياراقلىرىنى تەييارلاپ ئۇرۇشقا قاتنىشىشى شەرت ئىدى.

ياۋروپا ھۇنلىرىنىڭ جىنايى جازا قانۇنى ناھايىتى روشەن ئىدى. ساقلىنىپ قالغان پاكىتلارغا ئاساسلانغاندا، ئاسىيلىق قىلغان كىشلەرگە ۋە ئوغرىلىق قىلغان كىشلەرنىڭ جىنايىتى ئېغىر بولغانلارغا ئۆلۈم جازاسى بېرىلەتتى. چەت ئەل ئەمەلدارلىرى ۋە ئىغۋاگەرلەرچىلىك قىلىپ، ھۇنلارغا قارشى تەتۈر تەشۋىقات تارقاتسا، چېگرادىن قوغلاپ چىقىرىلىپ، قايتا كېلىشى مەنئىي قىلىناتتى. رۇگا دەۋرىدە شەرقىي رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ بەزى ئەمەلدارلىرى ھۇن ئىمپېرىيىسىدە سودىگەر، سەيياھ ۋە ئويۇن قويغۇچى قىياپىتىگە كىرىۋېلىپ، ھۇن پۇقرالىرىنى ئىسيان كۆتۈرۈشكە كۈشكۈرتكەن. رۇگا بۇ ئەھۋالنى بايقىغاندىن كېيىن، ئۇلارنى تۇتۇپ كېلىپ جىنايىتىنى ئىقرار قىلدۇرغاندىن كېيىن، چېگرادىن قوغلاپ چىقارغان. رۇگا بۇنى شەرقىي رىم بىلەن تۈزگەن شەرتنامىنىڭ بىر ماددىسى قىلىپ كىرگۈزگەن. ④

ھۇنلارنىڭ ئەدلىيە تەشكىلاتى بىرى ئىمپېراتور باشچىلىقىدىكى ئالىي (دۆلەت) سوت مەھكىمىسى (يارغۇ)، يەنە بىرى يارغانلار (سوتچىلار) ۋە ئۇلارنىڭ قول ئاستىدىكى كىشلەردىن تەشكىل تاپقان ھەيئەتتىن ئىبارەت ئىككى قىسمغا ئايرىلغان. ئاتىللا ئۆزىگە سۇيىقەست پىلانلىغان بېگىلارنى ئەدلىيە سوتلىغاندا، جىنيەتچىنىڭ ئىقرارى ۋە پوزىتسىيىسىگە قارايتى. بېرىلىدىغان ئۆلۈم جازاسىنى بىكار قىلغان. ئاتىللانىڭ يۈرگۈزگەن ئۆلۈم جازاسى ئادەتتە دارغا ئېسىش ۋە موما ياغىچىنىڭ ئۇچىغا باغلاپ، يىرتقۇچ قۇشلارغا يەم قىلىپ ئۆلتۈرۈش ئارقىلىق ئىجرا قىلىناتتى.

ھۇن قانۇنىنىڭ مۇكەممەللىكىنىڭ ئالاھىدە بىر بەلگىسى – بۈگۈنكى كۈندىكى خەلقئارا قانۇنىنىڭ دەسلەپكى بەلگىلىرىنىڭ ھۇن قانۇنىدا كۆرۈلۈشى ئىدى. ھۇنلار قوشنا دۆلەتلەر بىلەن شەرتنامە- كېلىشىم تۈزۈپ، تىنچلىق ئورنىتىشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەن ھەمدە ئۇنىڭ ماددىلىرىغا قاتتىق رىئايە قىلغان. قوشنا ئەللەر شەرتنمە- كېلىشىمنىڭ بەلگىلىمىسىگە خىلاپلىق قىلىپ، تىنچلىقنى بۇزغاندا، ھۇنلار ئىلگىركى تەرتىپنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن ئەسكەر چىقىرىپ، ئۇ دۆلەتكە قارشى جازا يۈرۈشى قىلاتتى. ئاتىللانىڭ مىلادىيە 441- يىلى ۋە 447- يىلى ئېلىپ بارغان يالقان يۈرۈشى مۇشۇنداق ئەھۋال ئاستىدا يۈز بەرگەن.

ھۇنلارنىڭ، نىكاھ ئادىتىدە بىر ئەر- بىر خوتۇنلۇق تۈزۈمى يولغا قويۇلغان. ⑤ ھۇنلار ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشاۋاتقان چاغدا، ئۇلاردا يەنە ئاتىسى ئۆلسە ئوغلى ئۆگەي ئانىسىنى ئالىدىغان، ئاكىسى ئۆلسە ئىنىسى يەڭگىسىنى ئالىدىغان ئادەتمۇ بولغان. ئۇلارنىڭ مۇنداق قىلىشتىكى مەقسىدى ئۆز نەسەبىنى ساقلاپ، تۇل خوتۇنلارنى تىزگىنلەش ئىدى. بۇ خىل ئادەت كۆك تۈرك ۋە ئۇيغۇرلاردىمۇ بولمىغان. ھۇنلار ياۋرۇپاغا كۆچكەندىن كېيىن، ئۇلاردا بۇ خىل ئادەت بولمىغان. بۇدا ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ خانىشىنىڭ تۇل ھالەتتە يالغۇز ئۆتىشى، ياۋرۇپا ھۇنلىرىدا ھەر قانداق ئەھۋالدا بىر ئەر- بىر خوتۇنلۇق تۈزۈمنىڭ روشەن ھالدا يولغا قويۇلغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

4. ئىقتىساد – سودا

ياۋروپا ھۇن ئىمپېرىيىسى ياۋرۇپا سىياسىي، ئىجتىمائىي ۋە مەدەنىيەت ھاياتىغا ناھايىتى زور تەسىر كۆرسىتىپلا قالماي، بەلكى يەنە ياۋروپانىڭ ئىقتىسادىي ھاياتىغىمۇ بەلگىلىك تەسىرلەرنى كۆرسەتكەن. ھۇن ئىمپېرىيىسى ئىتتىپاقىغا تۈرك، فىن- ئۇغۇر، ئىران، سلاۋيان ۋە گېرمان مىللەتلىرىدىن بولۇپ، 45 تىن ئارتۇق مىللەت قارىغانىدى. بۇ ئوخشىمىغان تىل سىستېمىسىدىكى مىللەتلەر يەنە ئوخشىمىغان جەمئىيەت ۋە ئىقتىسادد باسقۇچىدا ياشايتى. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ئولتۇراق دېھقانچىلىق ئىگىلىكى بىلەن شۇغۇللانسا، بەزىلىرى چارۋىچىلىق بىلەن، يەنە بەزىلىرى ئورمانلىقلاردا ئوۋچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى. بۇ مىللەتلەر تىنچ كۈنلەردە

ئۆز ئىگىلىكى بىلەن شۇغۇللىنىپ، ئېرىشكەن مەھسۇلاتلىرىدىن بەلگىلەنگەن مىقداردا ھۇنلارغا باج تاپشۇراتتى. ئۇرۇش كۆنلىرىدە بولسا ئۆزىنىڭ پادىشاھى ۋە قوماندانلىرىنىڭ رەھبەرلىكىدە، ھۇن ئىمپېراتورى بىلەن بىر سەپتە تۇرۇپ، جەڭگە قاتنىشاتتى. قەدىمكى غەرپ تارىخچىلىرىنىڭ مەلۇماتىغا ئاساسلانغاندا، ھۇنلار قارا دېڭىز بويلىرىدىن دوناي دەرياسىغىچە بولغان جايلاردا چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. بۇ جايلار سۈيى مول، ئوت- چۆپلىرى بۇلۇق ئۆسكەن جاي بولۇپ، چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىشقا ناھايىتى ماس كېلەتتى. ھۇنلارنىڭ ئاساسلىق چارۋا- ماللىرى ئات ۋە قوي ئىدى. بۇ ھەقتە ئامىئاس مۇنداق يازغان : «ھۇنلار كۆچمەن چارۋىچىلىق تۇرمۇشى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان بولغاچقا، ئۇلار كىچىكىدىن تارتىپلا ئاچلىق، ئۇسسۇزلۇق ۋە سوغاققا بەرداشلىق بېرەلمەيدىغان بولۇپ چوڭ بولاتتى. ھۇنلار بىر جايدىن يەنە بىر جايغا قاراپ كۆچكەندە، ئۈستىگە چېدىر ئۆي قۇراشتۇرۇلغان ھارۋىلارنىڭ ئالدىدا چارۋا- ماللىرنى ھەيدەپ ماڭاتتى. ئاياللار ھارۋا ئۈستىدىكى چېدىر ئۆيدە ئولتۇرۇپ رەخت توقۇيتى. كىيىم- كېچەك تىكەتتى. ①

ھۇنلارنىڭ شۇنچە تېز ئارىدا زور غەلىبىلەرنى قولغا كەلتۈرەلىشىدىكى ئاساسىي سەۋەب، ئۇلارنىڭ ئاتلىق ئۇرۇش تېخنىكىسىغا ماھىرلىقىدىن بولغانىدى. ياۋروپا ھۇن ئىمپېرىيىسىدە ھۇن قوشۇنلىرىنىڭ سانى 100 مىڭدىن ئارتۇ بولۇپ، ئۇلار پۈتۈنلەي ئاتلىق قوشۇن ئىدى. مانا شۇنداق كۆپ ئەسكەرلەرگە كېتىدىغان ئات مەنبەسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، ھۇنلار چارۋىچىلىققا ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەن. مىلادىيە 4-6- ئەسىرلەردە ياشىغان غەرب تارىخچىلىرى ھۇن باللىرى ماڭالايدىغان بولغاندا، ئۇلارنى يېنىدا ئىگەرلەنگە ئاتتىن بىرى تەييار تۇراتتى. ھۇنلار ئات ئۈستىدە قۇرۇلتاي ئېچىپ، ئات ئۈستىدە بىر- بىرى بىلەن ئالاقە قىلاتتى. ئات ئۈستىدە تۇرۇپ غىزالىناتتى. ھەتتا ئات ئۈستىدە تۇرۇپ ئۇخلايتى، دەپ يازغان. مانا بۇلار ھۇنلارنىڭ ھاياتىدا ئاتنىڭ ناھايتى مۇھىم ئورۇندا تۇرىدىغانلىغىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

ھۇنلارنىڭ تاشقى سودىسى ئاساسەن شەرقىي رىم بىلەن ئېلىپ بېرىلغان. ھۇن سودىگەرلىرى چېگرا بويىدىكى بەلگىلەنگەن شەھەرلەردە شەرقىي رىم سودىگەرلىرىگە ئات، قوي، يۇڭ- تېرە، كىيىم- كېچەك ۋە قىلىچ قاتارلىق ئۇرۇش قوراللىرىنى ساتاتتى. ھۇن ئاياللىرى تىككەن ئەرەنچە ۋە ئايالچە كۆڭلەكلەر شەرق رىم ۋە پۈتكۈل ياۋرۇپادا ئەتىۋارلىنىپ كىيىدىغان مودا كىيىمگە ئايلانغان.

ھۇنلارنىڭ ئاساسلىق يېمەك- ئىچمىكى گۆش تۈرىدىكى تاماقلار ۋە قىمىزدىن ئىبارەت بولۇپ، ھۇنلار قىمىزنى «كامۇن: ياكى «مەدۇس» دەپ ئاتايتى. ھۇنلار ئۇرۇشقا چىققاندا، ئۇزۇن ۋاقىت ساقلاپ يېيىش ئۈچۈن گۆشتىن قۇرۇتۇلغان يېمەكلىك (كونسېرۋا) ياساپ، ئاتنىڭ ئىگىرىگە ئېسىۋالاتتى. شۇ ۋاقىتتا قەدەر بۇنداق يېمەكلىكنى (گۆش كونسېرۋاسىنى) كۆرۈپ باقمىغان ياۋروپالىقلار، ھۇنلانرىڭ بۇ خىل يېمەكلىكىگە بەكمۇ ھەيران قالغان.

5. مەدەنيەت-سەنئەت

1. تىل

تىلشۇناسلار ۋە تارىخىلار قەدىمكى خەنزۇچە مەنبەلەر ۋە غەرب مەنبەلىرىدە ساقلىنىپ قالغان ھۇنچە سۆزلەرنى تەھلىل قىلىش ئارقىلىق، ھۇنلارنىڭ تۈركىي تىلىدا سۆزلەشكەنلىكىنى تەل- تۆكۈس ئىسپاتلىدى. شۇنداقتىمۇ ھۇنلار ياۋروپادىكى گىرىك، گېرمان، سلاۋيان ۋە فىن- ئوغۇر مىللەتلىرى بىلەن بولغان تۈرلۈك مۇناسىۋەتلەر نەتىجىسىدە، ئۇلارنىڭ تىلىدىن بىر مۇنچە سۆزلەرنىمۇ قوبۇل قىلغان. شۇڭا، ھۇنلارنىڭ ساقلىنىپ قالغان تىل يادىكارلىقلىرىدىن سۆز ئاچقاندا، ئەلۋەتتە بۇ تەرەپلەرگە سەل قارىماسلىق كېرەك.

غەرب مەنبەلىرىدە ساقلىنىپ قالغان ھۇن تىلى يادىكارلىقلىرىنىڭ كۆپىنچىسى كىشى ئىسىملىرى، ئاز بىر قىسمى بولسا جىنس ئىسىملىرى ھېساپلىنىدۇ. تىلشۇناسلار ھۇنچە سۆزلەرنى مۇشۇ ئىككى تۈر بويىچە ئىزاھلىغان. تۆۋەندە بىز بۇ ھەقتىكى بايانلارنى كۆرسىتىپ ئۆتىمىز.

1. كىشى ئىسىملىرى:

ياۋروپا ھۇنلىرىنىڭ بۈيۈك ئىمپېراتورى ئاتىللانىڭ ئىسمى قەدىمقى ھۇنچە قەدىمكى غەرب مەنبەلىرىنىڭ ھەممىسىدە دىگۈدەك تىلغا ئېلىنىدىغان بولۇپ، بۇ ئىسىمنىڭ تۈركچە «ئاتىل» ياكى «ئەتىل» دىگەن ئىسىمدىن كېلىپ چىققانلىقىنى باشتا سۆزلەپ ئۆتكەندۇق.

مىلادىيە 400- يىلىدىن 422- يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان ھۇن ئىمپېراتورى گىرك ۋە لاتىن مەنبەلىرىدە «ئولدىز»، «ئۇلدىن» ، «خۇلدىن» ، «يىلدىز» ، «يۇلتۇز» دىگەندەك بولىدۇ، دەپ چۈشەندۈرگەن.

قاراتون دىگەن ئىسىم بىرەك ھالدا «قارا چاپان» دەپ چۈشەندۈرۈلمەكتە.

پىرىسكوسنىڭ ئەسىرىدە «ئويبارسئوس» دىگەن شەكىلدە يېزىلغان ئىسمىدىكى «ئىئوس» گىرىك تىلىدا قوشۇمچە ھېساپلىناتتى. گىرىكلارنىڭ باشقا تىللاردىكى «ئا» تاۋۇشى ئۈچۈن بەزىدە يەنە «ئو» ھەرپىنى ئىشلەتكەنلىگىنى نەزەرگە ئالىدىغان بولساق، بۇ ئىسمنى «ئايبارس» دەپ ئوقۇشقا بولىدۇ. ئايبارس تۈركچە ئىسىم ھېساپلىنىدۇ. يەنە مىسال ئالىدىغان بولساق، ئايتاش، ئايبەگ، ئايتەمۇر، ئايدۈت، ئايتېكىن، تايبارس، بۆرىباس، قاربارسى دىگەن ئىسىملار قەدىمكى تۈركىي تىلدا كەڭ قوللىنىلغان. پىرىسكوس ھۇنلارنىڭ بىر قوماندانىنى «ئۆنېگسوس» دەپ يازغان. سىزاكىس بۇ ئىسمنى تۈركچە «ئون ئىككى» دىگەن مەنىدە ئىزاھلىغان.

ئاتىللانىڭ دادىسىنى پىرىسكوس «مۇندىئوكوس» ، جوردانىس «موندزۇك» شەكىلدە يازغان. ھۇنگر رىۋايەتلىرىدە بەندەگۆز» دىيىلگەن. گ. نېمېز بۇ ئىسمنى تۈركچە «مۇنجۇق» دەپ ئوقىغان. قەدىمكى تۈركىي تىللىق خەلقلەردە ئەر مۇنجۇق دىگەن ئىسىم كەڭ قوللىنىلغان. مۇنجۇق تۈركىي تىلدا «ئەينەكتىن ياكى تاشتىن ياسالغان ئوتتۇرسىدا تۆشۈكى بار زىنىنەت بويۇمى» دىگەنلىك بولاتتى. يەنە «ئۈنچە – مەرۋايىت، مارجان، تۇمار» ۋە «بايراق» دىگەن مەنىلىرىمۇ بار ئىدى. مۇنجۇق قەدىمدە ۋە «بۇنچۇق»، «مۇنچۇق» ، «مۇنچۇق»، «مۇنچۇق»، «مۇنچاق»، «مۇنشاق»، «مۇنساق»، «مۇنىشاق»، «مۇنىساق»، «مويىنساق»، «مۇيىنساق» دەپمۇ ئاتىلاتتى. ①

ئاتىللانىڭ ئاكىسى شەرقىي رىم مەنبەلىرىدە «بىلەداس» ، «بلىداس» ، «بىدەلا» ،«بىدەللا» لاتىن مەنبەلىرىدە «بىلەدا» ،«گېمان رىۋايەتلىرىدە بىلۆدەل» ،«بلۆدەلىن» ،«بىلۆدەللىن» دىيىلگەن. ھۇنگر تىلى ۋە رىۋايەتلىرىدە «بۇدا» دىگەن شەكىلدە تىلغان ئېلىنغان. تىلشۇناسلار بۇدا ۋە رۇگا دىگەن ئىسىمنى گوت مەنبەلىك ئىسىم دەپ قارىماقتا. ②

شەرقىي رىم مەنبەلىرىدە ھۇنلارنىڭ قوماندانلىرىنىڭ ئىسمى سۈپىتىدە «باسكىن» ۋە «كۇرسىكخىن» دىگەن ئىككى ئىسىم تىلغا ئېلىنغان. ۋامبېري بۇ ئىسىملارنى ئايرىم- ئايرىم ھالدا، تۈركچە بارسىق ۋە قۇرسىق دەپ ئوقىغان. ئاتاقام ۋە ئەشقام دىگەن ئىسىملارنى گ. نېمېز «ئاتا شامان» ۋە «ئەش شامان» دەپ ئىزاھلاش بىلەن بىرگە، ئالدىنقىسىدىكى «ئاتا» سۆزىنى بۇ شامانغا ھۆرمەت كۆرستىش ئۈچۈن قوللىنىلغان، دەيدۇ. ③

ئاتىللانىڭ چوڭ خانىشىنىڭ ئىسمى پىرىسكوسنىڭ ساياھەت خاتىرسىدە «كرېكا» ،«خېركا» ،«ئېرېكا» ،«ھېاكژ»، «ئېكا» ھۇنگر مەنبەلىرىدە بولسا، «رېكا»، «قەدىمقى گېرمان مەنبەلىرىدە «ھىركخى» ، «ھېلېخى» ،«ھېركژ»، «ئىركا»، ھۇنگر مەنبەلىرىدە بولسا «رېكا» دەپ يېزىلغان. گ. نېمېز بۇ ئىسمنى تۈركچە «ئارىغقان» دەپ ئوقىغان. «ئارى» سۆزى تۈركى تىلىدا «گۈزەل»، «پاك»، «پاكىز» ،«سىلىق» دىگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. «قان» سۆزى بولسا ھۆرمەت سۆزى ئىدى. دىمەك بۇ ئىسمنىڭ مەنىسى «گۈزەل خانىش»، «پاك خان» دىگەنلىك بولاتتى. پىرىسكوسنىڭ مەلۇماتىغا ئاساسلانغاندا، ئاتىللا ئارىغقاننى ئىنتايىن ھۆرمەت قىلاتتى. ئارىغقاننىڭ ئايرىم داچا، ساناتورىيەلىرى، خاس خىزمەتچى ۋە لەتىپچىلىرى بار ئىدى. ئۇ ئۆز ئالدىغا چەت ئەل ئەلچىلىرىنى قۇبۇل قىلاتتى ۋە ئۇلارنىڭ شەرىپىگە زىياپەت بىرەتتى.④

ئاتىللانىڭ چوڭ ئوغلىنى جوردانىس «ئەللاك» دىگەن ئىسمدا يازغان. گ. نېمېز بۇنى «ئىلەك» دەپ ئوقۇپ، ئۇنىڭ قەدىمكى تۈركىي تىللىق مىللەتلەر تەرىپىدىن كەڭ قوللىنىلغان ئىسىملارنىڭ بىرى ئىكەنلىگىنى ئىسپاتلاپ بەردى. ئاتىللانىڭ ئىككىنچى ئوغلىنىڭ ئىسمى مەنبەلەردە «دەنگېزىك» ، «دەنزىگىخ» دەپ يېزىلغان. گ . نېمېزنىڭ قارىشىچە، بۇ ئىسىم تۈركىي تىلدىكى تەنگىز- دەنگىز- دېڭىز سۆزىدىن كېلىپ چىققان بولۇپ، بۇ ئىسمنىڭ كەينىدىكى «ك» تاۋۇشى ئەركىلەتمە قوشۇمچىسى ھېساپلىنىدۇ. ⑤ ئاتىللانىڭ ئۈچىنچى ئوغلى پىرىسكوسنىڭ ئەسىرىدە «ئېرناك»، جورداسىنىڭ ئەسىرىدە «ھېرناك» دىگەن شەكىلدە يېزىلغان. گ. نېمېز بۇ ئىسمنى تۈركچە ئىرنەك ياكى ئىرنىك دەپ ئوقۇشقا بولىدىغانلىقىنى ئوتتۇرغا قويغان. ئۇ

قىرغىزلار ئارىسىدا ئىرنەبەگ دىگەن ئىسمىنىڭ بارلىقىنى نەزەرگە ئېلىپ، بۇ ئىسمنى تۈركىي تىلىدىكى «ئەر» ياكى «ئىر»دىگەن سۆزدىن كېلىپ چىققان، دەيدۇ. ⑥

ئەينى ۋاقىتتا ھۇن ئىمپېرىيىسى ئىتتىپاقىغا كىرگەن ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ تىلىدىنمۇ بەزى سۆزلۈكلەر ھۇن تىلىغا قوبۇل قىلىنغان. بۇ سۆزلۈكلەردىن ساقىنىپ قالغانلىرى يەنىلا كىشى ئىسىملىرى ۋە جىنس ئىسىملىرى ئىدى. بۇ كىشى ئىسىملىرى ھىندى ياۋروپا تىللىرىدىن قوبۇل قىلىنغان بولۇپ، بۇنىڭغا رۇگا (رۇيا، رۇئا)، بىلەدا، تولدىلا (ھۇن قومانىدانى) ۋە لائۇدا رېكۇس قاتارلىقلارنى مىسال قىلىپ كۆرسىتىشكە بولىدۇ.

2. جىنس ئىسىملىرى:

ھۇن تىلىدىن ساقلىنىپ قالغان جىنس ئىسىملىرى ھىندى ياۋروپا تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەردىن ئىبارەت بولۇپ، بۇلار پىرىسكوس بىلەن جوردانىسنىڭ ئەسىرىدە خاتىرلىنىپ قالغان.
پىرىسكوس ئاتىللانىڭ ئوردىسىغا ئەلچىلىككە بارغاندا، ئۇلارنىڭ شەرىپىگە زىياپەت بېرىلگەن. دىستىخانغا تىزىلغان يىمەك- ئىچمەكلەر ئىچىدە «كامۇن» ۋە «مەدۇس» دەپ ئاتىلىدىغان ئىككى خىل ئىچىملىكمۇ بولغان. كامۇن- ئارپىدىن ياسىلىدىغان ئىچىملىك بولۇپ، كامۇن دىگەن سۆز ھۇنلار ياۋروپاغا كۆچۈپ بېرىشتىن بۇرۇنلا، يەنى مىلادىيە 3- ئەسىردىكى لاتىن مەنبەلىرىدە «كامۇن»، «كامۇس» دىگەن شەكىللەردە خاتىرلىنىپ، ئارپىدىن ياسىلىدىغان بىر خىل ئىچىملىكنى ئاتاشقا ئىشلىتىلگەن. ھىندى- گېرمانشۇناسلار بۇنىڭ ئەسلى مەنبەسىنىڭ كىلت ياكى پاننۇن تىلىغا مەنسۇپلىقىنى ئوتتۇرغا قويماقتا. يەنە بىر «مەدۇس» دىگەن سۆزنىڭ مەنبەسىمۇ ھىندى- ياۋروپا تىلىغا مەنسۇپ ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى، بۇ سۆز گېرىكچىدا «مەتىۇ» (شاراپ)، سانسكرىتچىدە «مادىۇ» (ھەسەل، بال)، كىلتىچىدە مەدۇ (بال)، يىراق قەدىمكى گېمان تىلىدا «مەتۇ» (شاراپ)، ئانگىلو- ساكسۇن تىلىدا «مەدۇ«، «مەئۇدۇ» (بال)، قەدىمكى پىروسچىدا «مەدۇ» (بال)، لىتاۋ تىلىدا «مەدۇس» (شاراپ)، قەدىمكى سلاۋيانچىدىمۇ يەنە شۇ مەنىدە «مەدۇ» دىيىلەتتى.

ھۇن تىلىدا ساقلىنىپ قالغان ئۈچىنچى جىنس ئىسمى بولسا «ستراۋا» دەپ ئاتالغان. جوردانىسنىڭ مەلۇماتىغا ئاساسلانغاندا، ھۇنلار ئاتىللانىڭ تەزىيە نۇتقىنى سۆزلەپ بولغاندىن كېيىن، قەبرە ئۈستىدە «ستراۋا» دەپ ئاتىلىدىغان بىر خىل مۇراسىم ئۆتكۈزگەن. ئۇنىڭدىن كېيىن ئاتىللانى دەپنە قىلغان. «ستراۋا» سۆزى سلاۋيان تىلىدا «يىمەك- ئىچمەك»، «نەزىر- چىراق» دىگەن مەنىنى بىلدۈرەتتى. ھۇنلارنىڭ دىنىي ئېتىقادى بويىچە كىشى ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ روھى ئۆلمەي ياشاۋېرىدۇ. بۇ روھ ھايات ئادەمگە ئوخشاش تاماق يەيدۇ، سۇ ئىچىدۇ، ماكان تۇتۇپ ياشايدۇ، دەپ قارالغاچقا، دەپنە- مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلگەن ياكى نەزىر- چىراق قىلىنغان كۈنلىرى، روھ ئۈچۈن يىمەك- ئىچمەك تەييارلاش، ئات ياكى قوي سويۇپ قان قىلىش ئادىتى بولغان. ئەرۋاھلارنىڭ كۆڭلىنىڭ ئېچىش ئۈچۈن، ئۇلار تېخى دەپنە مۇراسىم ئۆتكۈزۈلگەن كۈنلەردە ھەشەمەتلىك ئات بەيگىلىرى، چېلىشىش ۋە قىلىچۋازلىق قاتارلىق مۇسابىقىلەرنى ئۇيۇشتۇراتتى.

تۈركىي تىلىدا يېزىلغان «ئورخۇن- يېنسەي مەڭگۇ تاشلىرى» دا روھ- ئەرۋاھلار ئۈچۈن تەييارلانغان يىمەكلىكلەر «يۇغ» بىلەن تەڭداش مەنىدە كېلىدىغان سلاۋيان تىلىدىكى «ستراۋا» دىگەن سۆزنى قوبۇل قىلىپ ئىشلەتكەن.

قىسقىسى، ياۋروپا ھۇنلىرى تۈركىي تىلدا سۆزلەشكەن. ئالىملار ئۇلارنىڭ تىلىنى قەدىمكى چۇۋاش، باشقىرت ۋە بولغارلارنىڭ تىلى بىلەن بىر خىل ئىدى، دەپ قارايدۇ.

2. يېزىق

پىرىسكوسنىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا، ھۇن كاتىپلىرى ئۆز يېزىقىدا (ھۇن يېزىقىدا) يازغان ھۆججەتلەرنى ئاتىللانىڭ ئالدىدا ئوقۇپ ئۆتكەنلىگى مەلۇم. ئالىملار بۇ پاكىتقا ئاساسەن، ياۋروپا ھۇنلىرىنىڭ يېزىقى بولغان، دىگەن قاراشنى ئوتتۇرغا قويىدى. لېكىن، ئالىملار ياۋروپا ھۇنلىرىنىڭ قايسى يېزىقلىرى ئىشلەتكەنلىگى توغرلۇق بىرەر كۆز قاراشنى ئوتتۇرغا قويمىغان بولسىمۇ، بىز تارىخي

مەنبەلەر ۋە ئارخېئولوگىيىلىك تېپىلمىلارغا ئاساسلىنىپ تۇرۇپ، ياۋروپا ھۇنلىرى «ئورخۇن- يېنىسەي يېزىقى» نى ئىشلەتكەن، دەپ قارايمىز.

«ئورخۇن –يېنىسەي يېزىقى» نىڭ سىرى ئېچىلغان 1893- يىلىدىن بۇيان، تۈركشۇناسلىق تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللانغان غەرب ۋە شەرقلىق نۇرغۇن ئالىم ۋە تەتقىقاتچىلارنىڭ ئەسەرلىرىدە، كۆك تۈركلەر دەۋرىدە (مىلادىيە 6 -8- ئەسىرلەر) تۇرغۇزۇلغان ھەم بۈگۈنكى كۈندە خەلقئارا «تاش كىتاپلار» ۋە «ئورخۇن- يېنىسەي مەڭگۈ تاشلىرى» دەل «ئورخۇن- يېنىسەي يېزىقى» دا يېزىلغان ئەڭ دەسلەپكى خاتىرە دەپ قارىلىپ كەلگەن. شۇنىڭ بىلەن، تۈركىي تىل 1400 يىللىق تارىخقا ئىگە، دىگەن قارا ئىلىم ساھەسىدە ئومۇملىشىپ قالغان. تىلشۇناسلارمۇ «ئورخۇن- يېنىسەي يېزىقى» مىلادىيە 500 يىللىرى ئوتتۇرغا چىققان، دەپ تەسەۋۋۇر قىلىنىپ، 3500 يىلدىن كېيىن بارلىققا كەلگەن بولىدۇ.

لېكىن، كېيىنكى يىللاردا ئاسىيادا ئېلىپ بېرىلغان مۇھىم ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەردە، «ئورخۇن- يېنىسەي يېزىقى» دا يېزىلغان مىلادىيىدىن بۇرۇنقى دەۋرلەرگە مەنسۇپ بەزى ئۆرنەكلەر ئوتتۇرغا چىقتى.

1970 - يىلى رۇس ئارخېئولوگلىرى ئىسسىق كۆل ئەتراپىدىكى ئېسىك قورغىنىنى قازغاندا، ئالتۇن ۋە كۆمۈشتىن ئىشلەنگەن 4000 دىن ئارتۇق بۇيۇم تېپىلغان. بۇ قورغاندىن يەنە 18 ياشلار چامىسىدىكى بىر ياش يىگىتنىڭ جەسستى قېزىۋېلىنغان. جەسسەتنىڭ ئۈستىگە ئالتۇن كىيىم كىيدۈرۈلگەچكە، ئارخېئولوگلار ئۇنى «ئالتۇن كىيىملىك شاھزادە» دەپ ئاتىدى. ئەمما، قازاقىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى تارىخ، ئارخېئولوگىيە ۋە ئېتنوگرافىيە ئىنىستىتۇتى مۇتەخەسسىلىرىنىڭ دىققىتىنى تارتقىنى، قورغاندىن تېپىلغان بىر كۆمۈش تاۋاق ئىدى. بۇ كۆمۈش تاۋاقنىڭ ئۈستىگە «ئورخۇن- يېنىسەي يېزىقى» دا ئىككى قۇر خەت ئويۇلغان. قازاقىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسىدىكى ئاتاغلىق تۈركولوگ مۇسابايېۋ تاۋاقنىڭ ئۈستىگە يېزىلغان خەتنى ئوقۇپ چىققاندىن كېيىن، بۇ ھەقتە توختىلىپ: «بۇ مازار مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 7- 5- ئەسىرلەرگە مەنسۇپ بولۇپ، بۇ يەردە تېپىلغان نەرسىلەر ‹يەتتە سۇ› دەپ ئاتالغان جايدا ياشىغان ۋە تۈركچە سۆزلىشىدىغان كىشلەرنىڭ ئىدى»، دەپ كۆرسەتكەن.

كۆمۈش تاۋاقنىڭ ئۈستىگە: «ۋەقەنىڭ بايرىقىنى شەرەپ بىلەن ئىگىز كۆتۈرگىن، قوماندالار، ئۇچقۇر ئاتلار، قورقماس جاسارەتلىك يىگىتلەر ساڭا شان- شەرەپ كەلتۈرىدۇ سەن يۇقىرى ئۆرلىگەنسېرى ئۆز بەختىڭنى ئۆز قولۇڭ بىلنە يارىتقىن، سالامەت بول» دىگەن خەت يېزىلغان. ⑦ مانا بۇ «ئورخۇن يېنىسەي يېزىقى» دا يېزىلغان ئەڭ دەسلەپكى خاتىرە ھىسابلىنىدۇ. بۇنى ئۆز نۆۋىتىدە يەنە بىر پارچە ئەدەبىي ئەسەر دەپ قاراشقا بولىدۇ. چۈنكى، ئۇنىڭ سۆزلىرى ئىخچام، ئوبرازلىق ۋە بەئىيلىكى يۇقىرى بولۇشتەك ئالاھىدىلىكى بىلەن كىشىنىڭ ئالاھىدە دىققىتىنى قوزغايدۇ. بۇ خاتىرىنىڭ ئوقۇپ چىقلىشى «ئورخۇن - يېنىسەر يېزىقى» نىڭ تارىخىنى 800 يىلدىن 1000 يىللار ئالدىغا سۈردى.

مىلادىيىدىن نەچچە ئەسىر بۇرۇن ئالتاينى ئوخشىمىغان تىللارغا مەنسۇپ ھەر قايسى ئولتۇراق ۋە كۆچمەن مىللەتلەرنى قەدىمكى رىم تارىخچىلىرى «سكىت» دەپ ئاتىغان. ئىراندىكى ناخشچى رۇستەمدىكى مىخ يېزىقلىق تاش ئابىدىدە ئۇلار «ساكا» دەپ ئاتالغان ھەمدە ئۇلارنىڭ ئۈچ چوڭ تارماققا بۆلۈندىغانلىقى كۆرسىتىلگەن. ئارىستوۋ،ئىدۋارىد مېيىر ۋە ئا. زەكى ۋەلىدى ، توغان قاتارلىقلار، ساكلارنىڭ ئۈچ گۇرۇپپىسى ئىچىدىكى «تىگرا خائۇدا ساكلىرى» دەپ ئاتالغانلارنى تۈركىي نەسىلىك خەلق دەپ قارايدۇ. مانا شۇ تىگراخائۇدا ساكلىرى بۈگۈنكى قازاقىستان، قىرغىزىستان، تەڭرىتاغلىرى بويلىرى، پامىر ۋە ئالاي تاغلىرى، جۇملىدىن يەتتە سۇ ئەتراپلىرىدا ياشىغان. ئېسىك قوزغىلىڭى مانا شۇ تىگراخائۇدا ساكلىرىنىڭ مىراسلىرى ھېسابلىنىدۇ. قەدىمكى رىملىقلارنىڭ ئۇلارنىڭ يېزىقىنى بىلىدىغانلىقى مەلۇم.

مىلادىيە 568- يىلى كۆك تۈركلەرنىڭ قاغانى ئىستەمى شەرق رىم ئىمپېراتورى كونىستانتىن II گە ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۇنىڭ بىلەن ئىراندىكى ساسانىيلارغا قارشى ئىتتىپاق تۈزگەن. تۈرك ئەلچىلىرىنىڭ قولىدا رىم پىمپېراتورىغا يېزىلغان مەكتۇپ بار ئىدى. رىملىقلار مەكتۇپتىكى يېزىق ئەسلىدە «ئورخۇن- يېنىسەي يېزىقى» دەپ ئاتىغان. بۇ مەكتۇپتىكى يېزىق ئەسلىدە «ئورخۇن- يېنىسەي يېزىقى» ئىدى.⑧

ھۇنلارغا دائىر بەزى ئەسەرلەردە ئوتتۇرغا قويۇلغىنىدەك، ئاسىيا ھۇنلىرى «ئورخۇن- يېنىسەي يېزىقى» نى ئىشلەتكەنىدى. بىز ھۇنلىھر ئاسىيادىن ياۋروپاغا كۆچۈپ بارغاندا «ئورخۇن- يېنىسەي يېزىقى» نى ياۋروپاغا بىللە ئېلىپ بارغان، دەپ قارايمىز. بۈگۈنكى ياۋروپا ھۇن ئىمپېرىيىسى ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن، ھۇنلار ئون ئوغۇرلارنىڭ ئىچىگە قوشۇلۇپ كەتكەن. ئون ئوغۇر- ھۇنوغۇلار تەرىپىدىن قۇرۇلغان ئون ئوغۇر خانلىقى، بۈيۈك ئون ئوغۇر بولغار خانلىقى، دۇناي بولغار خانلىقى، ئىتىل بولغار خانلىقى ۋە ھۇنگىر دۆلىتىدە مىلادىيە 16- ئەسىرنىڭ ئوتتۇرلىرىغا قەدەر،« «ئورخۇن- يېنىسەي يېزىقى» ۋە بۇ يېزىقنىڭ بىر ئاز ئۆزگەرتىلگەن شەكلى بولغان ھۇنگىر ئويما يېزىقى ئىشلىتىلىپ كېلىنگەن. ئالىزىم: «ئاتىللا ۋە ھۇنلار» دىگەن ئەسىردە بۇ يېزىقنى «ھۇنلار

ئىشلەتكەن يېزىقنىڭ داۋامى» دەپ قارىغان. مانا بۇ پاكىتلار ياۋروپا هۇنلىرىنىڭ «ئورخۇن- يېنسەي يېزىقى»نى ئىشلەتكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. «رىم تارىخى» دا شېئىر، ناخشىلىرى هۇن يېزىقىدا يېزىلغانىدى. ئەينى ۋاقىتتا رىملىقلار ئىچىدە هۇن يېزىقىنى بىلىدىغانلار بولغان، هۇنلار ئىچىدىمۇ لاتىن يېزىقىنى بىلىدىغانلار بولغان.

3. ئەدەبىيات

ياۋروپا هۇنلىرىنىڭ تارىخىغا دائىر مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا، هۇنلارنىڭ ئەدەبىياتىدا داستان، مەرسىيە ۋە سەهنە ئەسەرلىرى بويىچە نۇرغۇنلىغان ئېسىل ئەسەرلەر بارلىققا كەلگەن. ئەينى ۋاقىتتا ئاتىللانىڭ يېنىدا نۇرغۇنلىغان ئوردا شائىرلىرى بار بولۇپ، ئۇلار ئاتىللاغا ئۇنىڭ جەڭگىۋارلىقى ۋە ئۇتۇق- غەلىبىلىرى ھەققىدە يازغان داستانلىرىنى ئوقۇپ بېرەتتى. هۇن شائىرلىرىنىڭ هۇنلارنىڭ كېلىپ چىقىشى، ياۋروپاغا كۆچۈشى ۋە هۇن قەهرىمانلىرىنىڭ ئىش- ئىزلىرى توغرىسىدىكى داستانلىرىنى ئاتىللا ناهايىتىمۇ ياقتۇرۇپ ئاڭلايتى.

پىرسكوسنىڭ ئەسىرىدە بۇ توغرىسىدا مۇنداق بايان قىلىنىدۇ: «كەچ بولغاندا مەشئەللەر يېقىلدى. ئىككى هۇن شائىرى ئوردىغا كىرىپ ئاتىللانىڭ ئۇدۇلىدا تۇردى. ئۇلار ئۆزلىرىگە تەييارلىغان داستانلىرى ئارقىلىق، ئاتىللانىڭ جەڭگىۋارلىقلىرىنى ۋە زەپەرلىرىنى كۈيلىدى. زىياپەتكە قاتناشقۇچىلار ئۇلارغا قاراپ تۇراتتى. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى داستاندىن لەززەت ئالسا،بەزىلىرى ئۇرۇشلارنى ئەسلەپ خىيالغا چۆمگەنىدى». ⑨ ئەمما، شۇ دەۋرىدە يېزىلغان بۇ داستانلار بىزنىڭ دەۋرىمىزگە قەدەر يېتىپ كېلەلمىگەچكە، ئۇنىڭ تۈركىي تىللىق مىللەتلىرىنىڭ ئەدەبىيات تارىخىدىكى ئورنى توغرىسىدا بىر نىمە دېيەلمەيمىز.

لاتىن تارىخچىسى جوردانىسنىڭ مەلۇماتىغا ئاساسلانغاندا، ئاتىللا ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ماتەم مۇراسىمىدا هۇن شائىرلىرى ئۇنىڭغا قاراپ قايغۇلۇق مەرسىيە ئوقۇغان. قەدىمدە بىر مىللەتنىڭ خانى، بېگى ياكى قەهرىمانى ئالەمدىن ئۆتكەندە، ئۇنىڭ ئۆلۈمىگە بېغىشلاپ قايغۇلۇق شېئىرلار يېزىلاتتى. بۇ مەرسىيە دەپ ئاتىلاتتى. مەرسىيە كۆپىنچە ئاهاڭدار ۋە مۇڭلۇق سۆزلەر بىلەن يېزىلاتتى. جوردانىس هۇن شائىرلىرى يازغان مەرسىيەنىڭ مەزمۇنى مۇنداق يىغىنچاقلىغان: «هۇنلارنىڭ ئەڭ بۈيۈك خانى، مۇنجۇقنىڭ ئوغلى، ئەڭ جەسۇر مىللەتنىڭ هۆكۈمدارى ئاتىللا ئۆزىدىن بۇرۇن هېچكىمدە كۆرۈلۈپ باقمىغان كۈچ- قۇۋۋەتكە ئىگە ئىدى. ئۇ ئۆز ئالدىغا پۈتۈن سىكتىيە ۋە گېرمان دۆلەتلىرىنى بويسۇندۇردى. بىر قانچە يۈز شەهەرنى ئىگىلىدى. هەر ئىككى رىم ئىمپېرىيىسىنى قاتتىق قورقىتىپ، ئۆزىگە باج تاپشۇرۇشقا مەجبۇر قىلدى. مانا بۇ غەلىبەلەرنىڭ هەممىسى بەخت- تەلەتنىڭ ئالاهىدە ئىلتىپاتى ئىدى. ئاتىللا دۈشمەنىنىڭ زەربىسى ياكى ئۆز ئادەملىرىنىڭ ساتقىنلىقى بىلەن ئەمەس، بەلكى توي كېچىسىدە، گىگانت مىللىتىنىڭ ئىچىدە هېچقانداق ئاغرىق ئازابىغا گىرىپتار بولماستىن، ئالەمدىن ئۆتتى. هەممە ئادەم قايغۇغا چۆمگەن بۇ ئۆلۈمنى ، كىممۇ ئۆلۈم هېسابلىسۇن»⑩ بۇ پارچىدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، هۇن شائىرلىرى تەرىپىدىن يېزىلغان مەرسىيەلەر ئاهاڭدار ۋە مۇڭلۇق بولۇش بىلەن بىرگە، يەنە ۋەزنىمۇ سالماق ئىدى. بۇ هۇن شائىرلىرىنىڭ بەدىئىي ماهارىتى ۋە ئىپادىلەش سەنئىتىنىڭ خېلىلا يۇقىرى سەۋىيىدە ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

هۇن تارىخىغا دائىر مەنبەلەردە يەنە ياۋروپا هۇنلىرىدا تىياتىر – سەهنە ئەسەرلىرىنىڭمۇ بارلىققا كەلگەنلىكى تىلغان ئېلىنىدۇ. 1932- يىلى تۈركىيەدە نەشر قىلىنغان «تارىخ» دىگەن كىتاپتا: هۇنلار غەرپكە كۆچۈپ بارغاندىن كېيىن، ئۇلاردا ئەدەبىيات ناهايىتى تەرەققىي قىلدى. بولۇپمۇ، تىياتىر ئەدەبىياتى ناهايىتى ئالغا باسقانىدى. نۇرغۇن سەهنە ئەسەرلىرى ۋە سەنئەتكارلار بارلىققا كەلگەن» دەپ يېزىلغان. مانا بۇ تەرەپلەر ياۋروپا هۇنلىرىدا ئەدەبىياتنىڭ يۇقىرى سەۋىيەدە تەرەققىي قىلغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

4. ناخشا – مۇزىكا

ياۋرۇپا هۇنلىرىنىڭ هاياتىدا ناخشا- مۇزىكا ناهايىتى مۇهىم ئورۇن تۇتقان ۋە ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ هەممە ساهەلىرىگە قەدەر كەڭ ئومۇملاشقان.

قەدىمكى خەنزۇچە مەنبەلەردە، ئاسىيا هۇنلىرىدا 28 خىل خەلق ناخشا- مۇزىكىسىنىڭ بولغانلىقى تىلغا ئېلىنغان.

سىماچىيەندىن باشلاپ خەنزۇ تارىخچىلىرى ئاسىيا هۇنلىرىنىڭ چالغۇ ئەسۋاپلىرىدىن قوبۇز، بىلى، پىپا، ۋە قۇسى قاتارلىقلارنىڭ ئىسمىنى خاتىرلەپ قالدۇرغان. بۇ چالغۇلار تارىلىق، پۈلەپ چېلىنىدىغان ۋە ئۇرغۇلۇق چالغۇلار ئىدى. هۇنلاردا يەنە هەربىي مۇزىكا چالغۇلىرىمۇ بولغان. قەدىمكى تۈركىي تىللىق خەلقلەر ناخشا ياكى نوتىنى «ئىر- بىر» دەپ ئاتىسا، مۇزىكا مېلودىيىسىنى «كۆگ-كۈگ» دەپ ئاتىغان.

هۇنلار ياۋرۇپاغا كۆچۈپ بارغاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ ناخشا- مۇزىكىلىرى دوناي دەرياسى بويلىرىدا ياڭرىغان. هۇنلارنىڭ تۇرمۇشىدا ناخشا- مۇزىكا مۇهىم ئورۇننىغا قويۇلغاچقا، چوڭ- كىچىك مۇراسىملاردا، زىياپەتلەردە مەخسۇس مۇزىكا ئورۇنداتتى. ئەلچىلىرىنىڭ شەرىپىگە زىياپەت بەرگەندە، هۇن مۇزىكانتلىرىنىڭ تەڭكەش قىلىشىدا، هۇن خەلق ناخشىلىرىنىڭ ئورۇندالغانلىقىنى يازغان. هۇنلارنىڭ هەربىي مۇزىكىلىرىدا دۇمباق، بۇرغا ئىشلىتىلگەن. ئاتىللا هەر قېتىم هەربىي يۈرۈشتىن قايتىپ پايتەختكە كىرگەن چاغدا، يولنىڭ ئىككى تەرىپىدە چىرايلىق كىيىنىپ قاتار تۇرغان هۇن قىزلىرى ئاتىللانى ناخشا ئېيتىپ قارشى ئالاتتى. ئاتىللانىڭ يەنە بۈرگۈند پادىشاهلىقىغا بىر هۇن ئوركىستىرىنى ئەۋەتكەنلىكىمۇ مەلۇم. □

ياۋروپا هۇنلىرىنىڭ چالغۇلىرى ئىچىدە قوبۇز ئاساسىي ئورۇندا تۇرغانلىقى جوردانىسنىڭ ئەسىرىدىن مەلۇم. ئاتىللانىڭ ئۆلۈمى مۇناسىۋىتى بىلەن هۇن قوبۇزچىلىرىنىڭ ئاتىللاغا بېغىشلىغان مەرسىيەلىرىنى مۇزىكىغا سېلىپ ئوقىغانلىقى يەنە جوردانىسنىڭ ئەسىرىدە تىلغا ئېلىنغان. هۇنلاردىن ئېتىبارەن بارلىق تۈركىي تىللىق مىللەتلەر ئارىسىغا كەڭ تارقالغان مۇشۇ چالغۇ- قوبۇز، تۈركىي تىللىق مىللەتلەر تەرىپىدىن سۇرىيە، مىسىر، بالقان يېرىم ئارىلى، هۇنگىرىيە، چېخ، پولشا، گېرمانىيە، رۇسىيە ۋە ئوكرائىناغا ئېلىپ بېرىلدى، هەمدە مۇشۇ جايلاردا ياشايدىغان مىللەتلەر تەرىپىدىن «قوبۇز؛ ، «قوبۇس» ، «قوبزۇ» ، «قوپۇس» دىگەن ناملار بىلەن ئاتىلىپ، كىشلەر ياقتۇرۇپ ئاڭلايدىغان چالغۇغا ئايلاندى. □

ياۋروپاغا كۆچكەن هۇنلار ۋە ئوغۇلار بۈگۈنكى هۇنگر مىللىتىنىڭ شەكىللىنىشىدە ئاساسلىق ئېتنىك تەركىبلەرنىڭ بىرى هىسابلىنىدۇ. شۇ سەۋەپلىك هۇن ۋە ئوغۇرلارنىڭ ناخشا- مۇزىكىسىمۇ هۇنگىرلارنىڭ مۇزىكا- ئاهاڭلىرىنىڭ شەكىللىنىشىدە مۇهىم مەنبەلەردىن بىرى بولۇپ قالغان. هازىرقى هۇنگر خەلق ناخشا- مۇزىكىلىرى بىلەن گەنسۇ ئۆلكىسىدە ياشايدىغان سېرىق ئۇيغۇرلارنىڭ خەلق ناخشا- مۇزىكىلىرى ئارىسىدا بەلگىلىك دەرىجىدىكى ئوخشاشلىقنىڭ بارلىقى، يەنى بۇ ئىككى مىللەتنىڭ مۇزىكىلىرىدا بەش تاۋۇشلۇق ئاۋاز باسقۇچى سىستېمىسىنىڭ قوللىنىشى بۇنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

5. توتېم ئېتىقادى ۋە كۆك تەڭرى دىنى

توتىم قەدىمكى مىللەتلەرنىڭ نەزىرىدە مەلۇم بىر هايۋان، ئۆسۈملۈك ياكى باشقا نەرسىلەرنى ئۆز ئۇرۇقى ياكى قەبىلىسى بىلەن قانداش مۇناسىۋەتكە ئىگە دەپ قاراپ، ئۇلارنى ئەجداد هېسابلاپ چوقۇنىدىغان بىر خىل ئىپتىدائىي دىنىدىن ئىبارەت. لېكىن، بۇ خىل ئېتىقاد بەلگىسى دۇنيانىڭ هەر قايسى جايلىرىدا ياشىغان مىللەتلەرنىڭ ئېدئولوگىيە تارىخىداد ناهايىتى ئۇزاق ۋاقىتلارغىچە ئۆز تەسىرىنى ساقلاپ كەلدى. پۈتكۈل تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ توتېم ئېتىقاتىدا كۆك بۆرە بىلەن ئاق بۇغا ئېتىقادى ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. جۈملىدىن هۇنلاردىمۇ بۇ خىل ئېتىقاد بەلگىسى بولغان. ياۋروپا هۇنلىرى مەنبەلىرىدە «شىمال بۆرىلىرى»□ دەپ ئاتالغان. هۇنلار ياۋروپاغا كۆچكەندە بۇلارنىڭ ئالدىدا بىر بۇغىنىڭ يول باشلاپ ماڭغانلىقى، □هۇنلارنىڭ مائوتىس دەرياسىنى بىر بۇغىنىڭ ياردىمدە كېسىپ ئۆتكەنلىكى هەمدە مۇشۇ پەۋقۇلئادە ئىشتىن كېيىن، هۇنلارنىڭ ياۋروپادا هۇجۇمغا ئۆتكەنلىكى سۆزلىنىدۇ. □19-ئەسىردە ياشىغان هۇنگر شائىرى ژ.ئارانىينىڭ 1864-يىلى يازغان «بۇدانىڭ ئۆلۈمى» نامىلىق 12 قىسىملىق ئېپوسىدا، ياۋروپا هۇنلىرىنىڭ بارلىققا كېلىشى هەققىدىكى «مۆجىزىلىك بۇغا» رىۋايىتى داستانلاشتۇرۇلغان. بۇ داستاندا مۇنداق بايان قىلىنىدۇ:

مىنروت بىلەن ساهىپجامال ئىنىفىنىڭ ئوغۇللىرى هۇنۇر بىلەن ماجار بىر كۈنى 50 كە يېقىن يىگىت بىلەن ئوۋغا چىقىدۇ. ئوۋدا ئۇلارنىڭ ئالدىغا بىر بۇغا ئۇچرايدۇ. ئوۋچىلار بۇغىنىڭ كەينىدىن هەر قانچە قوغلاپ باققان بولسىمۇ، بۇغىنى زادىلا تۇتالمايدۇ. ئاخىرى بۇغا ئوۋچىلارنى دون دەرياسى ۋە ئازاق دېڭىزى تەرەپكە ئەگەشتۈرۈپ كېلىپ، توساتتىن غايىپ بولىدۇ. هۇنۇر بىلەن ماجار ئوت-چۆپلىرى بۈلۈق ئۆسكەن، سۈيى ئەلۋەك هەم ئوۋ هايۋانلىرىغا باي بۇ جايدا تۇرۇپ قالماقچى بولىدۇ. بىر كۈنى كېچىدە ئۇلار مۇڭلۇق بىر مۇزىكا ئاۋازىنى ئاڭلاپ ئورنىدىن تۇرىدۇ ۋە مۇزىكا چىققان تەرەپكە بارىدۇ. ئۇلار بۇ يەردە پادىشاه دولىنىڭ دوستلىرى بىلەن سەيلە قىلىپ يۈرگەن ئىككى قىزى ۋە پادىشاه بىلارىنىڭ ئون ئىككى قىزىنى ئۇچرىتىدۇ. هۇنۇر بىلەن ماجار پادىشاه دولىنىڭ ئىككى قىزىغا ئۆيلىنىدۇ. باشقا يىگىتلەر بولسا بىلارىنىڭ ئون ئىككى قىزىغا ئۆيلىنىدۇ. هۇنۇر بىلەن ئۇنىڭ دوستلىرى ئەۋلادىدىن

هۇن مىللىتى، ماجار بىلەن ئۇنىڭ دوستلىرى ئەۋلادىدىن ماجار مىللىتى شەكىللىنىدۇ. بۇ ئىككى مىللەت كۆپىيىپ پۈتۈن سىكتىيىنى ئىگىلەيدۇ.□

يۇقىرىدا سۆزلەنگەن مەنبە، رىۋايەت ۋە داستانلاردا ياۋروپا هۇنلىرى بۆرە ئەۋلادى دەپ قارىلىش بىلەن بىرگە، بۇغا هۇنلارنىڭ رەهبىرى، يول باشلىغۇچىسى، مۈشكۈلنى ئاسانلاشتۇرغۇچىسى ۋە بەخت ئاتا قىلغۇچىسى، دەپ قارالغان. مانا بۇلار توتېم ئېتىقاتىدا بۇلۇشقا تېگىشلىك بەلگىلەر هېسابلىنىدۇ.

بۇ يەردە شۇنىمۇ ئەسكەرتىپ ئۆتۈش كېرەككى، توتېم قەدىمي ئىنسانلارنىڭ نەزىرىدە ئۇلارنىڭ هەمراهى، يېقىن هامىيسى، ئەجدادى، يول باشلىغۇچىسى ۋە ئىنساندىن ئۈستۈن تۇرىدىغان ئىقتىدارغا ئىگە كۈچ دەپ قارالغاچقا، توتېمنى هۆرمەت قىلىپ، ئۇنىڭغا چوقۇناتتى، ئۇنىڭدىن مەدەت تىلەيتتى، شۇڭا، قەدىمكى ئىنسانلار توتېم ئوبرازىنى چېدىر، بايراقلىرىغا، قورال-ياراقلىرىغا، كۈندىلىك تۇرمۇش بۇيۇملىرىغا ۋە ئۆز بەدىنىگە سىزىۋالاتتى. ئۇلار توتېم ئوبرازى سېهرىي كۈچكە ئىگە دەپ قارىغاچقا، توتېمنىڭ رەسمى چۈشۈرۈلگەن بايراق ۋە جەڭ قوراللىرىنى ئېلىپ ئۇرۇش قىلاتتى. شۇڭا، مىللەت ۋە هاكىمىيەتنىڭ سىموۋولى سۈپىتىدە دۆلەت بايرىقىغا توتېمنىڭ رەسمىنى چۈشۈرەتتى. ئاسىيا هۇنلىرىغا ئائىت مەدەنىيەت ئىزلىرىدىن بۇغا سۈرئىتى چۈشۈرۈلگەن ياغاچ بايراق تېپىلغانىغا ئوخشاش، □ئاتتىلانىڭ ئوتتۇرسىغا بېشىدا تاجىسى بار بۈركۈتنىڭ سۈرئىتى چۈشۈرۈلگەن ئاق رەڭلىك تۆت چاسا يېپەك بايراق ئىشلەتكەنلىكى، قەدىمكى بىر خرىستىئان دىنى هۆججىتىدە تىلغا ئېلىنغان. بۇ هۇنلاردىكى بۈركۈت توتېم ئېتىقادىنىڭ بەلگىسى هېسابلىناتتى. بىر مىللەت ئوخشىمىغان توتېملارغا ئېتىقاد قىلىدىغان نۇرغۇن ئۇرۇق-قەبىلىلەردىن تەركىب تاپىدىغان بولغاچقا، ئۇ مىللەتتە ئورتاق بولغان توتېمدىن باشقا يەنە ئۇرۇق، قەبىلىلەرنىڭ توتېملىرىمۇ ساقلانغان بولىدۇ. هۇنلاردىكى ئەجدىها، بۆرە، بۇغا، بۈركۈت ۋە ئارسلان توتېملىرى بۇنىڭغا مىسال بولىدۇ.

بوزقىر تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ ئەسلى ئېتىقادى كۆك تەڭرى دىنى هېسابلىنىدۇ. قەدىمكى دەۋرلەردە باشقا هېچقانداق بىر مىللەت مەدەنىيتى بىلەن ئالاقىسى بولمىغان بۇ ئېتىقاد سىستېمىسىدا،تەڭرى ئەك ئۇلۇغ مەۋجۇدىيەت سۈپىتىدە تەسۋىرلىنىپ، ئۇ ياراتقۇچى،بارلىق ئىقتىدارنىڭ ئىگىسى دېيىلىدۇ. تەڭرى ئاشۇ ئېتىقاد چۈشەنچىسىدە «ساماۋىي» ماهىيەتكە ئىگە بولغاچقا، كۆپىنچە «كۆك تەڭرى »دەپ ئاتىلاتتى. كۆك تەڭرى چۈشەنچىسىنىڭ تۇپراق بىلەن مۇناسىۋتى بولمىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭ ئوۋچى ۋە چارۋىچى مىللەتلەر تۈركۈمىگە خاس بولغانلىقى، بۇ ئىتبار بىلەن ئۇنىڭ مەنبەسىنىڭ ئاسىيا بوزقىرلىرىغا باغلىنىدىغانلىقى تەتقىقاتچىلار تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنماقتا. م.يىلئادېنىڭ مەلۇماتىغا ئاساسلانغاندا، «ئوتتۇرا ۋە شىمالىي ئاسىيا مىللەتلىرى ئۈچۈن خارەكتېرىستىك بىر سىستېما»بولغان كۆك تەڭرى ئېتىقادى دى.گىرئۇدىنىڭ قارىشچە، «تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ ئەك قەدىمكى ئېتىقاد شەكلى» هېسابلىنىدۇ. □ د.گىرئۇدىنىڭ بۇ قارىشىنى كۈچەيتىدىغان مىساللار جۇڭگو، ئىران ۋە فىن خەلقلىرىدىمۇ ئۇچرايدۇ. □ يۇقىرىدا دەپ ئۆتۈلگىنىدەك، هۇنلارنىڭ كۈن، ئاي، كۆك تەڭرى دىنىگە ئېتىقاد قىلغانلىقى مەلۇم. (21) كۆك تەڭرى دىنىنىڭ ئىبادەت شەكىللىرى،«تەڭرىلىك» دەپ ئاتىلىدىغان ئىبادەتخانىلىرى ۋە دىنىي خادىملار قاتلىمى توغرىسىدا تەپسىلىي مەلۇمات يوق ئاسىيا هۇنلىرىدا تەڭرىقۇتنىڭ يەنە باش دىندار (باش روهانى)ئىكەنلىكى ئالغا سۈرۈلگەن بولسىمۇ، كېلىن بۇنى ئىسپاتلايدىغان ئېنىق بىر دەلىل يوق.(22)

هۇنلار مىلادىيە 4-ئەسىردىن كېيىن پائالىيەت ئېلىپ بارغان ياۋروپا دىيارى، خرىستىئان دىنىي چەمبىرىكىگە مەنسۇپ رايون هېسابلىنىدۇ. هۇنلار مانا مۇشۇنداق كۈچلۈك خرىستىئان مۇهىتى ئاستىدىمۇ خرىستىئان دىنىنىڭ تەسىرىگە ئۇچۇرمىغان. تۈركىي تىللىق مىللەتلەردە كۆك تەڭرى دىنىنىڭ ئۆلىمالىرى «قام»دەپ ئاتىلاتتى. «قام»سۆزى ئەڭ بۇرۇن ياۋروپا هۇنلىرىدا كۆرۈلگەن. ياۋروپا هۇنلىرىدا «ئاتاقام»، «ئەشقام»دېگەن ئۆلىما كىشلەر بولغان.

هۇنلاردىن باشلاپ پاۋروپاغا كۆچۈپ بارغان تۈركىي تىللىق مىللەتلەردە، كۆك تەڭرى دىنى بىردەك هالدا دۆلەت دىنى قىلىنغان. پەقەت مىلادىيە، 9-ئەسىردىن باشلاپ، دوناي بولغارلىرى ئارىسىدا مىلادىيە 11-ئەسىردىن باشلاپ هۇنگىرلار ئارىسىدا خرىستىيان دىنى كۆك تەڭرى دىنىنىڭ ئورنىنى ئېلىپ، تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ خرىستىئانلىشش دەۋرى باشلانغان.

التىنچى باب

هۇن-تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ قەدىمكى دۇنيا مەدەنىيىتىگە كۆرسەتكەن تەسىرى

1. هۇنلارنىڭ قەدىمكى شەرق مەدەنىيىتىگە كۆرسەتكەن تەسىرى

تۈرك ئېتنىك تۈركۈمىنىڭ ئالتايدىن سىرتقا قاراپ كېڭىيىش-كۆچۈش تارىخىنىڭ باشلىنىش ۋاقتىسى توغرىسىدا بىر نەرسە دېيىش قىيىن. خەنزۇچە مەنبەلەردىمۇ پەقەت ئالتايدىن شىمالىي جوڭگوغا تەرەپكە كۆچۈپ بېرىپ، ئۇ يەرلەردە كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن تۇرمۇش كەچۈرگەن بىر بۆلۈك تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ تۇرمۇش شەكلى ۋە مەدەنىيىتى توغرىسىدا ئاز-تولا مەلۇمات بېرىشكە مۇۋاپىق بولالىغان. يېقىنقى بىر-ئىككى ئەسىر مابەينىدە ياۋروپا تۈركولوگلىرىنىڭ تۈرلۈك پەنلەر بويىچە ئېلىپ بارغان سېلىشتۇرما تەتقىقاتى نەتىجىسىدە شۇ نەرسە ئايدىڭلاشتىكى، تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ تۇرمۇش شەكلى، ئېتىقاد-ھاكىمىيەت چۈشەنچىسى ۋە جۇغراپىيىلىك مۇھىتىنىڭ ئۆزگىرىشى، شۇنداقلا سىياسىي-ھەربىي ئىشلارغا دائىر قىسمەن ھادىسىلەر ئۇلارنى كونا قۇرۇقلۇقنىڭ (ئاسىيا، ياۋروپا، ئافرىقا قىتئەسىنى كۆرسىتىدۇ) نۇرغۇن جايلىرىغا ئېلىپ بارغان. نەتىجىدە تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ قەدىمكى زامان ۋە ئوتتۇرا ئەسىر تارىخى ئۇلارنىڭ شەرقتىن غەربكە، شىمالدىن جەنۇبقا قاراپ كۆچۈش-سۈرۈلۈش خاراكتېرى بىلەن بەكرەك گەۋدىلەندى.

بۇنداق ئۇزۇلمەي داۋاملىشىپ تۇرغان زور لىنيەلىك كۆچۈش ھەرىكىتىدىن كېيىن، تۈرك مەدەنىيىتى چەمبىرىكى كېڭىيىپلا قالماي يەنە بىر خىل ئارلاشما مەدەنىيەت تىپى ۋۇجۇتقا كەلدى. بىز كونا قۇرۇقلۇقتىكى قەدىمىي داڭلىق مەدەنىيەت ئىزلىرىدا بوزقىر تۈرك مەدەنىيەت تىپىنىڭ تەسىرىنى بايقىيالايمىز. خۇددى ئو.مىنخىن كۆرسىتىپ ئۆتكىنىدەك، ئەڭ قەدىمكى دەۋرىدىكى يۈكسەك مەدەنىيەت تېرىقچى مىللەتلەر ماكانلاشقان دەريا ۋادىلىرىغا مەركەزلەشكەن بولۇپ، ئۇ جەڭگىۋار ئاتلىق مىللەتلەرنىڭ مۇداخىلىسىدىن كېيىن بارلىققا كەلگەن.① يەنە بىر خىل تەبىر بويىچە ئېيتقاندا، بوزقىر مىللەتلىرى يەرلەشكەن تېرىقچى مىللەتلەرگە ھۆكۈمرانلىق قىلىپ، ئىدارە –ھەربىي تەشكىلاتلارنى قۇرۇپ چىققان. ھەر قايسى تارىخى دەۋرلەردە ناھايىتى كۆپ ئۆرنەكلىرى مەلۇم بولغان بۇ ھادىسە مىلادىيەدىن بۇرۇنقى ئەسىرلەردە دائىم ئوتتۇرا ئاسىيادا يۈز بېرىپ تۇرغان②.بۈگۈنكى كۈندىكى ياۋروپالىقلارنىڭ ئەجدادلىرى ئۈچۈن ئېيتقاندىمۇ ئەھۋال ئانچە پەرقلىق بولمىغان. ۋ.كوپپېرسىنىڭ قارىشىچە، ياۋروپالىقلارنىڭ تەشكىلات ۋە سىياسىيدىكى ئۆتۈقلىرى بوزقىر خەلقلىرى-تۈركىي تىللىق مىللەتلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋەتتىن ئىزاھلىنىش كېرەك. ئارلىشىش ۋە قوشۇلۇش دەرىجىسىگە يېتىپ بارغان بۇ مۇناسىۋەتنىڭ مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 2000-يىللاردا ئارال كۆلى ئەتراپىدا بارلىققا كەلگەنلىكى تەخمىن قىلىنماقتا. ③بۇ مەلۇماتلار بىزنى تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ ئاسىيا-ياۋروپا مىللەتلىرى مەدەنىيىتىگە كۆرسەتكەن تەسىرلىرىنىڭ باشلىنىش ۋاقتىسىنى مىلادىيەدىن خېلى بۇرۇنقى دەۋرلەردىن ئىزدەش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدى.

ھۇن-تۈركىي تىللىق مىللەتلەر ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيانىڭ قەدىمكى ئاھالىسى سۈپىتىدە قوبۇل قىلىنغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار ئۈچۈن ئېتنىك تېرمىن ھېسابلانغان «تۈرك» سۆزىنىڭ تارىختا كۆرۈلۈشى ناھايىتى كېيىنكى دەۋرلەرگە توغرا كېلىدۇ. زوروئاستېر دىنىنىڭ مۇقەددەس كىتابى «ئاۋېستا»دا «تۈرك» دېگەن نام تۇنجى قېتىم ئەينەن تەلەپپۇزدا تىلغا ئېلىنىدى. مىلادىيە 6-ئەسىرگە كەلگەندە كۆك تۈرك ئىمپېرىيىسى بىۋاستە «تۈرك» دېگەن نامدا ئاتالغان تۇنجى سىياسىي كۈچ سۈپىتىدە تارىخ سەھنىسىدە نامايەن بولغاندىن كېيىن، «تۈرك» دېگەن بۇ نام ئېتنىك كېلىپ چىقىش، تىل-مەدەنىيەت ۋە ئۆرپ-ئادەت قاتارلىق جەھەتلەردە تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتىگە ئىگە بارلىق تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنى ئاتايدىغان ئورتاق نامغا ئايلاندى.
«تۈرك» دېگەن نامنىڭ ئىپادە قىلىدىغان مەنا-چۈشەنچىسى توغرىسىدا، مىلادىيە 515-يىلىغا ئائىت ھادىسىلەرنى ئەكس ئەتتۈردىغان پارىسچە بىر ھۆججەتتە، «قۇدرەتلىك-كۈچلۈك ھۇن» دېگەن مەنىدە «تۈرك-ھۇن» سۆزى تىلغا ئېلىنغان. ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئالىمى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىگ» داستانىدا: «قۇدرەت ۋە قۇۋۋەت بىلەن ھۆكۈمدار بولغان سېنىڭ ئاتاڭ» مەنىسىدىكى «بەگ ئەردى ئاتاڭ ئېلىدە ئەرك تۈرك تۆرە» دېگەن مىسرالاردا قۇدرەت مەنىسىدىكى ئەركىكە ياندىش مەنىدە «قۇۋۋەت» سۆزى ئورنىدا «تۈرك» سۆزى ئىشلىتىلگەن. ۋەسىقىلەردە ناھايىتى ئۇچۇق تىلغا ئېلىنغىنىغا قارىماي، ئالىملار پەقەت ف.ك.مۇللېر 1911-يىلى «ئۇيغۇرىكا» ژۇرنىلىنىڭ 2-سانىدا قەدىمكى بىر ھۆججەتكە ئاساسلانغان تەتقىقات نەتىجىسىنى ئېلان قىلغاندىن كېيىن، ئاندىن «تۈرك» سۆزىنى «قۇدرەتلىك، كۈچلۈك، كۈچ-قۇۋۋەت» مەنىسىدە قوبۇل قىلىشقا باشلىدى.

ئورال- ئالتايشۇناسلىق ئىلمىدە تىلغا ئېلىنىدىغان ئالتاي دەۋرى (؟) تىل تارىخى تەتقىقاتچىلىرى تەرىپىدىن تۈركىي-مۇڭغۇل-تۇڭگۇس(مانجۇ) تىللىرى تىل بىرلىكىگە ئىگە دەۋر دەپ قارىلىۋاتقان تەخمىنىي بىر دەۋر. «ئالتاي تىللىرى»نىڭ بۇنداق تۇغقانچىلىقىنى قوبۇل قىلمىغان ئالىملار بۇنداق بىر دەۋر بولغان ئەمەس، دەپ قارايدۇ. ئۇلار «ئالتاي تىللىرى»دا تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتىنىڭ بولغانلىقىنى ئىسپاتلاشقا ئۇرۇنغان تېمىلارنىڭ 95% تى ئىشەنچىسىز ھەم ئەھمىيىتى يوق، بەلكى «ئەڭ قەدىمكى ئانا تۈركچە» دەپ ئاتاشقا بولىدىغان بىر دەۋرنى تەسەۋۋۇر قىلماق تېخىمۇ ھەقىقىي بىر پەرەزدۇر، دېگەننى ئىلگىرى سۈرىدۇ. لېكىن، بۇ دەۋرمۇ تارىخنىڭ قاراڭغۇ چاغلىرىغا تەئەللۇقتۇر. بۇنىڭ دەۋرە سۈپىتىدە ئېنىق بىر دەۋر بېكىتىلمىگەن بولسىمۇ، لېكىن مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 4000-يىلانى كۆرسەتكەنلەر بار، «ئالتاي تىللىرى» نەزەرىيىسىگە قارشى چىققۇچىلاردىن ئېنگىلىز تۈركولوگى س.گ.گىلاۋسون بىلەن نېمىس تۈركولوگى دئوفىر بۇ تىللاردا سىنتاكىس، مورفولوگىيە جەھەتلەردە تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتى بار دېيىشنىڭ ھېچقانداق بىر ئىلمىي ئاساسىنىڭ يوقلۇقىنى ئۆز تەتقىقات ئەسەرلىرىدە كۆرسىتىپ ئۆتكەن، ئۇلار تۈركىي تىل بىلەن

مۇڭغۇل تىلىدا ئورتاق دەپ قارىلىۋاتقان سۆز ئېلېمېنتلىرىنىڭ بىر تىلدىن يەنە بىر تىلغا ئۆتكەن ئۆتۈنمە سۆزلەر ئىكەنلىكىنى، بۇ ئىككى تىل گۇرۇپپىسىدىن تۈركىي تىلىنىڭ سۆز ۋە باشقا تىل ئېلېمېنتلىرىنى بەرگۈچى، مۇڭغۇل تىلىنىڭ ئۇنى قوبۇل قىلغۇچى تىل ئورنىدا تۇرغانلىقىنى ئالغا سۈرگەن. ئۇلارنىڭ قارىشىچە، «ئالتاي تىللىرى»دىكى 350 كە يېقىن ئورتاق سۆزلەردىن پەقەت 18 سۆز ھەر ئۈچ تىل گۇرۇپپىسىدا مەۋجۇت. تۈركىي تىل بىلەن مۇڭغۇل تىلىدا ئورتاق سۆز 180 گە يېتىدۇ. مۇڭغۇل تىلى بىلەن تۇڭگۇس-مانجۇ تىلى ئوتتۇرىسىدىكى ئورتاق سۆز 150 كە يېقىن. تۈركىي تىل بىلەن تۇڭگۇس تىلى ئوتتۇرىسىدىكى ئورتاق سۆز بولسا پەقەت تۆت سۆزدىن ئىبارەت. بۇ ئۈچ گۇرۇپپا تىلىدىكى ئورتاق سۆزلەر بىلەن بىر خىل يىلتىزداشلىقنىڭ ياكى تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتىنىڭ مەھسۇلى بولماستىن، بەلكى بۇ سۆزلەر تۈركىي تىلىدىن مۇڭغۇل تىلىغا، مۇڭغۇل تىلىدىن تۇڭگۇس تىلىغا ناھايىتى قەدىمكى چاغلاردا كىرىپ كەلگەن بىر خىل مەدەنىيەت تەسىرىنىڭ بەلگىسىدۇر. بۇ خىل تەسىر يەنە كورىيە ۋە ياپون تىلىغىمۇ سىڭىپ كىرگەن. ④بۇ يەردە شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈش كېرەككى، بۇ ئۈچ گۇرۇپپا تىلىدىكى ئورتاقلىق پەقەت 5% نى ئىگىلەيدۇ. ئەمما، ھىندى-ياۋروپا تىللىرىدىكى ئورتاقلىق بولسا 46% نى تەشكىل قىلىدۇ⑤.

تۈركىي تىللىق مىللەتلەر جۈملىدىن ھۇنلارنىڭ يىراق ئەجدادلىرى ئەڭ قەدىمكى ئاتلىقلار مەدەنىيىتى دەۋرىدە، خۇاڭخېنىڭ شىمالىي ۋە غەربىگە، ھىندىستان، مىسوپاتامىيە، ئاسۇرىيە ۋە قارا دېڭىز ساھىلىغا تەسىر كۆرسەتكەن. بىز بۇنى سىكتاي مېتال بۇيۇملىرى، ھىندىستاندىكى ئارى ئەپسانىلىرى، سۇمېر خارابىلىرى، ماكىدونىيە ئاتلىق قوشۇنلىرى ۋە گېرىك تىبابەتچىلىكىدىن كۆرەلەيمىز. ⑥تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ شەرقىي ئاسىيادىكى مەدەنىيەت ئىزلىرىدىن سۆز ئاچقاندا، ئالدى بىلەن جۇڭگودا ھۆكۈم سۈرگەن غەربىي جۇ سۇلالىسى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 1077-771-يىللار)نى تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ قۇرغانلىقى تىلغا ئېلىنىدۇ. تۈركىي تىللىق مىللەتلەر شىيا سۇلالىسى دەۋرىدىلا (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 21-16-ئەسىرلەر) ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە ئۆزىنىڭ مەدەنىيەت تەسىرىنى سىڭدۈرۈشكە باشلىغان. شىيا، شاڭ ۋە غەربىي جۇ سۇلالىسى دەۋرىدىلا جۇڭگونىڭ شىمالىدا ياشىغان مىللەتلىرىنى قەدىمكى خەنزۇ ئاپتورلىرى «گۈيفاڭ، «شيەنيۈن»(猃晕) ۋە روڭ-دى(戎、狄) دېگەن ناملاردا ئاتىغان. غەربىي جۇ سۇلالىسى دەۋرىدە بىر سېھىربازلىققا، يەنە بىر دىنىي پىرىنسىپلارغا ۋەكىللىك قىلىش يولى بىلەن تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ «قوش خانلىق تۈزۈمى» ئاساسىي ئورۇندا تۇرۇپ كەلگەن. زامانىمىزدىكى بەزى خەنزۇ ئاپتورلىرى ئۆزىنىڭ قەدىمكى تۈرك-خەنزۇ مۇناسىۋىتى ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتكەن ئەسەرلىرىدە جۇ پادىشاھى تۈنىنىڭ دەۋرىدىن مىراس سۈپىتىدە «ئەتى»، «قۇتا»، «ئانرۇ»، «تاي» دېگەنگە ئوخشاش تۈركچە سۆزلەرنىڭ ساقلىنىپ قالغانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتتى⑦. يۇقىرىدىكى مەنبەلەردىن مەلۇم بولغىنىدەك،تۈركىي تىللىق مىللەتلەر ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە يېڭى بىر خىل ھاكىمىيەت تەشكىلى بىلەن يېڭى بىر خىل دىنىي ئەقىدىنى ئېلىپ كىرگەنىدى. جۇ سۇلالىسىدە كېيىنكى چاغلاردا تۈركىي تىللىق مىللەتلەردە كۆرۈلگەن بەزى ئادەتلەرنىڭ ئۈستۈن ئورۇندا تۇرغانلىقىنى كۆرسىتىدىغان پاكىتلار تىل پاكىتلىرىغا قارىغاندا، تېخىمۇ كۈچلۈك. جۇ لاردىكى ئۆلۈپ كەتكەن ئەجدادلارغا چوقۇنۇش ياكى ئۇلارنى مۇقەددەس بىلىش ئادىتى پۈتۈنلەي تۈركچە ئېتىقاد بەلگىسى ھېسابلىناتتى. ئاتنى تۇنجى بولۇپ ئېلىپ كىرگەنلەر يەنە شۇ جۇ سۇلالىسىنى قۇرغان كىشىلەر بولدى. ۋ.كوپپېرس ئۇلارنى ئوتتۇرا ئاسىيادىن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە يېڭى بىر خىل دۆلەت تەشكىلاتىنى ئېلىپ كىرگەن ئاتلىق تۈركىي تىللىق خەلق سۈپىتىدە قوبۇل قىلغان. ۋ.ئېبېرخارد جۇڭگونىڭ مىللەت، تىل ۋە مەدەنىيىتىنىڭ غەربىي ئاسىيادىكى سۇمېرلارنىڭكىگە ئوخشاش قوۋملەرنىڭ قوشۇلۇشىنىڭ مەھسۇلى ئىكەنلىكىنى، بۇنى تونۇپ يېتىش ئۈچۈن ئىشنى ئالدى بىلەن «چېگرا مىللەتلىرى مەدەنىيىتى »نى تەتقىق قىلىشتىن باشلاشنىڭ ئەڭ توغرا يول ئىكەنلىكىنى كۆرسەتتى.بىز سەددىچىن سېپىلىنىڭ مەيدانغا كېلىش جەريانلىرىنى، سەددىچىن سېپىللىرىنى بويلاپ ئېلىپ بېرىلغان جەڭ-جېدەللەر، سودا ۋە دوستانە ئالاقىلەرنى، خۇاڭخې ساھىلى مەدەنىيىتىنىڭ روناق تاپقانلىقى ۋە ئۇنىڭ سىنكرېتىك تارىخى قاتلاملىرىنى مەنىۋى جەھەتلەردىن بولمىسۇن تاكى يېقىنقى زامانغىچە ئىزچىل تەرىزدە خۇاڭخې ۋادىلىرىنى مەركەز قىلىپ شەكىللەنگەنلىكىنى ئاقىلانە قايتا مۇھاكىمە قىلىدىغان بولساق، يايلاق-بوستان مىللەتلىرىنىڭ، يايلاق-بوستان يولى مەدەنىيىتىنىڭ جۇڭگو سىنكرېتىك مەدەنىيىتىنىڭ بەرپا بولۇشتا ئوينىغان رولىنىڭ ئادەتلىنىپ كەتكەن كونا تارىخى قاراشلاردىن زور دەرىجىدە سالماقلىق بولغانلىقىنى بايقايمىز.ھەقىقەتەن جۇڭگونىڭ شىمالىي ۋە غەربىدە ياشىغان گۈيفاڭ، دى-زەي، ھۇن، توخار، كۆك تۈرۈك، توققۇزئوغۇز،سوغدى، قىتان، مۇڭغۇل قاتارلىق خەلقلەر ۋە ئۇلارغا قېرىنداش قەبىلىلەر ياۋرو-ئاسىيا قۇرۇقلۇقىدا قەدىمكى زامان مەدەنىيىتىنىڭ «ئات ئۈستىدىكى ئۈچۈرچىسى» سۈپىتىدە، خۇاڭخې ۋادىسىنى ئەينى زامان مەدەنىيىتىنىڭ يېڭىلىقلىرى بىلەن خەۋەردا قىلىپ كەلدى. بىز خۇاڭخې ۋادىسىدا شەكىللەنگەن مەدەنىيەت ئۆلگىلىرىنىڭ يىراق-يېقىن جايلارغا تارقىلىشىنى يەنىلا شىمال ۋە غەربتىكى يايلاق -بوستان خەلقلىرىنىڭ ئوينىغان ۋاستىچىلىكى ئاساسىدا چۈشىنەلەيمىز.⑧

خۇاڭخې دەرياسىغا قوشۇلىدىغان ۋېيخې دەرياسى ھاۋزىسى ئوتتۇرا ئاسىيا مىللەتلىرى ئۈچۈن بوزقىر -يايلاق كارىدورىنى تەشكىل قىلغانىدى. بۇ يەردە مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 2000-يىللاردا رەڭلىك ساپال بۇيۇملار مەدەنىيىتى -ياڭشاۋ مەدەنىيىتى بارلىققا كەلگەن. ۋ. ئېبېرخارد بۇ مەدەنىيەتنىڭ غەربىي ئاسىيا مەنبەلىك ئىكەنلىكىنى، بۇ ئىككى رايون ئوتتۇرىسىدا تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ ۋاستىسى بىلەن مەدەنىيەت ئالاقىسى بولغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويىدى.

قەدىمكى خەنزۇ تىلىدا «帝» (دى)خېتى چىغناق-تاغاق پۈتۈكتە «*»شەكلىدە پۈتۈلگەن. ئۇخۇددى دوۋلەپ قويغان ئوتۇنغا ئوخشايتتى. قەدىمكى چاغلاردا ئوتۇن دوۋىسىگە ئوت يېقىشتىكى مەقسەت ئاساسەن تەڭرىگە دۇئا -تىلاۋەت قىلىشتۇر ئوتۇن كۆيگەن ۋاقىتتا ئوت ئۇچقۇنلىرى يالىلداپ ئاسمان ئىلاھىنىڭ سېھرىي كۈچى نامايان بولىدۇ. شۇڭا خەنزۇچە «帝» خېتىنىڭ ئەسلى مەنىسى «ئاسمان ئىلاھى»(帝神) دېگەنلىك بولىدۇ. شۇنىسى قىزىقكى، خەنزۇ تىلىدىكى بۇ سۆزنىڭ نېمە ئۈچۈن «دى» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىشىنى گومۇرۇ ئەپەندى قەدىمكىلى بابىلون يېزىقىدىكى«*»خېتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك، دەپ قارىغان. جۇڭگونىڭ چىغناق-تاغاق يېزىقى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 1500-يىللاردا بارلىققا كەلگەن. ئەمما، بابىلونلۇقلارنىڭ يېزىقى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 3000-يىللاردا بارلىققا كەلگەن. ⑨ خەنزۇچە«رەمنامە»دىكى 12 مۆچەلنىڭ كېلىپ چىقىشىغا ئائىت باتانلار ۋە ئاندىرسوننىڭ رەڭلىك ساپاللار توغرىسىدىكى ھۆكۈمى بويىچە، شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، بابىلونلۇقلار بىلەن جۇڭگونىڭ قەدىمكى دەۋرىدە روشەن ئالاقىسى بولغان ⑩.يەنە بىر تەرەپتىن كالىنىدارغا ئائىت تەتقىقاتلار بابىل ئاسترونومىيىسىنىڭ مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 1500-يىللاردا جۇڭگوغا تارقالغانلىقىنى كۆرسەتتى. ئەلامدىكى ئانو ئىلاھى قارىشىنىڭ بۇ يولىدىن جۇڭگوغا تارقالغانلىقى ھەققىدىكى كۆزقاراشقا ئوخشاش، سۇمېر تىلىدىكى «دىڭگېر» سۆزىنىڭ موڭغۇل تىلىدىكى «تىڭگېرى» سۆزىگە ئالماشقىنىغا ئوخشاش «تەڭ»،«ئەرى» يەنى «ئاسمان ئىگىسى» دېگەنلىك بولىدىغانلىقى ۋە ئاسمان مەنىسىدىكى بۇ تۈركچە «تەڭ»سۆزىنىڭ جۇلار ۋاستىسى بىلەن «تيەن»(天) دېگەن شەكلىدە خەنزۇلارغا تارقالغانلىقى كۈچلۈك ئېھتىمالىقتا ئىگە.⑪»

جۇڭگو سەنئىتى تەتقىقاتى بويىچە مۇتەخەسسىس ك.ۋ. بىسخوپ 1937-يىلى 5-ئاينىڭ 6-كۈنى كولۇمبىيە ئۇنىۋېرسىتېتى پىروفېسورلىرىدىن دوكتور تۇماس رىئاتقا يازغان خېتىدە، جۇڭگونىڭ ئەڭ قەدىمكى تۆمۈر قوراللىرىنىڭ ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسىدە بولۇپمۇ جۇ سۇلالىسى تەۋەسىدە ئوتتۇرىغا چىققانلىقىغا ئاساسەن، ئۇ تۆمۈر تاۋلاش تېخنىكىسىنى بوزقىر كارىدورى -ۋېيخې دەرياسى ھاۋزىسى بىلەن غەربتىن كېلىپ جۇ سۇلالىسىنى قۇرغانلارنىڭ ئېلىپ كىرگەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويغان جۇڭگۇ مەنبەلىرىدە ساقلانغان مىلادىيىدىن بۇرۇنقى ھۇن تىلىغا ئائىت سۆزلەر ئىچىدە تۆمۈر (تې-فەن) دېگەن سۆزمۇ ئۇچۇرايدۇ.⑫ ھىندىلارنىڭ مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 4-ئەسىرگە ئائىت ۋەقەلەرنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان داستانلىرىدىن «ماخابخاراتا» دىمۇ تۆمۈر تاۋلاش تېخنىكىسىنىڭ شىمال-ئوتتۇرا ئاسىيادىن كەلگەنلىكى سۆزلىنىدۇ. ۋ.رۇبېن: «تارىخى ۋەسىقىلەرگە ئاساسلىنىپ تۇرۇپ تۈركىي تىللىق مىللەتلەر زېمىنىنى (ئوتتۇرا ئاسىيا)تۆمۈر تاۋلاش تېخنىكىسى بارلىققا كەلگەن يەر، دەپ قۇبۇل قىلماق زۆرۈردۇر»⑬ دەيدۇ. ئوتتۇرا ئاسىيادا تۆمۈر تاۋلاش تېخنىكىسىنىڭ بارلىققا كەلگەن ۋاقتى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى2000-يىللارنىڭ باشلىرىغا توغرا كېلىدۇ.شۇنىڭدىن باشلاپ دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا كۆرۈلۈشكە باشلىغان تۆمۈر قوراللا دەۋرىنىڭ ۋاقتى ۋە ئورنى مۇنداق :ھىندىستاندا مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 2000-يىللارنىڭ ئوتتۇرلىرى، مىسىردا مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 1200-يىللىرى، ئاق دېڭىزنىڭ شەرقىدىكى جايلاردا مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 1100-يىللىرى، ئوتتۇرا ياۋروپادا مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 800-يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.⑭

فىنلاندىيىلىك مۇڭغۇلشۇناس رامستېيدە خەنزۇ(شىمالىي جۇڭگودىكى) ۋە كورىيە تىللىرىنىڭ بۈگۈنكى كۈندە سۆزلىنىۋاتقان شىۋىلىرى ئۈستىدە تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، تۈركىي تىلىنىڭ قەدىمكى خەنزۇ تىلى ئۈستىدىكى تەسىرىنى ئېنىقلاپ چىقىش بىلەن بىرگە، يەنى تۈركىي تىلىنىڭ ئەڭ قەدىمكى تەرەققىيات رايونى شىمالىي جۇڭگو ۋە كورىيە ئەتراپلىرى، دېگەن قاراشنى كۈچەپ تەرغىپ قىلغان. ئۇ كورىيە تىلىدا قەدىمكى تۈركىي تىل تەركىبلىرىنىڭ تېخىمۇ ياخشى ساقلانغانلىقىنى ۋە ئۇنىڭ ئەڭ قەدىمكى بىر تۈرك تىلى شېۋىسىدىن تۆرەلگەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويغان. لېكىن، بۇ ئالىم ئۆزىنىڭ مەنقۇلاتلىرىدىن ناھايىتى ئاز بىر قىسمىنى «تۈرك تىلىنىڭ مەنبەسى»دېگەن تېمىدا، 1935-يىلى فىنلاندىيە پەنلەر ئاكادېمىيەسىنىڭ ئىلمى مۇھاكىمە يىغىنىدا ئوقۇپ ئۆتكەندىن باشقا نەشرىياتلاردا بۇ ھەقتە ئەسەر ئېلان قىلالمىغان. ئا.زەكى ۋەلىدى توغان 1937-يىلى رامستېيد بىلەن كۆرۈشكەندە،تۈركىي تىلىنىڭ سىنو-كورىيە (خەنزۇ – كورىيە) تىللىرى ئۈستىدىكى تەسىرى توغرۇلۇق نۇرغۇن تىل پاكىتلىرىغا ئېرىشكەن. تۆۋەندە رامستېيد تەمىنلىگەن پاكىتلار ئاساسىدا مىسال كۆرسىتىپ ئۆتىمىز. قەدىمكى ۋە بۈگۈنكى «ساز تۈركچىسى» دىكى «ئېغىز» (ئاغىز)، «باشماق»، «ئىش» ۋە «ئاش»دېگەن سۆزلەر سىنو-كورىيە تىللىرىدا قەدىمكى «لىرتۈركچىسى »بىلەن بىر خىل ھالدا «ئاغۇرى»، «بالماق»، « ئىل» ۋە «ئال»دېگەن شەكىللەردە ئەسلى مەنىسىدە ساقلانغان. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى يېزا ئاقساقالى مەنىسىدىكى «چوپان»(چوبان) سۆزى سىنو- كورىيە تىلىدا «مىنىستىرنىڭ باش كاتىپى»(سېكرېتار) دېگەن مەنىنى ئىپادە قىلىدۇ. يېرىم مەنىسىدىكى «پۇچۇق» سۆزى كورىيە تىلىدا «پچوق»شەكلىدە ئاتىلىدۇ.دۆلەت تەشكىلاتىغا ئائىت ئاتالغۇلاردىن «قاغان»، «قان»(خان)، «تارخان» دېگەن نامىلارمۇ مۇشۇ تەلەپپۇزى ۋە مەنىسى بويىچە ئاتىلىدۇ. «تۇز» سۆزى سۇقۇمى مەنىسىدە «سۇ قوم» دېگەن سۆز بىلەن ئىپادە قىلىنىدۇ.⑮

ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە غەربىي جۇ سۇلالىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ كۆك تەڭرى دىنىي ئېتىقادىمۇ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك مەدەنىيەت چەمبىرىكى ئىچىگە سىڭىپ كىرىپ، خەنزۇلارنىڭ دىنىي ئېتىقادى، ئىدېئولوگىيىسى ۋە ھاكىمىيەت چۈشەنچىسىدە ئۆز ئىپادىسىنى كۆرسەتتى. بولۇپمۇ بۇ دىنىنىڭ تەڭرى، تۆرە، قۇت، دۆلەت ۋە قاغان چۈشەنچىلىرى كۇڭزىچىلىق ئىدىيىسىگە بەكمۇ كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتتى □.ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە شاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىلا بىر قېتىملىق مەدىنىيەت ئۆزگىرىش ھادىسى كۆرۈلۈپ

، يەر-بەركەت تەڭرىسىنىڭ يېنىدا كۆك تەڭرى دىنى ئۆز تەسىرىنى كۆرسىتىشكە باشلىغان. جۇڭگو تارىخىنىڭ ھەقىقىي باشلىنىش نوقتىسى بولغان جۇ سۇلالىسى دەۋرىدە، غەربىي شىمالنىڭ تەسىرى ناھايىتى كۈچىيىپ بارغان. جۇلار كۇن، ئاي، يۇلتۇز ئېتىقادىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان كۆك تەڭرى دىنىغا ئېتىقاد قىلغان. پايتەخت لوياڭمۇ بۇ دىنىڭ تەسىرى بىلەن پۈتۈن دۇنيانىڭ مەركىزى دەپ ھېسابلانغان. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن خەنزۇ پادىشاھلىرى ئۆزىنى «كۆكنىڭ ئوغلى» ياكى «تەڭرىقۇت» دېگەن مەنىدە «天子» دەپ ئاتاشقا ئادەتلەنگەن□. تۈركىي تىللىق مىللەتلەردىكى تەڭرىنىڭ قۇت بېغىشلىشى بىلەن دۇنيانى ئىدارە قىلىش ھوقۇقىغا تايانغان ئالەمشۇمۇل (ئۇنۋېرسال) ھوكۇمرانلىق چۈشەنچىسى جۇلاردا كۆك تەڭرى دىنىنىڭ كۈچەيگەن دەۋرىدىن ئېتىبارەن تېخىمۇ تەرەققى قىلىپ، جۇڭگودا «كۆكتە بىر تەڭرى، يەردە بىر پادىشاھ »دەيدىغان چۈشەنچە بارلىققا كەلگەن . نەتىجىدە پۈتكۈل دۇنيا جۇڭگو پادىشاھىغا تەۋە رايون دەپ ھېسابلانغان. كۆك تەڭرى دىنى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئېتىقادلارنىڭ تەرەققىياتى شىمالىي جوڭگونى ناھايىتى بۇرۇنلا بىر تەڭرىلىك چۈشەنچىگە، تېخىمۇ توغرىسى بىر مۇققەددەس ئېتىقادقا ئېلىپ كىرگەن.بۇ خىل ئېتىقاد چۈشەنچىسى ئاساسىدا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىمۇ «يەر، كۆك ۋە ئىنسان»دىن ئىبارەت ئۈچ تەرەپتىن بارلىققا كەلگەن بىر خىل كائىنات دۆلەت چۈشەنچىسى ئۇمۇملىشىشقا باشلىغان. ئەسلى كۆپ تەڭرىلىك ئېتىقاد ئومۇملاشقان جۇڭگودا تەڭرىلەرنىڭ ئەڭ چوڭى بولغان دى (帝) زىرائەت –تۇپراق تەڭرىسى ھېسابلىناتتى. تۇپراق ئانا تەڭرى سۈپىتىدە تەسەۋۋۇر قىلىناتتى. كېيىن كۆك تەڭرى دىنىنىڭ تەسىرى بىلەن دى ئىنسانلارنىڭ ئاتا تەڭرىسىگە ئايلاندى. قىسقىسى، ئۇ فرانكىنىڭ سۆزى بىلەن ئېيتقاندا، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە ھاكىمىيەت چۈشەنچىسىنىڭ كۆك تەڭرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكى ئەسلى بۇ يەرنىڭ سىياسىي-ھاكىمىيەت چۈشەنچىسىدە مەۋجۇد ئەمەس ئىدى. بۇ شىمالدىكى تۈركىي تىللىق مىللەتلەردىن قوبۇل قىلىنغان.

تۈرۈك تارىخى مەنبەلەر ۋە ئارخېئولوگىيىلىك قىزىلملارغا ئاساسلانغاندا، ئات مەدەنىيىتى ھۇن-تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ بىر پۈتۈن مەدەنىيەت سېستىمىسىدا ئالاھىدە بىر مەدەنىيەت تىپىنى تەشكىل قىلىدۇ. بۇ مەدەنىيەت يەنە ھىندى-ياۋروپا مىللەتلىرى، فىن- ئوغۇرلار ۋە مۇڭغۇللارنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدىمۇ بەلگىلىك تەسىرگە ئىگە. ئات مەدەنىيىتى بىر خىل مەدەنىيەت چەمبىرىكى سۈپىتىدە نۇرغۇن مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيەت تارىخىغا چېتىلغاچقا،ئۇزاقتىن بۇيان بۇ تېما خەلقئارا ئىلىم ساھەسىدە جىددى تەتقىق قىلىنغان مەسىلەرنىڭ بىرى بولۇپ كەلدى.

ئاتنىڭ ئەڭ دەسلەپ ئوتتۇرا ئاسىيادا قولغا ئۆگىتىلگەنلىكى ھازىر ھەممە كىشى تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنغان بىر ھەقىقەتكە ئايلىنىپ قالدى. □ۋ.سىمىت، ئۇ.مىنخېن، ۋ.كوپپېرىس،
ف.فلور ۋە ب.ئۆگەل قاتارلىقلار ئاتنىڭ تۈركىي تىللىق مىللەتلەر تەرىپىدىن قولغا ئۆگىتىلگەنلىكىنى كۈچلۈك پاكىتلار بىلەن دەلىللەيدۇ. ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر نەتىجىسىدە بايقالغان قەدىمكى مەدەنىيەت ئىزلىرىنىڭ ھەممىسىدە ئات سۆڭەكلىرى ئۇچرايدۇ. تۈركمەنىستاندىكى ئاشخاباتتا تېپىلغان ئانائو مەدەنىيىتىنىڭ ھەر قايسى ئىزلىرىدا ئات سۆڭەكلىرى بايقالدى. دېمەك، ئات بۇ مەدەنىيەتتە ناھايىتى مۇھىم رول ئوينىغان، ئارخېئولوگىيە ساھەسىدە بۇ مەدەنىيەتنىڭ يىل دەۋرى توغرىسىدا بىر قاراشتا مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 4500-يىللاردا باشلانغان دېيىلسە، يەنە بىر خىل قاراشتا تەخمىنى، پەرەز بويىچە، بۇنىڭدىن 9000 يىللار بۇرۇن باشلانغان، دېيىلمەكتە.□ئانائو مەدىنىيىتىنى ياراتقان ئىنسانلارنىڭ ئېتنىك تەۋەلىك مەسىلىسىدە، ئۇلار تۈركىي تىللىق خەلق □ياكى ئالتاي مىللەتلىرىنىڭ ئەجدادلىرى(21)دەپ قارالماقتا. چۈنكى، بۇ مەدەنىيەت ئىزلىرىدا تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنى پىروتو تىپى ھېسابلانغان بىراكىسفال باش سۆڭىكى تېپىلغان. تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ سىياسىي،ھەربىي ۋە ئىجتىمائىي ھاياتىدا ئاتنىڭ ئىگىلىگەن ئورنى غەربىي ئاسىيا ۋە ھىندى –گېرمانلارنىڭ ھاياتىدا ئاتنىڭ ئىگىلىگەن ئورنىدىن كۆپ ئۈستۈن تۇرىدۇ.(22)ئۇ.مىنخېننىڭ سۆزى بىلەن ئېيتقاندا، يايلاق مەدەنىيىتىنىڭ كېيىنكى باسقۇچىدا ئات ئاساسىي ئورۇندا تۇرغان «چارۋىچى ئۇرۇشقاقلار - جەڭگىۋارلار مەدەنىيىتى» بارلىققا كەلگەن بولۇپ، بۇ يايلاق مەدەنىيىتىنىڭ بولۇپمۇ پىروتو تۈركلىرگە خاس مەدەنىيەت تىپىنىڭ ئەڭ يۇقىرى دەرىجىسىنى ئىپادىلەيدۇ. (23)ھۇن-تۈركىي تىللىق خەلقلەردە ئات مۇقەددەس سانىلاتتى. ئاتنى قۇربانلىق قىلىش كۆك تەڭرى دىنىدىكى چوڭ قۇربانلىق قىلىش مۇراسىملىرىدىن بىر ئىدى. بۇ مۇراسىم ئادىتى كېيىن خەنزۇ ۋە ھىندى-گېرمانلارغا ئۆتكەن. ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە ئاتنى مىلادىيىدىن 15ئەسىر بۇرۇن شىمالدىكى ھۇن-تۈركىي تىللىق خەلق لەر تۇنجى قېتىم ئېلىپ كىرگەن (24)كېيىن خەنزۇلار ئات مىنىشنى پەقەت مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 300-يىللارغا كەلگەندە ھۇنلاردىن ئۆگەنگەن. ئەرەبىستان بىلەن شىمالىي ئافرىقىدا ئات مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 1200-يىللاردا كۆرۈلگەن. شىمالىي كاۋكاز بىلەن ئىراندا ئات بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئەڭ دەسلەپكى تېپىندىلار مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 900-500-يىللارغا توغرا كېلىدۇ. «تۈرك ئىنسىكلوپېدىيىسى» نىڭ 3-توم، 195-بېتىدە: «ھارۋا دۇنيادا ئەڭ بۇرۇن مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 2500-يىللاردىن ئىلگىرى ئوتتۇرا ئاسىيادا ئىجاد قىلىنغان. ئات قوشۇلغان ھارۋا مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 2000-يىلى تۈركلەر تەرىپىدىن ئىشلىتىلگەن. ئۇرۇش ھارۋىسى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 1450-يىلى ھۇن-تۈركلەردىن كەلگەن»دەپ يېزىلغان.

خەنزۇچە مەنبەلەردە شىمالدا ياشىغان مىللەتلەرنىڭ كىيىم-كېچەكلىرى توغرىسىدا: «شىماللىقلار دىلار (狄) دېيىلىدۇ. ئۇلار يۇڭ ۋە قۇش پەيلىرىنى كىيىم قىلىدۇ»، «شىمالىي دىلار(北 狄) چېچىنى ئۇزۇن قويۇۋەتكەن، چاپىنىنىڭ پېشىنى سول يېنىدىن

ئاچىدۇ»، «شىمال ئەل ئادەملىرى بېشىغا ياغلىق چېگىدۇ، جۇۋا كىيىدۇ» دېيىلگەن. مەنبەلەردە تىلغا ئېلىنغىنىدەك، ئۇلار بىلەن خەنزۇلارنىڭ ئەجدادلىرىنىڭ كىيىم- كېچەكلىرى پەرقلىنەتتى. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك كىشلىرى ھۇن-تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ كىيىنىش ئادىتىنى قوبۇل قىلغانىدى. «چىن ۋېنگۇاڭ رەختتىن كىيىم، تىرىدىن جۇۋا كىيەتتى، بېلىگە شەمشەر ئاساتتى»، «جاۋ بېگى ۋۇلىڭ ئۆرپ-ئادىتىنى ئۆزگەرتىپ، پۇقرالارنى مۇنچە كىيىندۈرۈپ، ئات مىنىش ۋە ئوقيا ئېتىشنى ئۆگەتتى»(25)دېيىلىشى بۇنىڭ مىسالىدۇر. دېمەك ياڭ شاۋ مەدەنىيىتى دەپ ئاتالغان ۋە بوگۈنكى جۇڭگو مەدەنىيىتىنىڭ ھەقىقىي ئاساسىنى تەشكىل قىلغان بۇ يىڭى مەدەنىيەتتە، بۇنىڭ سىياسىي ساھەدىكى ئىپادىسى بولغان جۇ سۇلالىسىدىكى بەلگىلەردىن مەلۇم بولغىنىدەك بۇ دەۋردىكى جۇڭگودا ئىقتىزادىي جەھەتتە ئات يېتىشتۈرۈش، مەدەنىيەت جەھەتتە كۆك تەڭرى دىنىي ئەقىدىسىنىڭ كۈچىيىشى، سىياسىي جەھەتتە قوش خانلىق تۈزىمى ۋە تەرەققىي قىلغان ھەربىي خارەكتىر قاتارلىق تۈركىي مەدەنىيەت ئىلمىنتى كۆرۈلگەندى.(26)

مۇشۇ ئەسرنىڭ 20-يىللىرى ئارخېئولوگىيە ئالىملىرى ھىندىستانغا ئارىئانلار كۆچۈپ كېلىشتىن بۇرۇن شەكىللەنگەن خاراپپا (پەنجاپتا) ۋە موخۇنجودارا (پاكىستانىڭ سىندۇ ئۆلكىسىدە) شەھەر خارابىلىرىنى تەكشۈرگەندە بايقالغان مەدەنىيەتنىڭ ئاۋۇسترو-ئاسىياتىك ھىندونىز قوۋملىرىنىڭ باشقا قوۋملەر بىلەن قوشۇلىشىدىن بارلىققا كەلگەن ئارلاشقا مەدەنىيەت ئىكەنلىكى مەلۇم بولدى. بۇنىڭغا ئالتاي قوۋملىرىنىڭمۇ ئارلاشقانلىقى بۇ خارابىدە تېپىلغان ھەيكەللەر ئارىسىدا ئوتتۇرا ئاسىيا تۈرك تىپىغا كىرىدىغان، بېشىدىكى چېچى لىنتا بىلەن باغلانغان بىر ھەيكەلنىڭ بار ئىكەنلىكى شائادەت بولىدۇ.(27)

ھىندىستانىڭ ئىندوس ۋە پەنجاپ ۋادىسىغا مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 1000-يىللارنىڭ دەسلىپىدە تۇنجى تۈرك كۆچ ھەرىكىتىنىڭ باشلانغانلىقى تەخمىن قىلىنماقتا.(28) ھىندى مەنبەلىرى «ساكا»، «تۇرۇشكا» (تۈرك) ۋە «ھۇنا» (ھۇن) دېگەن ناملار بىلەن تۈركىي قوۋملىرىنى تىلغا ئالىدۇ.(29) قەدىمكى ھىندى رىۋايەتلىرىدىن «پۇنداخىشت» تا بولسا، ئافراسىياپ (ئالىپ ئەرتوڭا) ساكلارنىڭ ھۆكۈمدارى، دەپ ناھايىتى ئېنىق سۆزلىنىدۇ. موخونجودارا مەدەنىيىتىدە سوغا چوقۇنۇش ئېتىقادى مۇھىم ئورۇندا تۇراتتى. بۇ مەدەنىيەتتە گەۋدىلەنگەن ئۆلگەن كىشىنى سوغا دەپنە قىلىش ئارقىلىق گۇناھىنى يۇيۇش، سودا ئۆلۈشنى شەرەپ دەپ بىلىش، سۇ روھلىرىغا ئىشىنىش ئەسلى تۈركلەردە ئەۋج ئالغان مەدەنىيەت بەلگىسى ھېسابلىناتتى[50].

ۋ. رۇبىن بۇدا دىنىدا تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ دەرەخنى توتېم قىلىش، ئىككىلىك سېستىمىسى، قوش خانلى تۈزۈمى، كۆچمەن ۋە تۆمۈرچى قوۋم چۈشەنچىسى بار ئىككەنلىكىنى ئىسپاتلاپ چىققان. ھىندىلارنىڭ «ماخابخاراتا» داستانىمۇ تۆمۈر تاۋلاش تېخنىكىسىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىن كەلگەنلىكى سۆزلىنىدۇ. ئۆز ۋاقتىدا ھۇنگرىيە ئالىملىرىدىن ۋ.ۋ.خېۋسىي ھىندىستاندىكى مۇندا تىلدا ئورال-ئالتاي قاتلىمىنىڭ ئىزلىرىنى تەتقىق قىلىش بىلەن شۇغۇللانغان.(31)

ئالىملار سۇمېرلارنىڭ زاتىنى ئالتايغا ۋە تۈركىي تىللىق مىللەتلەرگە باغلىماقتا. (32) ئۆتكەن ئەسىرە ئېنگلىزلاردىن سىرلاۋلىنئوس سۇمېرلار سىكتىلەردۇر. ئۇلارنىڭ تىلى بولسا، مۇڭغۇل-مانجۇ تىللىرى بىلەن تۇغقانچىلىقى بولغان تۇران تىل سېستىمىسىغا (ئالتاي تىلى سېستىمىسىغا) مەنسۇپ دەپ قاراپ، سۇمېرلارغا ئائىت كېيىنكى چوڭ كەشپىياتلارغا يول ئېچىپ بەرگەنىدى. غەربىي ئاسىيانىڭ سۇمېر، ئەلام ۋە ھۇرى قاتارلىق قەدىمكى مەدەنىيەتلىك قوۋملىرىنىڭ مۇئەييەن بىر ئېتنىك گۇرۇپپىغا ۋەكىلىك قىلماستىن، ئەينى چاغدا ھىندىستان ۋە يىراق شەرقتە بۈيۈك خانلىق ۋە مەدەنىيەتلەرنى بەرپا قىلغان قوۋملەرگە ئوخشاش بىر-بىرىگە ئارلىشىپ كەتكەن ئېتنىك توپ ئىكەنلىكى مەلۇم بولماقتا. سۇمېرلار براكىسفال (ئاق تەنلىك)كىشلەر ئىدى. ئالدىنقى ئاسىيا تارىخى ئالىمى، پىرافېسسور ھوممېل ئۆزىنىڭ تەتقىقات ئەسەرلىردىن بىرىدە، سۇمېرلارنى پۈتۈنلەي بىر تۈرك قوۋمى ھېسابلاپ، «تۈركىي قوۋملىرىنىڭ ئەڭ قەدىمكى ئەجدادلىرىدىن بىر بۆلىكى، مىلادىيىدىن بۇرۇنقى5000-يىللاردا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئانا يۇرتىدىن ئايرىلىپ، غەربىي ئاسىياغا كەلگەن ۋە سۇمېرلارنى تەشكىل قىلغان. سۇمرلارنىڭ تىلىدىن ساقلىنىپ قالغان سۆزلەر تۈركىي تىلنىڭ ئاشۇ دەۋردە قانداق شەكىلدە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ»،دەپ يازغان. ھوممېل يەنە بىر ئەسرىدە سۇمېر تىلىدىكى 350سۆزنى تۈركىي تىل بىلەن ئىزاھلاپ ،سۇمېر تىلىدىن تۈركچە جۈملە تۈزۈپ چىققان.(33) سۇمېرلارنىڭ شەرقتىن كۆچۈپ كەلگەنلىكى ئارخېئولوگىيە ۋە فىلولوگىيە تەتقىقاتى نەتىجىسىدىمۇ ئىسپاتلاندى. «بۇددىزىم سەنئىتى» دېگەن كىتابنىڭ 8-توم، 292-بېتىدە، سۇمېرلارنىڭ مىسوپاتامىيەگە سىرتتىن كۆچۈپ كەلگەنلىكى سۆزلەنگەن. ھەقىقەتەن قەدىمكى چاغلاردا تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ بىر بولىكى ئىران ئېگىزلىكىدىن ئۆتۈپ، مسوپاتامىيەگە بارغانلىقى كۈچلۈك ئېھتىماللىققا ئىگە. ئۇلار تۇنجى مەدەنىيەتلىك مىللەت سۇمېرلاردۇر. سۇمېرلارنىڭ تىلى سام (مىسرلىقلارنىڭ ئەجدادلىرى) ياكى ھىندى-ياۋروپا تىلى بولماستىن،بەلكى تۈرۈكچىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان «بىرلەشمە گۇرۇپپا تىلىدۇر.» (34) سۇمېر تىلى يىپىشقاق تىل بولۇشتەك خۇسۇسىيىتى بىلەن ئورال-ئالتاي تىللىرىدىن تۈركىي تىلى بىلەن ۋە بەزى كاۋكاز تىل تارماقلىرى بىلەن خېلىلا ئوخشاشلىققا ئىگە. سۇمېر تىلى جۈملە تۈزۈلىشى جەھەتتىنمۇ تۈركىي تىلغا ئالاھىدە يېقىن. سۇمېر تىلدا كومپلېكس جۈملە تۈزۈلۈشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان زەنجىرلىمە جۈملە شەكلى بار. يەنى سۆز-ئىبارىلەر ئارقا-

ئارقىدىن تىزىلىپ كېلىپ، ئاخىرىدا بىر خىل گراماتىكىلىق قوشۇمچە بىلەن باغلانغان هالدا بىر پۈتۈن جۈملە تەشكىل قىلىدۇ. تۈركچىدە ۋە سومېر تىلىدا بىرىنچى شەخس ئۈچۈن «م»، ئىككىنچى شەخس ئۈچۈن «س» قوشۇمچىلىرى ئۇلىنىپ كېلىدۇ. لوغەت تۈزۈلۈشى جەھەتتە پەقەت تۈركىي تىل بىلەن سۇمېر تىلى ئارىسىدا قانائەتلىنەرلىك بەزى ئېتمولوگىيىلىك يېقىنلىقلارنى بايقىغىلى بولىدۇ. بۇ جەھەتتە تېخىمۇ ئېنىق چۈشەنچىگە ئېرىشىش ئۈچۈن مەشهۇر ئالىم هوممېل رەتلەپ چىققان 350 سۆزنى تەتقىق قىلىش كېرەك. (35) سۇمېر تىلىدا ئىلاھ مەنىسىدىكى «دىڭگېر»سۆزى تۈركىي تىلىدا تەڭرى دېگەنلىك بولاتتى. تۈركىي تىلدىكى «تەڭرى »سۆزىنىڭ « دىڭگېر» دېگەن ۋارىئانتى قەدىمكى مۇڭغۇل تىلىغا قوبۇل قىلىنغانىدى. «پالتا» (هازىرقى پالتا سۆزى)، «ئازىق»(ئۇلۇغ) سۆزلىرى سۇمېر – تۈركىي تىللىردا ئورتاق ئۇچرايدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا سۇمېرلارنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر – هۇن-ساك ۋە باشقا تۈركىي قوۋملىرىنىڭكىگە ئوخشايدىغان دەپنە قىلىش ئادەتلىرى، ئەلام تىلىدىكى تۈركىي تىل بىلەن ئورتاق بولغان تەركىبلەر ۋە ئۇلاردىكى ئاتىچىلىق ئىگىلىكى، هۇرى تىلىنىڭ تۈركىي تىل بىلەن تۇغقانچىلىق دەرىجىسىنى كۆرسىتىدىغان خۇسۇسىيەتلىرى ئەجدادلىرىمىزنىڭ غەربى ئاسىيادىكى تارىختىن بۇرۇنقى ئىزلىرى هېسابلىنىدۇ.(36)يەنە شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈش كېرەككى، مىسوپوتامىيەدە مەدەن يوق ئىدى. هالبۇكى،سۇمېر مەدەنىيىتى تەرەققىي قىلغان مەدەنچىلىكنى ئوتتۇرىغا چىقاردى. بۇ مەدەننى كۆچمەنلەر ئېلىپ كەلگەنىدى.(37)بۇنىڭدىن 4600 يىل ئىلگىرىگە مۆلچەرلەنگەن سۇمېر قەبىللىرىدىن چىققان تاغار شەكىللىك قوپال يۇڭ كىيىم بىلەن ئالتۇن، كۆمۈش، مىس ۋە قوغۇشۇن قاتارلىق مېتاللار، تارىخچىلار ئارىسىدا سۇمېرلار كان قېزىلمىسى بولمىغان،هاۋاسى ئىسسىق بۇ دىيارغا ئوتتۇرا ئاسىيادىن كۆچۈپ كەلگەن،دېگەن قاراشقا ئاساس سېلىپ قويىدى.(38)بىز يۇقىرىقى مەلۇماتلارغا ئاساسەن شۇنداق كۆز قاراشنى ئوتتۇرىغا قويالايمىزكى، ئۇيغۇرلارغا ئېتنىك ئاساس بولغان قەدىمكى ئالتايلىقلارنىڭ بىر بۆلىكى شۇ چاغلاردا هازىرقى ئالتايدىن يولغا چىقىپ، غەربىي ئاسىياغا كۆچۈپ بارغان ۋە شۇ يەردىكى يەرلىك قوۋملار بىلەن قوشۇلۇپ، سۇمېر، هۇرى ۋە ئەلام قاتارلىق قەدىمكى مىللەتلەر ۋە ئۇلارنىڭ مەدەنىيىتىنىڭ شەكىللىنىشىدە مۇهىم ئېتنىك تەركىب هاسىل قىلغان.

ئوتتۇرا ئاسىيادا ئاپىرىدە بولغان تۈرك ئېتنىك تۈركۈمىنىڭ تەسىرىنىڭ شىمالىي ئافرىقىغىمۇ يېتىپ بارغانلىقى ئىلىم ساھەسىدە خېلى بۇرۇنلا ئوتتۇرىغا قويۇلغانىدى. قەدىمكى مىسىر تارىخى بويىچە مۇتەخەسىس سىچىبىستانىڭ نىل دەرياسى ۋادىسىدا بايقىغان، مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 2000-يىلغا ئائىت نۇماد (چارۋىچىلىق)مەدەنىيىتى ۋە پروفېسسور سىزارماكىنىڭ نوبىي تىلى بىلەن تۈركىي تىل ئارىسىدىكى ئېنىقلاپ چىققان مۇناسىۋەت دەل تارىختىن بۇرۇنقى پالىئولىد دەۋرىدىكى ئورال-ئالتاي كۆچمەن قوۋملەرنىڭ ئىستېلا ئىزلىرى ئىكەنلىكىنى ئالغا سۈرىدۇ. ۋ. كوپپېرسمۇ ۋىنادا نەشر قىلىنغان «ئىنسانشۇناسلىق» مەجمۇئەسىدە ۋە باشقا ئەسەرلىرىدە بۇ قاراشنى كۈچەپ تەرغىپ قىلغان. ۋ.سېمېت ئۇ. مىنخىن قاتارلىقلارمۇ غەربىي ئاسىيا ۋە نىل دەريا ۋادىسىدىكى قەدىمكى بۈيۈك خانلىق ۋە مەدەنىيەتنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىن كەلگەن تەشكىلاتچى ۋە ئەسكىرى قوۋمنىڭ ئولتۇراق قوۋملىرىگە تېگىش قىلىپ ئارىلىشىشىدىن كېيىن مەيدانغا كەلگەنلىكى ئوتتۇرىغا قويىدى.

2. تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ قەدىمكى ياۋروپا مەدەنىيىتىگە تەسىر كۆرسىتىشىدە هۇنلارنىڭ رولى

تۈرك ئېتنىك تۈركۈمىنىڭ ياۋروپا مىللەتلىرى بىلەن بولغان تارىخي ۋە ئىجتىمائىي ئۇچرىشىشىنىڭ باشلىنىش دەۋرى توغرىسىدىكى تارىخي مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا، مىلادىيىدىن بۇرنقى 2000-يىللاردىلا تۈركىي تىللىق مىللەتلەر بىلەن ياۋروپا مىللەتلىرى ئوتتۇرىسىدا ئۇچرىشىش ۋە ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىش مۇناسىۋىتى بولغان.

گېرمان قوۋملىرىنىڭ قەدىمكى ئەقىدە ۋە خەلقىياتىدا (فولكلورىدا) ئورال-ئالتاي قوۋملىرى بىلەن بولغان ناهايىتى قەدىمكى چاغلاردىكى ئۇچرىشىش ۋە مۇناسىۋەتنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان تەركىبلەرنىڭ بولغانلىقى گېرمانشۇناسلاردىن ياكۇپ ۋە ۋىلھېم گىرىم تەرىپىدىن ئىسپاتلاندى. يەنە هىندى-گېرمانلارنىڭ ئارىسىغا تارىختىن بۇرۇنقى دەۋردە كىرىپ كەلگەن ئەترۇسېك قوۋمىنىڭ مىتولوژىسى ۋە ئۇلارنىڭ تىلىدا تۈركىي تىللىق مىللەتلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان نوقتىلارنىڭ بارلىقى ئېنىقلاندى. ئەترۇسېكلارنىڭ ئۆزىنى «راسېننا» دەپ ئاتىشىنىڭ بىزنىڭ «ئاسىنا» رىۋايىتىمىز بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ئويلاپ بېقىش كېرەك. ①قەدىمكى تۈركىي تىلىدا بۆرە «ئاسىنا»دەپ ئاتىلاتتى. ئېتنولوگىيە ئىلمىگە كۆرە، بۆرە مونفى تۈركىي تىللىق مىللەتلەرئۈچۈن تىپىك بولۇپ، باشقا مىللەتلەردە كۆرۈلمىگەن بىر ئېتنوگرافىك بەلگە هېسابلىنىدۇ.②

تۈركلەر ئۈچۈن تىپىك خاراكتېر ئىكەنلىكى ئېنىقلانغان بۆرە بىلەن مۇناسىۋەتلىك موتىۋلار ۋە باشقا ئاسىيا قوۋملىرى ئارىسىدىكى ئەپسانە-رىۋايەتلەر، مەسەل ۋە هېكايىلەردىن باشقا، قەدىمكى رىمنىڭ رېمۇس-رومۇلۇس ئەپسانىسى، ئىتالىيەنىڭ پاپا لىئو، س لوپۇس ئەپسانىسى تۈرك تەسىرى ئىكەنلىكى ئېنىقلاندى. ھەقىقەتەن، پۈتكۈل، ياۋروپا، ئامېرىكا ۋە هىندىستاننىڭ مەسەل-هېكايىلىرىدە بۆرىنىڭ تۈركىي خەلقلەردىكىگە ئوخشاش ئىككى خىل ۋەزىپە (ئەجداد ۋە رەهبەر) دە خارەكتېرلەنگەنلىكى

مەلۇم. نەتىجىدە، «ئىت مىتولوگىيىسى» دىن تېخىمۇ قەدىمى بولغان «بۆرە مىتولوگىيىسى»تارىختىن بۇرۇنقى چاغلاردا ئوتتۇرا ئاسىيادىن دۇنيانىڭ ھەر قايسى جايلىرىغا تارقالغانلىقى ئېتىراپ قىلىندى.

ھىندى – گېرمانلار نىڭ ئېتنىك مەنبەسى تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللانغان ئا. ئىنىرنىڭ ۋە ۋ. كوپپېرس قاتارلىقلار ھىندى – گېرمانلارنىڭ كېيىنكى نىئولىد دەۋرىدە ئاسىيا –ياۋروپا قىتئەسى تۇتىشىدىغان جايدا ياشىغانلىقىغا ئاساسلىنىپ تۇرۇپ، ھىندى-گېرمانلارنىڭ ئاتىنى، ئات مەدەنىيىتىنى ۋە ئاتنى قۇربانلىق قىلىش ئادەتلىرىنى ئۆزلىرىگە قوشنا ياكى قوشنىلىرىغا يېقىن جايدا ياشىغان تۈركىي تىللىق قوۋملىرىدىن قوبۇل قىلغانلىقى ئالغا سۈرگەن. ③«تۈرك ئىنسىكلوپېدىيىسى» نىڭ 3-توم، 195-بېتىدە: «گېرمانلار ئۆزىنىڭ قوشنىلىرى بولغان تۈركلەردىن ھارۋا، ئات يېتىشتۈرۈشنى ۋە ئۇرۇش ھارۋىسىنى قوبۇل قىلىپ، ئۇنى ياۋروپاغا تارقاتقان» دېيىلگەن. ئىنىرنىڭ كۆك تەڭرى بىلەن ئۇنىڭ نامىغا ئاتاپ ئېلىپ بېرىلىدىغان قۇربانلىق قىلىش مۇراسىمىنىڭ مەنبەسى ئاسىيا بولۇپ، ھىندى-گېرمانلارغا باشقا تەركىبلەر بىلەن بىرلىكتە ئالتاي قوۋملىرىدىن ئۆتكەن،④ دەيدۇ. ھىندى-گېرمان تىللىرىدا تۈركىي تىلىدىن قوبۇل قىلىنغىنىدەك كۆرۈنىدىغان سۆزلەرنىڭ سانىمۇ كۆپ. بولۇپمۇ، گېرمان تىلىدىكى «تارى» (تىرىق)، «بال»(ھەسەل) دېگەنگە ئوخشاش تۈركچە سۆزلەرنىڭ؛ تارىختىن بۇرۇنقى دەۋرىدىكى ئالاقىنىڭ مەھسۇلى ئىكەنلىكى ھەققىدىكى كۆز قاراش ناھايىتى مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ.⑤

گېرىك مەدەنىيتى سىنكرىتىك مەدەنىيەتنىڭ بىرىنچى چوڭ پاۋئونى سۈپىتىدە مىسىر، كىرت، مىسۇپاتامىيە، ھىندىستان، ئوتتۇرا ۋە مەركىزى ئاسىيا ھەمدە كىچىك ئاسىيا مەدەنىيتىنىڭ ھەر خىل دەرىجىدىكى تەسىرىگە ئۇچرىدى. ⑥قەدىمكى غەرب ئاپتورلىرى قارا دېڭىز بويلىرىدىن تاكى ئالتايغىچە بولغان جايلاردا ياشىغان كۆچمەن ۋە ئولتۇراق قوۋملەرنى، ئۇلارنى قايسى تىل تۈركۈمىدە سۆزلىشىشىدىن قەتئىينەزەر، بىردەك ھالدا «سىكىت»، دەپ ئاتىغان، ئىران مەنبەلىرىدە بۇلار «ساكا» دەپ يېزىلغان. غەرب ئاپتورلىرى تەرىپىدىن «كىرال سىكىتلىرى»⑦، ئىرانلىقلار تەرىپىدىن «تىگرا خائۇدا ساكلىرى» دەپ ئاتالغانلار ئەسلىدە تۈركىي نەسىللىك خەلق ئىدى. ⑧بەزى ئالىملار «سىكىت» دېگەن نامنى «ساكا» دېگەن نامنىڭ كۆپلۈك قۇشۇمچىسى «ت» ھەرىپى بىلەن قوشۇلۇپ ئاتالغان شەكلى بولۇشى مۇمكىن، دەپ قارايدۇ. مانا شۇ تۈركىي ساكلار مىلادىيدىن سەككىز ئەسىر بۇرۇن تەڭرىتېغىنىڭ ئوتتۇرا قىسىملىرىنى مەركەز قىلغان ھالدا ساك- شۇ(سۇ) ئىمپېرىيىسىنى قۇرغان. ساك-شۇ ئىمپېرىيىسىنىڭ غەرب تەرەپتىكى سىياسىي تەسىرىنىڭ دوناي دەرياسى ۋادىسىغا ئۇلۇشىشى بىلەن ئۇلارنىڭ مەدەنىيتىمۇ شەرقىي ياۋروپاغا تەسىر كۆرسىتىشكە باشلىغان. گرېكلەر تاش ئاتقۇ، ساداقدان ۋە كۆپ ئوقلۇق ئوقيا قاتارلىقلارنى مانا شۇ ساكلارنىڭ تەسىرى بىلەن تونىغان. قارا دېڭىز ساھىلىغا كۆچۈپ بارغان ساكلارنىڭ ئوت، ھاۋا، سۇ، تۇپراق توغرىسىدىكى قاراشلىرىنىڭ تەسىرىدە ھىپوگرات ۋە ئۇنىڭ ئاتىسى «تۆت فىزىس» ئاساسىدا، ئۆزىنىڭ تىبابەتچىلىك تەلىماتىنى بېتىتقان ۋە «ھاۋا، سۇ، تۇپراق»، «تىبابەتچىلىك ئەقلىيە»دېگەن ئەسەرلەرنى يازغان. ⑨

ھۇنلارنىڭ ياۋروپاغا كۆچۈپ بېرىپ،كۈچلۈك ھۇن ئىمپېرىيىسىنى بەرپاقىلىشى ئوتتۇرا ئاسىيادا سىياسىي، ھەربىي جەھەتلەردە ئۈستۈنلۈك ھوقۇقنى قولدىن بېرىپ قويغان مىللەتلەرنىڭ ياۋروپاغا كۆچۈش ھەرىكىتىنىڭ تۈنجى دولقۇنىنى شەكىللەندۈردى. شۇنىڭ بىلەن، ياۋروپا تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ ئىككىنچى پائالىيەت سورۇنىغا ئايلاندى ۋە تۈركىي تىللىق مىللەتلەر مەدەنىيەت چەمبىرىكىگە كىردى. مىلادىيە 375-يىلى بالامبەر تەرىپىدىن قۇرۇلغان ھۇن ئىمپېرىيىسى ئاتتىلار دەۋرىدە ياۋروپانىڭ ئوتتۇرا-مەركىزى ۋە غەربىي قىسىملىرىغىچە كېڭەيدى. مىلادىيە 6-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرلىرىدا ھۇنلارنىڭ ئورنىنى ئىگىلىگەن ئاۋارلارمۇ ئوتتۇرا ياۋروپاغا قەدەر ئىلگىرلەپ باردى. مىلادىيە 7-8-ئەسىرلەردە، ئاۋارلارنىڭ ئورنىنى ئوغۇر قەبىلىلىرىنىڭ بولغار ئىتتىپاقى ئىگىلىدى. مىلادىيە 7-10-ئەسىرلەردە كۈچلۈك تەشكىلاتى، گۈللەنگەن تىجارەت پائالىيىتى، دىنىي ئەركىنلىك سىياستى ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتىكى باياشاتچىلىق بىلەن كاۋكاز شىمالىدىكى تۈزلەڭلىكلەردە ئىتىل دەرياسىدىن دىنىپىر، چولمان دەرياسىغىچە ۋە كىيىفكە قەدەر سوزۇلغان رايونلاردا سىياسىي مۇقۇملىقنى ياراتقان ھازار خانلىقى، شەرقىي ياۋروپا تارىخىدا ناھايىتى چوڭ رول ئوينىغان تۈركىي خانلىقلىرىدىن بىرى سۈپىتىدە كۆرۈلمەكتە.

شەرقىي ياۋروپا بوز قىرلىرى شۇنىڭدىن كېيىنمۇ بىرقانچىلىغان تۈركىي تىللىق قوۋملارنى ئۆزىگە جەلىپ قىلدى. ھازارلاردىن كېيىن شەرقىي ياۋروپادا كۆرۈلگەن پەچىنەك، ئوغۇز، قۇمان-قىپچاقلار بۇ يەردە كۈچلۈك بىر دۆلەت قۇرۇش ئىمكانىيتىگە ئىگە بولالمىغان بولسىمۇ، لېكىن قوۋملەر تۈزۈلۈشىگە ئاساسەن بىرلەشكەن ئىتتىپاق ھالىتىدە ئۆز مەۋجۇدىيتىنى داۋاملاشتۇردى.
ھۇنلار تۈركىي تىللىق مىللەتلەر ئۈچۈن ياۋروپانىڭ دەرۋازىسىنى كەڭ ئېچىپ، تۈركىي تىللىق مىللەتلەر مەدەنىيتىنىڭ ياۋروپادا سالماق تەسىر كۆرسىتىش دەۋرىنى باشلاپ بەردى. ھۇنلارنىڭ ھەيۋەتلىك دېڭىز دولقۇنىدەك ياۋروپاغا بېسىپ كىرىشى، ئۆز ھاكىمىيتىنى كۈچەيتىش ۋە كېڭەيتىش يولىدا ئېلىپ بارغان بىر قاتار ھەربىي يۈرۈشلىرى، ياۋروپا مىللەتلىرىنىڭ ئىككى قېتىملىق زور كۆچۈشنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. بۇنىڭ بىلەن مىللەتلەرنىڭ ئۆز-ئارا قوشۇلۇشى كۈچىيىپ، بۈگۈنكى ياۋروپادىكى نۇرغۇن مىللەتلەرنىڭ ئېتنىك ئاساسى شەكىللەندى.

ھۇنلارنىڭ شەرقىي ۋە غەربىي رىم ئىمپېرىيىسىگە ئارام ئېلىش پۇرسىتى بەرمەستىن داۋاملىق ھەربىي يۈرۈش قىلىشى، سىياسىي ۋە دىپلوماتىيە جەھەتتە بىر قاتار پائالىيەتلەرنى ئېلىپ بېرىشى، ياۋروپادا فېئودالىلىق تۈزۈمنىڭ تىكلىنىشى، يەنى ئىككى خىل ئىجتىمائىي پورماتسىيەنىڭ ئورۇن ئالمىشىشىدا ئاكتىپ رول ئوينىدى. ھۇنلارنىڭ شەرقىي ۋە غەربىي رىم ئىمپېرىيىسىگە كەينى-كەينىدىن ھۇجۇم قىلىشى، بۇ ئىككى دۆلەتنى سىياسىي ۋە ھەربىي جەھەتتىن قاتتىق ھالسىرىتىپ قويدى. ھۇنلار بىلەن بولغان مۇناسىۋەتتە باراۋەر ئۆتۈش ئىمكانىيىتىنى قولدىن بېرىپ قويغان رىملىقلار، پەقەت ھۇنلارغا ھەر يىلى ناھايىتى يۇقىرى ئۆسۈمدە باج تۆلەش ئارقىلىق،ئۆزىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى قارام ھالەتتە ساقلاشقا مەجبۇر بولدى. ئۇلار مالىيە جەھەتتە قاتتىق چىقىمغا ئۇچراپ، دۆلەت غەزىنىسى قۇرۇغدۇلىپ، سىياسىي ھەم ھەربىي جەھەتتىكىگە ئوخشاش ئىقتىسادىي جەھەتتىمۇ ئېغىر كىرىزىس ئىچىدە قالدى.

رىم ئىمپېرىيىسى ئۆزىنىڭ مالىيە جەھەتتىكى چىقىمىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، قارام خەلقلەر ئۈستىدىكى زۇلۇمنى تېخىمۇ كۈچەيتىۋەتكەچكە ، ھەر قايسى جايلاردا ھۆكۈمەتكە قارشى قوزغىلاڭلار ئارقا-ئارقىدىن پارتلاپ، رىم ئىمپېرىيىسىنى زاۋاللىققا يۈزلەندۈردى. ئاتتىلا بۇ قوزغىلاڭلارنى ئاكتىپ قولاپ، ماددىي ۋە مەنىۋىي جەھەتتىن ياردەم بېرىپ، قوزغىلاڭنىڭ غەلبە قازىنىشىغا سىرتتىن يېتەكچىلىك قىلدى. ئاتتىلانىڭ ھەربىي ھۇجۇمى ئاستىدا ماغدۇرىدىن كەتكەن غەربىي رىم ئىمپېرىيىسى، قارام خەلقلەر قوزغىلىڭىنىڭ نەتىجىسىدە، مىلادىيە 476-يىلى گۇمران بولدى. شۇنىڭ بىلەن، ياۋروپادا قۇللۇق تۈزۈم گۇمران بولۇپ، فېئوداللىق تۈزۈم تىكلىنىشكە باشلىدى. ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىيات باسقۇچىدا ناھايىتى مۇھىم باسقۇچنى تەشكىل قىلىدىغان بۇ دەۋرنىڭ ياۋروپادا باشلىنىشىدا، ھۇنلار ناھايىتى زور رول ئوينىغانىدى.

ھۇنلار ياۋروپانىڭ جەمئىيەت تۈزۈمىگە كۈچلۈك تەسىر كۆرسىتىپلا قالماستىن يەنە ئۆزىنىڭ ئىلغار مەدەنىيەت بەلگىلىرى بىلەنمۇ ياۋروپا مەدەنىيىتىدە سالماق ئورۇن ئىگىلىدى. بىز كىتابىمىزنىڭ «ھۇنلارنىڭ ھەربىي تۈزۈمى ۋە ئۇرۇش تاكتىكىسى»دىگەن قىسمىدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك، ھۇنلاردىن بويان بارلىق تۈركىي تىللىق مىللەتلەردە ئىزچىل تەدبىقلىنىپ كەلگەن ھەربىي تەشكىلىي تۈزۈم، ھەربىي ئىستراتېگىيە، ئاتلىق ئۇرۇش قوراللىرى يەنى« تۇران تاكتىكىسى» ياۋروپانىڭ ھەربىي ئىشلار ھاياتىدا بىردىنلا قوبۇل قىلىنىپ، تەدبىقلىنىشقا باشلىدى. ھۇنلارنىڭ بوز قىر ئۇسلۇبىدىكى ئىشتان - چاپان ۋە ئىچ كۆڭلەكى ياۋروپالىقلارنىڭ ئەتىۋارلىق كىيىم فورمىسىغا ئايلاندى. ھۇنلارنىڭ مۇزىكى چالغۇسى-قوبوز ياۋروپا مىللەتلىرىنىڭ مۇزىكى چالغۇلىرى ئىچىدىن ئورۇن ئالدى. ھۇن قاتارلىق تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ مۇزىكا سەنئىتىمۇ ياۋروپا مىللەتلىرىنىڭ سەنئەت بايلىقىغا ئايلىنىپ قالدى. بولۇپمۇ شەرىق دۇنياسىنىڭ ئەڭ ئۇلۇغ پەيلاسوپى ۋە ئەڭ ئالىي مۇزىكا نەزىرىيىچىسى فارابىنىڭ مۇزىكا تەلىماتى، ئەرەب سەنئىتى ئۈچۈن يېڭى بىر دەۋرنىڭ باشلىنىشى بولغىنىدەك، يەنە غەربىي ياۋروپانىڭ مۇزىكا تەرەققىياتى ئۈچۈن مۇ مۇھىم بىر مەنبەگە ئايلانغان.

نوتا بىلەن خاتىرىلەش ئۇسۇلىنى ياۋروپالىقلار كولۇنلۇق فرانكو (1190-يىلى ئۆلگەن) نىڭ تونۇشتۇرشى ۋە ئىزاھلاپ چۈشەندۈرۈشىدىن كېيىن قوبۇل قىلغان بولۇپ، ئۇنىڭدا ھەر بىر ئاھاڭ ئارىسىدىكى ۋاقىت نىسبىتى ھېسابقا ئېلىناتتى. ھازىرقى نوتا ئۇسۇلىدىن ماھىيەتتە كۆپ پەرقلەنمىگەن بۇ نوتا ئۇسۇلى گەرچە، فرانكو نوتا ئۇسۇلى دەپ ئاتالسىمۇ، ئۇ فرانكودىن 3-4 ئەسىر ئىلگىرى، فارابى ۋاقتىدا ئەرەب دۇنياسىدا پەيدا بولۇشقا باشلىغانىدى. ئەرەب ئالىمى، پروفىسور ئەخۋانى بىلەن سارتوننىڭ كۆرسىتىشىچە، بۇ ئىشنى فارابى ئەمەلىيلەشتۈرگەن. ئا. ئىرسوۋ ئۆزىنىڭ «خارەزمى ۋە فارابى» ناملىق رىسالىسىدە: «تارىخچىلار مۇزىكىنى ھەرپ بىلەن يېزىشنى دەسلەپ فارابى تاپقان دېيىشىدۇ» دەپ يازغان.

مۇزىكىلىق ئاھاڭلارنى نوتا بىلەن خاتىرىلەش فارابى ۋەتىنىدىكى تۈركىي تىلللىق خەلقلەرنىڭ مەدەنىيەت ئۇتۇقلىرى بىرى سۈپىتىدە، فارابىدىن كۆپ ئەسىر ئىلگىرى تارىختا مەلۇم ئىدى. كۈچار (كۇسەن)لىق مۇزىكا نەزىرىيىچىسى سۇجۇپ ياشىغان چاغلاردا مۇنداق خاتىرلەش ئۇسۇلى بولغان. تاڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى ۋە ئوتتۇرا دەۋرلىرىدە يېزىلغان تارىخىي خاتىرىلەر ۋە شېئىرىي ئەسەرلەردە كۇسەن سازەندىرىنىڭ نوتىغا ئاساسلىنىپ ساز چالىدىغانلىقى ئېنىق كۆرسىتىلگەن. دۇەن چېڭشى يازغان «يۈيياڭ خاتىرلىرى» دىگەن كىتابتا، تاڭ سۇلالىسىنىڭ شۇەنزۇڭ پادىشاھى (713-756-) ۋاقتىدا نىڭ ۋاڭنىڭ كۈچار نوتا كىتابىنى ئالدىغا قويۇپ، كۈچار دېپىنى چېلىشنى ئۆگىنىۋاتقانلىقى خاتىرلەنگەن. تاڭ دەۋرىدىكى شائىر فاڭ گەن «چاڭئەندە يېڭى نەغمە ئاڭلىغاندا» دىگەن شېئىردا، يېڭى كۈچار نەغمىلىرىنى چاڭجىياڭ دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى سازەندىلەر كۈچار نوتىسىغا قاراپ چالغانلىقى مۇنداق تەسۋىرلەنگەن.

يېڭى كۈينى ئاڭلاپ ئۆتتۇق گۈل تېگىدە قەدەھ تۇتۇپ،

ئۆتتۇق يەنە چاۋاك بىلەن ھەر نەغمىگە مەدھى ئوقۇپ.

سازەندە گەر بىلمىسىمۇ چاڭئەنىنىڭ يول- رەستىسىنى،

كېلەر نەغمە بۇ ياقلارغا مەكتۇپلەرگە بىر- بىر پۈتۈپ.

مانا بۇلار غەربىي نوتىلىرىنىڭ فارابى ۋە كولۇنلۇق فرانكودىن تولىمۇ مۇقەددەملىكىنى كۆرسىتىدۇ.

فارابىنىڭ مۇزىكا تەلىماتى ياۋروپاغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن. جاھان مۇزىكا سەنئىتىنىڭ داۋاملىق راۋاجلىنىشىدا مۇھىم رول ئوينىغان. ئۇنىڭ «ئىھسال ئۇلۇم» ناملىق ئەسىرى 12- ئەسىردىلا لاتىنچىغا تەرجىمە قىلىنىپ، ئىلىم- پەنگە، جۈملىدىن مۇزىكاشۇناسلىققا تەسىر كۆرسەتكەنىدى. 12- ئەسىردىكى ئىبنى بەجە ۋە ئىبنى رۇشد، 13- ئەسىردىكى مۇزىكا نەزەرىيىچىسى مورۋاييىلىك جېروما، 13- 14- ئەسىردىكى مۇزىكا نەزەرىيىچىسى تۇنىستادا قاتارلىقلار فارابىنىڭ مۇزىكا نەزەرىيىسىنى ئۆگەنگەنىدى. 15- ئەسىردە ئۇنىڭ «مۇزىكا توغرىسىدىكى چوڭ كىتاب» ناملىق چوڭ مۇزىكا تەسىرى ياۋروپادا كەڭ تارقىلىپ، كۈچلۈك ھاياجان پەيدا قىلدى.

فارابىنىڭ مۇزىكا نەزەرىيىسى ۋە ئەرەب مۇزىكىسىنىڭ ياۋروپاغا تارقىلىشىدا ، ئىسپانىيە مۇھىم ئۆتكەنلىك رولىنى ئۆتىگەن. فارابىنىڭ ۋارىسلىرىدىن ئىبنى بەجە ئىسپانىيە ۋە ياۋروپا مۇزىكىسىغا كۆرنەرلىك ھەسسە قوشتى. مۇسۇلمان سازەندىلىرى ئىسپانىيىدىكى كاستىر ۋە ئاراگون خانلىق سارايلىرىغا ھۆسن قوشتى. خرىستىئانلار بىر- بىرلەپ ئەرەب مۇزىكىسى ۋە ئۇنىڭ نەزەرىيە قوللانمىسىنى قوبۇل قىلىشقا باشلىدى. رىتىملىق مۇزىكا بىلەن بىللە بەۋاب (ئەرەبلەردە ئەل ئۇد دە ئاتىلىدۇ) ئىسپانىيىلىكلەر تەرىپىدىن لائۇد، ئەنگلىيىلىكلەر تەرىپىدىن لۇتې دەپ راۋاپ (ئەرەپلەردە راباب دەپ ئاتىلىدۇ) ئىسپانىيىلىكلەر تەرىپىدىن رابېل، ئەنگلىيىلەر تەرىپىدىن رىبېك ياكى رىببى دەپ قوبۇل قىلىندى. پورتگىلىيىكلەر ھېلىمۇ ئىسكىرىپكىنى رابېكا دەپ ئاتايدۇ. تەبلە (مىس دۇمباق)، بۇرغا، قالۇن قاتارلىق چالغۇلارمۇ ئىلگىرى- كېيىن بولۇپ ياۋروپاغا تارقالدى. ⑩

ئۇلۇغ ئىنسىكلوپېدىك ئالىم ئەبۇ نەسىر فارابىنىڭ پەلسەپە، تىلشۇناسلىق، لوگىكا، ماتېماتىكا، ئاسترونومىيە، فىزىكا، مۇزىكا، جانلىق تەبىئەت ۋە تېبابەتچىلىك ساھەسىدىكى قىممەتلىك نەتىجىلىرى، مىراسلىرى شەرق ۋە غەربنىڭ ئىلىم- پەن بايلىقىغا ئايلانغانىدى. فارابىنىڭ پەنلىرىنى تۈرگە ئايرىش ئۇسۇلى، پانتېزىملىق پەلسەپە سىستېمىسى ۋە ئىجتىمائىي باراۋەرلىك توغرىسىدىكى ئىلغار ئىدىيىلىرى ئوتتۇرا ئەسىر ئىلىم- پېننىڭ يارقىن نەمۇنىچىسى سۈپىتىدە فارابى ۋە ئۇنىڭ شاگىرلىتىر، ئىبنى سىنا (980-1037)، ئىبنى تۇفەيلى (1110-1185)، ئىبنى رۇشد (1126-1198)، ئۆمەر ھەييام (1048-113)، نىزامى ئارقىلىق، ئوتتۇرا ئەسىردىكى ياۋروپا نۇمىنالىزىملىق ماتېريالىزىم ئېقىمىغا، ياۋروپا ئەسىردىكى ياۋروپا مەدەنىيەت ئويغىنىشقا ۋە ياۋروپا پانتېزىمغا كۈچلۈك ئىدىيىۋى تەسىر كۆرسەتتى. شۇڭا، ئۇنى كۆپلىگەن ھازىرقى زامان تەتقىقاتچىلىرى «ئىدىيە ئازادلىق مۇتەپەككۇرى» ، «ئىلىم- پەن قەھرىمانى»، «روھىي ئەركىنلىك، تەرەققىپەرۋەرلىك ۋە گۇمانىزىم ئۇچۇن كۈرەشكۈچى جەڭچى» دەپ تەرىپلىنەتتى.

فارابىنىڭ ئىلىم ۋارىسلىرىدىن بولغان، تۈركىي نەسىللىك ئائىلىدىن كېلىپ چىققان □ ئىبنى سىنا ئۇنىڭ پەلسەپە ۋە تىب (تېبابەتچىلىك) تەلىماتلىرىنى تېخىمۇ تەرەققىي قىلدۇرۇپ، ئۇنى يۈكسەكلىككە كۆتۈردى. ئۇنىڭ «ئەل قانۇن فىت- تىب» (تېبابەتچىلىك قانۇنلىرى) دىگەن ئەسىرى شەرق ۋە غەربتە تىب ئىلىمىنىڭ تەرەققىياتىدا يېتەكچى ئەسەرگە ئايلانغان. بۇ ئەسەر تاكى 17- ئەسىرگە قەدەر، ياۋروپا ئۇنىۋېرسىتېتلىرىدا دەرسلىك ماتېريالى قىلىنىپ كەلگەن. خەلق ئارىسىدا «لوقمان ھاكىم» دىگەن نام بىلەن ئاتالغان ئىبنى سىنانىڭ ئىسمى تىب ئىلىمىنىڭ نامىغا ئايلىنىپ «مىدىتسىنا» ھەپ ئاتالدى.

ياۋروپا مەدەنىيەت تارىخىدىن سۆز ئېچىلغاندا، تۈركىي تىللىق مىللەتلەر تەرىپىدىن يېتىشىپ چىققان يەنە بىر ئۇلۇغ ماتېماتىك، ئاسترونوم ۋە جۇغراپىيە ئالىمى خارەزمىنىڭ ئىسمى ئالاھىدە ئورۇن تۇتىدۇ. چۈنكى، خارەزمى ياۋروپاغا ئالگېبرا ئىلمىنى تونۇتقانىدى.

خارەزمىنىڭ ماتېماتىكا ساھەسىدىكى شۆھرىتى 16- ئەسىردە پۈتكۈل ياۋروپانى قاپلىغانىدى. شۇ دەۋردىكى ئىتالىيىلىك مەشھۇر ماتېماتىكچى گېرولاما كاردانو 1581- يىلى يازغان بىر ئەسىرىدە خارەزمىنى دۇنيادىكى ئەڭ مەشھۇر 12 نەپەر مۇتەپەككۇرنىڭ بىرى سۈپىتىدە كۆرسەتكەن. ياۋروپا مىلادىيە 12-ئەسىردىن باشلاپ، خارەزمىنىڭ ئەسىرلىرىنىڭ لاتىن تىلىغا

تەرجىمە قىلىنىشى بىلەن، قايتىدىن جانلىنىپ تەرەققىي قىلىش پۇرسىتىگە ئېرىشكەن. خارەزمىنىڭ ياۋروپا تىللىرىغا تەرجىمە قىلىنغان ئەسەرلىرىدىن بىرى «ئەل- جەبر ۋەل- مۇقابەلە» ئىدى. ئەرەبچە «جەبر» سۆزى «سۇنۇق سۆڭەكنى ئەسلىگە كەلتۈرمەك، تۈزەتمەك، ئۇۋشىماق» دىگەن مەنىدە بولۇپ، ياۋروپالىقلار بۇ ئەسەرنى لاتىن تىلىغا تەرجىمە قىلغاندا، «ئەل- جەبر» سۆزىنى«ئالگېبرې» (ئالگېبرا) شەكلىدە يازغان. شۇنداق قىلىپ بۇ ئەسەر شەرق ۋە غەربتە جەبر (ئالېبېرا) ئىلمىگە مىراس قالدۇرۇشتەك ئورنى بىلەن يۇقىرى قىممەتكە ئىگە.
خارەزمىنىڭ «كىتابۇل- مۇختاسار فىل- ھىسابۇل ھىندى» ناملىق ھېسابقا ئائىت يەنە بىر ئەسىرىنىڭ لاتىنچە تەرجىمىسى ھازىر گامبرا ئۇنىۋېرسىتېتىدا ساقلانماقتا. 12- ئەسىردە جوھاننىس ھىسپالىن تەرىپىدىن لاتىن تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان. « Liber alghorisimit de practica arismetrice» ناملىق شەرھىمۇ، خارەزمىنىڭ ئەرەبچە ئەسلىسى ئېنىق بولمىغان بىر ئەسىرگە ئاساسلانغان ھالدا يېزىلغان بولۇپ، بۇ شەرھى خارەزمىنىڭ ھېساب كىتاپىنى تېخىمۇ چۈشىنىشلىك ھالغا كەلتۈرگەن.

ئۇلۇغ ماتېماتىك خارەزمىنىڭ ئىسمى ياۋروپا تىللىرىغا تۈرلۈك شەكىللەردە قوبۇل قىلىنغان بولۇپ، لاتىنچە ئالخورىسمى، ئالگورىتما، ئالگورىزمى، فىرانسۇزچە ئائوگرىسمى ياكى ئاۋگرىسمى ئىنگىلىزچە ئائۇگرىم دەپ ئاتالغان. ماتېماتىكىدىكى ھېسابلاشنى ئاددىيلاشتۇردىغان بىر سىستېمىنىڭ نامى بولغان «لوگارىتما» دىگەن ئىسىمدىن كەلگەن.

ھۇنلارنىڭ ئىزنى باسقان ئاۋارلارنىڭ مەدەنىيەت تەسىرىنىڭ ياۋروپادا ئۇزۇن داۋاملاشقانلىقى مەلۇم. خورۋاتلارنىڭ ئەڭ چوڭ ئەسكىري- ئىدارە ئۇنۋانلىرىدىن «بان» (كۆك تۈركچە ‹باغا›، ئاۋار تىلىدا ‹باغان› دىيىلىدۇ)، «بويار» ، «يۇغۇرۇش» قاتارلىق ئونۋان ناملىرىغا ئوخشاش ناۋارىنو (ئاۋارىنو – پىيلوس) شەھىرىنىڭ نامىمۇ ئاۋارلارنىڭ خاتىرىسىنى ئەكىس ئەتتۈرىدۇ.بولۇپمۇ ھۇنگرىيەدە بايقالغان ئاۋارلار دەۋرىگە ئائىت (مىلادىيە 558-805- يىللار) ئارخېئولوگىيەلىك ئەسىرلەر- تۆكۈش سايمانلىرى بىلەن ئۈستىگە ھايۋانلارنىڭ سۇقۇشۋاتقان كۆرۈنۈشى چۈشۈرۈلگەن تەسۋىرى بىلەن گىرىفۇن چۈشۈرۈلگەن ئات- ھارۋا جابدۇقلىرى ئوتتۇرا ئاسىيادا تەرەققىي قىلغان سەنئەت ئۇسلۇبىنىڭ (ھايۋان تەسۋىرى ئۇسلۇبى) ياۋرۇپادىكى ئۆرنەكلەر سۈپىتىدە قوبۇل قىلىنماقتا. بۇ ئۇسلۇبنىڭ ئىزلىرى مېرووۋنجىلەر دەۋرىدە فىرانسىيەدىمۇ كۆرۈلگەن. ھۇن دەۋرىدە رىملىقلار بىلىپ يېتەلمىگەن ئۆزەڭگە ياۋروپادا ئاۋارلار ۋاستىسى كەڭ ئومۇملاشتى. □ ئارناۋۇتلۇقتىكى پىروستوۋاس ئالتۇن غەزنىسى ئاۋارلارغار ئائىت بولغىنىغا ئوخشاش، ئارخېئولوگىيىلىك تەتقىقاتلار ئاۋار تۈرك سەنئىتىنىڭ گېرمان ۋە سلاۋيان سەنئىتىگە كۆرسەتكەن تەسىرىنى ئوتتۇرغا قويىدى. مىلادىيە 4- ئەسىرگە قەدەر گېرمان گوتلىرىنىڭ، ئۇنىڭدىن كېيىن ھۇن ئىمپېراتورلىقى بىلەن تۈرك ھاكىمىيەتلىرىنىڭ دائىرىسىگە كىرگەن سلاۋيان قوۋملىرىگە ئائىت ئىشەنچىلىك ۋەسىقىلەر ئاۋارلار دەۋرىدە باشلىنىدۇ. شۇ ۋەجىدىن سلاۋيان تارىخى ئومۇمىي تۈرك تارىخىنىڭ بىر پارچىسى سۈپىتىدە كۆرۈلىدۇ. نۇرغۇنلىغان سلاۋيان تۈپلىرىنىڭ شەرقىي ياۋروپانىڭ ھەر قايسى جايلىرىغا ۋە بالقانغا تارقىلىشى ئاۋارلار دەۋرىدە يۈز بەرگەن بولۇپ، بۇ چوڭ دائىرلىك كۆچۈش ئاۋار خانلىقى تەرىپىدىن دېھقانچىلىق قىلىش بىلەن بىرگە يەنە چېگرانى مۇداپىئە قىلىش مەقسىتىدە ئېلىپ بېرىلغان. بۇ خىل يول بىلەن تۈرلۈك سلاۋيان قەبىلىلىرى تۆگۈنكى ئىلبا دەرياسى بويلىرى، دالماھىيا بويلىرى ۋە بالقانغا قوبۇل قىلىنىدى. دىمەك، بۈگۈنكى چېخ ۋە يۇگوسلاسىيەنىڭ سلاۋيانلىشىشى ئاۋارلارنىڭ تەسەببۇسى بىلەن بارلىققا كەلگەن. □ مىلادىيە 750- يىللىرى ئۆپچۆرىسىدە ئافنىا ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى جايلاردا «ئاۋارلار» دەپ ئاتالغان سلاۋيانلار تىلىغا ئېلىنىدۇ. شۇ مەزگىللەردە خورۋاتلارنى ئادرىياتىك ساھىلغا باشلاپ كەلگەن رەئىسلىرى ئىچىدە كۈچلۈك، لوبىل (ئالىپ – ئەل)، كۆسېنجى (قوشۇنجۇ)، بۇگا، توغاي قاتارلىق تۈركچە ئىسىملارنى قويغان كىشلەر بار ئىدى.

يەنە شۇ مەزگىللەردە پاننويا (غەربىي ۋېنگرىيە) ۋە مورۋا سلاۋيانلىرىگە سلاۋيانلاشقان ئاۋار بەگلىرىنىڭ باشچىلىق قىلغانلىقى ئالغا سۈرۈلمەكتە. يەنە بىر تەرەپتىن گېرمان قەبىلىلىرىنىڭ چېغ مەملىكىتىدىكى يۇرتىدىن ئايرىلىشىنىڭ ئاۋار قوماندانلىرىنىڭ بېسىمى ئاستىدا بولغانلىقى، بۇ ھادىسىنىڭ گېرمانىيە تەۋەسىدە بايقالغان ئاۋار سەنئىتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئەسەرلەردىمۇ ئىسپاتلانغانلىقى مەلۇم بولدى. شۇنداق قىلىپ، سۈرىيەلىك ئېپسكوپ جوھاننىسنىڭ مىلادىيە 584- يىلى دىگەن بىر سۆزى بىلەن ئېيتقاندا: «ئەزەلدىن ئورمانلىقلارنىڭ ئىچىدىن سىرتقا چىقىشقا جۈرئەت قىلالمىغان، ئاۋارلارنىڭ سايىسىدە ئاستىدا ئۇرۇشقا قاتناشقان ۋە ئالتۇن- كۈمۈش، توپ- توپ يىلقا ئىگىسىگە ئايلانغان سلاۋيانلارنىڭ سىستېمىلىق ھالدا كۆچۈشكە مەجبۇر قىلىنىشى،بۈگۈنكى كۈندىكى ئوتتۇرا ۋە شەرقىي ياۋروپا مىللەتلىرى خەرىتىسىنىڭ ئاۋار خانلىقى تەرىپىدىن سىزىلىشىغا يول ئاچقان.» قىسقىسى، سلاۋيانلار تەشكىللىنىپ ياشاشنى ئوغۇلار ۋە ئاۋارلاردىن ئۆگەنگەن. يۇقىرىدا سۆزلىگىنىمىزدەك، سلاۋيانلار ئاۋارلارنىڭ چارۋا- ماللىرىنى باقىدىغان پادىچىلىرى ئىدى. سلاۋيانلار ئاۋارلارغا پادىچى بولۇشنى بىر خىل مەمۇرىيەتكە تەيىنلەنگەندەك قوبۇل قىلغان. شۇڭلاشقا سلاۋيان تىللىرىدىكى «زوپان» يەنى «چوپان» سۆزى يۇقىرى دەرىجىلىك بىر مەمۇرىيەت ئونۋانى سۈپىتىدە زامانىمىزغا قەدەر قوللىنىپ كەلدى.

مىلادىيە 8- ، 9- ئەسىرلەردە ياشىغان ئىسلام مۇئەللىپلىرى ئېيتقانـدەك، چىـن (تـاڭ سۇلالـىسى) ۋە شـەرقىي رىـم بىـلەن تەڭ تۇرىـدىغان ھـازار خـانلىقى كۈچلۈك سىياسـىي تەشـكىل سۈپىتىدە، شـەرقىي ياۋروپـا تارىخـىدا ئالاھىـدە ئـورۇن تۇتـىدۇ. شـىمالىي كاۋكازدا سابىر مەملىكىتى، ئاۋارلار، ئالانلار، ئـون ئوغـۇلار، كاۋكـاز تـاغلىق قـوۋملىرى، قىرىمـدا گـوتلار، ئىتىـل بولغـارلىرى، ئىتىـل بويلىرىدا فىن- ئوغۇر بورتاسلار ۋە باشقا فىن قوۋملىرى، دېسنا دەرياسى بىلەن دنىپىـر دەرياسـىنىڭ ئوتتـۇرا ئېقىن بويلىرىـدىكى سلاۋيان مىللەتلىرىدىن: رادىمىچلار، ۋيياتىسچىلار، سېۋارىئانلار، پولىئـانلار، كوبـان دەرياسـى ئەتراپىـدىكى ماجـارلارنى ۋە كيىـن بىلەن ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى خانلىقلارنى باشقۇرۇش دائىرىسىگە كىرگۈزگەن ھازارلار، كۆك تـۈرك خانلىقىنـىڭ تەشكىلاتىغا ۋارىسلىق قىلىپ، كۈچلۈك قوشـۇنغا تايىنىـپ قولغـا كىرگـۈزگەن كاپـالەتكە ئىـگە قىلـدى. مىلادىـيە 7-، 9- ئەسـىرلەردە شـەرقىي ياۋروپـادا ھەقىقىي مەنىسى بىلەن «ھازىر تىنچلىق دەۋرى» نى ياراتتى.

ھازىر تىنچلىق قاتناش ئالاقىسىنى تېزلىتىپ، مال ئالماشتۇرۇشـنى كـۈچەيتتى. شـۇنىڭ بىـلەن، ھـازار خـانلىقى شـەرق ۋە غەرب مىللەتلىـرى ئارىسـىدىكى تىجـارەت ۋە مەدەنىـيەت- سـەنئەت نەتىجىسـىدە ئۇچرىـشىدىغان رايۇنغـا ئايلانـدى. ھـازار تىنچلىقىنـىڭ نەتىجىسىدە بارلىققا كەلگەن بىر خىل خاتىرجەملىك ۋە ئەركىـن- ئـازادە مۇھـىت ئىچىـدە تەرەققىي قىلغـان تىجـارەت پائـالىيىتى، تارىخنىڭ ئەڭ مۇھىم ھادىسىلىرىدىن بىرى بولـۇش سۈپىتى بىـلەن تـۈس- سـلاۋيان دۆلىتىنـىڭ تەشـكىل تېپىـشىغا ۋاسـتە- قـورال بولدى. مىلادىيە 9- ئەسىرنىڭ دەسلەپكى يىرىمىـدا سـودا مۇناسـىۋىتى بىـلەن ھـازار خانلىقىغـا كەلـگەن سـلاۋيان- فىـن ئارلاشـما قەبىلىلىرى ھازارلارنى ئۈرنەك قىلىپ سىياسـىي قـۇرۇلما تەشـكىل قىلىـشقا مـۇۋاپىپەق بولـدى. مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا، مىلادىـيە 882- يىلىرىدىن كېيىن ۋارگ- رۇس كىنىزەكلىكىنىڭ قولغا ئۆتكەن ۋە شۇنىڭدىن باشلاپ رۇسلار تارىخىدا ناھـايىتى مـۇھىم ئـورۇن تۇتقـان كيىـف شـەھىرىنىڭ تۈركىيتىللىـق مىللەتـلەر تەرىپىـدىن قۇرۇلغـانلىقى ئالغـا سـۈرۈلمەكتە. □ رۇس تارىخچىلىرىـدىن ۋېرنادىسكىي بىلەن لاسخىنكومۇ بۇ پىكىرنى قوبۇل قىلغان.

ھازار خانلىقى دەۋرىدە (630-965- يىللار) رۇس كىنەزلىكىدە تۈرك تەسىرى ئۇچۇق كۆرۈلدى. مىلادىيە 839- يىلـى قۇرۇلغـان رۇس ئىتتىپاقىنىڭ رەھبىرىنىڭ ئۇنـۋانى «قاغـان» (كاگـان) دەپ ئاتالغانـدى. □ مىلادىـيە 988- يىلـى خرىـستىئان دىنىنـى قوبـۇل قىلغان پىرەنس ۋىلادىمىر ۋە كېيىنكى كىنە ياروسلاۋ (1036- 1050- يىللار) قاتارلىقلار «قاغان» (كاگان) ئۇنۋانى داۋاملاشتۇرغان. خىلارئىون، ئىبنى رۇستا ۋە گەردىزىنىڭ ئەسەرلىرىدە ھەمدە فرانىك ۋە قايىنامەسىدە «قاغان» ئۇنۋانىدا ئاتالغان رسۇ كىنەزلىرى تىلغان ئېلىنغان. □ مىلادىيە 10- ئەسىردە كيىف شەھىرىنىڭ بىر بۆلىكى «كوزارى» (تۈركچە) سـارىيىنىڭ نامىنىنـىڭ تۈركچىـدىن كەلگەنلىكـى ئىـسپاتلاندى. رۇس ۋەقايىنامەسـى - «رۇس ھەقىقتـى» دە ئىـدارە قىلىنغـۇچىلار بىـلەن ئىـدارە قىلىنغـۇچىلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنىڭ چۈشەندۈرۈلۈشىدە ئـادەتتە ھـازار- تـۈرك تـۈپىنى مۇشـاھىدە قىلىـش مـۇمكىن. □ رۇس كىنەزلىكـى دەۋرىدىن باشلاپ، پىرەنس سۋياتوسلاۋ ھازارلارنىـڭ تەرزىـدە قۇرۇقلـۇق ۋە دېڭىـز (سـۇ) قوشـۇنىنى تەشـكىللەپ قورالـلانـدۇرغان. بالقان سلاۋيانلىرىمۇ ئوغـۇزلار ئـارقىلىق ھەم ھەربىي تەلىـم- تەربىـيە ھەم قورالـلانـدۇرۇش (قـورال، كـىيىم، تـۇغ) جەھەتـتە تـۈرك تەرزىنـى ئـۈرنەك قىلىـپ، ئەسكىرىي كـۈچ تەشـكىللىگەن. پەچىنەكلەرنـىڭ رۇس ئـاتلىق قوشـۇنىنىڭ تەشـكىل قىلىنىـشىدا مـۇھىم تەسىرى بولغانلىقى قوبـۇل قىلىنماقتـا. (21) رۇسـلارنىڭ مەشـھۇر «ئىگـور داسـتانى» دىمـۇ ئـۇرۇش تاكتىكىـسى، قورالـلانـدۇرۇش ۋە مەدەنىچىلىك جەھەتلەردە رۇسلار ئۈستىدىكى تۈرك تەسىرى بايان قىلىنغان.

ئوتتـۇرا ئاسـىيادىن ياۋروپاغـا كـۆچكەن تـۈرك كـۆچ ھەرىكىتىنـىڭ كېيىنكـى چـوڭ دولقـۇنىنى (9 – 11- ئەسـىرلەر) مەيـدانغا كەلتۈرگەن تۈركىي تىل قوۋملىرىدىن دەلەپكى پەچىنەكلەر ھېسابلىنىدۇ. پەچىنەكلەر شـەرقىي ياۋروپـادىكى تەشـكىل قىلالمـىدى. پەقەت قەبىلە تەشكىلاتى ھالىتىنى ساقلاپ ئۇرۇش ۋە مۇداپىئە مەزگىللىرىدە بىرلىشىپ ئۆتتى. پەچىنەكلەر رۇسلار بىلەن 121 يىـل قوشنا ياشاش جەريانىدا، ئۇلار بىلەن 11 قېتىم چوڭ ئـۇرۇش قىلغـان. رۇس ئـاتلىق قوشـۇنىنىڭ تەشـكىل قىلىنـىشىدىكى پەچـىنەك تەسىرى مانا شۇنداق ھەربىي توقۇنۇش مۇناسىۋىتىنىڭ نەتىجىسىدە بارلىققا كەلـگەن. مىلادىـيە 1091- يىلـى قۇمـان- قىپچـاقلارغا قوشۇلۇپ كەتتى. ھۇنگرىيەنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا جايلاشقان نـاگى سىزنىت مىكلـوس دىگەن جايـدىن 19799- يىلـى بىـر غەزىـنە تېپىلغان. بۇ غەزىنىدە تېپىلغان بۇيۇملار ئالتۇندىن ياسالغان كوزا، لىگەن ۋە تاۋاق قاتارلىق تۇرمـۇش بۇيـۇملىرى بولـۇپ، ئۈسـتىگە «ئورخـۇن- يېنىـسەي يېزىقـى» دا خەت ئۇيۇلغـان ۋە رەسـىم سـىزىلغان. دۇنياغـا مەشـھۇر بـۇ غەزىنىنـىڭ قايـسى تـۈركىي تىللىـق مىللەتلەرگە مەنسۇپ ئىكەنلىگى توغرىسىدا ھـازىرغىچە تـالاش- تـارتىش بولـۇپ كەلمەكـتە. كىتابىمىزنىـڭ «ئاتىللانىـڭ ئۆلـۈمى» دىگەن قىسمىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، ھۇنگرىيىلىكلەر ۋە بىر مۇنچە ئالىملار بۇ غەزىنە تېپىلغـان جـايىنى ئـاتىللا دەپـنە قىلىنغـان جاي دەپ قارايدۇ. لېكىن يەنە بەزى ئالىملار بۇ غەزىنىنى پەچىنەكلىكلەرنىڭ مىراسلىرى دەپ قوبۇل قىلماقتا. ھازىرغىچە سىبىرىيە، رۇمىنىيە، رۇسىيە، ھۇنگرىيە، تـۈركىيە ۋە كاۋكـازدىكى بەزى يەر نـاملىرى ۋە ئەپسانە- رىۋايەتلىرىـدە پەچىنەكلەرنـىڭ خاتىرىـسى- ئىزلىرى ئۆز تەسىرىنى كۆرسىتىپ كەلمەكتە.

پەچـىنەك ۋە ئوغـۇزلاردىن كېيىـن، رۇسـىيە، بالقانىنـىڭ تارىخـىدا چوڭقـۇر ئىـز قالـدۇرغان تـۈركىي تىللىـق مىلـلەت بولـسا، ياۋروپالىقلار تەرىپىدىن «كۇمان»، شەرقلىقلەر تەرىپىدىن «قىپچاق» دەپ ئاتالغانلار ئىدى. مانـا شـۇ قۇمـان- قىپچـاقلار مىلادىـيە

1080- يىللىرى ئۆزىنىڭ سىياسىي خەرىتىسىنى شەرقتە بالقاش- تالاس ھاۋزىسىدىن، غەربتە دوناي دەرياسى بويلىرىغىچە كېڭەيتكەنىدى. غەربىي سىبىرىيە ۋە شەرقىي بوزقىر رايونلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان قۇمان- قىپچاق تېرورتورىيىسى شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئىسلام مەنبەلىرىدە «دەشتە قىپچاق»، غەرب مەنبەلىرىدە بولسا «كۇمانىيە» دەپ ئاتىلىشقا باشلىدى. د. راسۋوسكىينىڭ مەلۇماتىغا ئاساسلانغاندا، رۇس، بۇلغار، ھازار، ئالان، بورتاس، ئۇلاخ ۋە موردىۋان قاتارلىق مىللەتلەرنى ئۆز ئىرادىسىگە كىرگۈزگەن قۇمان- قىپچاق خانلىقى ئوتتۇرا ئاسىيا، يايىق- ۋولگا، دۇن- دونىتز، تۆەنكى دىنېپىر ۋە دوناي بويلىرىدىن ئىبارەت بەش مەمۇرىي رايونغا بۆلۈپ ئىدارە قىلىنغان. قۇمان- قىپچاقلارنىڭ سىياسىي قۇدرىتى تاكى مۇڭغۇللار باش كۆتۈرۈپ چىقىپ، غەرپكە يۈرۈش قىلغانغا قەدەر داۋاملاشتى.

مۇڭغۇل قوشۇنلىرىنىڭ بېسىپ كىرىشى بىلەن قۇمان- قىپچاق خانلىقى ئاغدۇرۇلدى. قۇمان- چىپچاقلارنىڭ زور كۆپچىلىگى جەنۇبىي روسىيەدە قۇرۇلغان ئالتان ئوردا خانلىقىنىڭ پۇقراسىغا ئايلاندى. بىر قىسمى ئېتىل بولغارلىرى ئارىسىدا قوشۇلۇپ كەتتى. ئاز بىر قىسمى غەربىي ئاسىيا ۋە شىمالىي ئافرىقىغا كۆچۈپ كەتتى.

قۇمان- قىپچاقلارنىڭ ياۋروپادىكى مەدەنىيەت بەلگىلىرى سۈپىتىدە مۇنداق ئىزلار ساقلانغان. بۇنى تۆۋەندىكى تەرەپلەردىن كۆرستىش مۇمكىن. مۇڭغۇل ئىستېلاسىدىن كېيىن ھۇنگرىيىدىكى مولداۋىيىگە كۆچۈپ بېرىپ، ئۇ يەردە ئولتۇراقلاشقان قۇمان- قىپچاقلار توپ- توپ ھالدا خرىستىئان دىنىنى قوبۇل قىلدى. شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن مولداۋىيە«كۇمانىيە» (قۇمانىيە) دەپ ئاتالدى.

ھۇنگر كىرالى بېلا Ⅳمىلادىيە 1233- يىلى ئۆزىگە «رېخ كۇمان» دېگەن ئۇنۋاننى قوللانغان. (22)دۇناي بىلەن تېزا دەرياسى ئارىسىدىكى يەر ناملىرىدا قۇمان- قىپچاق تەسىرى كۆرۈلگەن. يەنى كىس- كۇنساگ (كىچىك قۇمان)، ناگى- كۇنساگ (چوڭ كۇناسگ) دېگەن يەر ناملىرى ۋە كاراتساگ شەھرىنىڭ نامى قۇمان- قىپچاقلارغا باغلىنىدۇ. ھۇنگر تىلىدا مەۋجۇت تۈركچە سۆزلەرنىڭ «ئوتتۇرا قاتلىمى» قۇمان- قىپچاق تىلغا مەنسۇپ دەپ قارىلىدۇ.

پەچىنەك، ئۇز (ئوغۇز) ۋە قۇمان- قىپچاقلارنىڭ شەرقىي دوناي ئەتراپىدىكى مىللەتلەر ۋە ئۇلارنىڭ سىياسىي تەشكىلدىكى تەسىرى ئۆزىنىڭ كۈچلۈك ئورنى بىلەن دىققەتنى تارتىدۇ. ھۇنگرىيەدىكى يەر ناملىرىنىڭ كېلىپ چىقىشىدا قۇمان- قىپچاقلارنىڭ ئىزلىرى كۆرۈلگىنىگە ئوخشاش، رۇمىنىيىدىمۇ تېلېئورمان، تىگخىچ (تىگەچ)، دەرەخلۈي (دەرەلۈگ)، تۇرلۇي (نۇرلۇق – تۇزلۇق)، تەسلۈي (تەزلۈگ- سۈرەت)، ئارگىس ۋە باراگان قاتارلىق تۈركچە يەر دەريا- ئېقىن ناملىرى ۋە رۇمىن تىلىدىكى مەۋجۇت تۈركچە سۆزلەرنىڭ كۆپ قىسمى شۇ دەۋرنىڭ خاتىرىسى ھېسابلىنىدۇ. رۇمىنىيىدە مىلادىيە 1330- يىللاردا قۇرۇلغانلىقى بىلىنگەن تۇنجى رۇمىن دۆلىتىمۇ قۇمان- قىپچاقلاردىن بولغان بىر قوماندان ئائىلىسىنىڭ يېتەكچىلىكىدە قۇرۇلغانلىقى تەخمىن قىلىنماقتا. بۇ دۆلەتنىڭ قۇرغۇچىسىنىڭ ئىسمى باسار- ئابا دەپ ئاتىلاتتى. ئابا (ئاپا – تۈركچە ئۇنۋان) قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان تۈركچە ئىسىملار ئوغۇزلار (ئاي- ئابا، بوز- ئابا) ۋە قۇمان- قىپچاق (ئالتىن-ئابا، تونۇز- ئابا، بوز – ئابا) مۇھىتىدا ئومۇملاشقان ئىسىملاردىن ئىدى. باسار- ئابا دېگەن ئىسىممۇ مۇشۇنىڭ جۈملىسىدىن. باسار- ئابانىڭ دۆلەت قۇرۇش تارىخىدىن 100 يىل بۇرۇن «كۇمانىيە» دەپ ئاتالغان بۇ رايون قۇمان- رۇمىن مىللەت نامىدىن ئېلىنىپ، «رۇمانىيە» (رۇمېنىيە) دەپ ئاتىلىدىغان بولدى. رۇمىنىيەنىڭ شىمالىدىكى باسارىبىيە دېگەن يەرنىڭ نامىمۇ مۇشۇ خاننىڭ ئىسمىدىن ئېلىنغان. (22) باسار دېگەن كىشى ئۇچرايدۇ. باسار- ئابانىڭ تۈرك مەدىنىيىتىگە ئالاھىدە ئېتىبار بەرگەنلىكىنى مىلادىيە 15- 16- ئەسىرلەردە رۇمىن دۆلەت خادىملىرىنىڭ ساپ تۈركچە ئىسىملارنى قوللانغانلىقىدىن كۆرۈش مۇمكىن. مەسلەن، ئاقباس، ئاققۇش، بوزدۇغان، بىلىك، بېرنېدى، باراق، بارس، بايباس، بۇغا، بېلچېر، قارا، قىزىل، قازان، شىشمان، تەمۇرتاش، توق ۋە ئۆتەمىش قاتارلىق ئىسىملارنى مىسال قىلىپ ئۆتۈشكە بولىدۇ.

مىلادىي 14- ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا، دوبرۇجادا قۇرۇلغان دۆلەتنى قۇمان- قىپچاقلارغا باغلاش مۇمكىن. بىر تەرەپتىن بولغار خانلىقى يەنە بىر تەرەپتىن شەرقىي رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ سىياسىي ئىقتىدارى ئاجىزلاشقان بۇ دەۋردە، مىلادىيە 1346- يىلى ئىمپېراتورىچە ئاننا تەرىپىدىن ياردەمگە تەكلىپ قىلىنغان تۆۋەنكى دوناي بويىدىكى مەھەللىۋى خانلاردىن بولغان بالىقا (تۈركچە بالىق) نىڭ ئوغلى دوبرۇجا (بۈگۈنكى كۈندىكى دوبرۇجا دېگەن نام مۇشۇ كىشىنىڭ ئىسمىدىن كەلگەن) مىلادىيە 1354- يىلىدىن باشلاپ، كېيىنچە ئۆز نامىدا ئاتالغان رايوننىڭ ھۆكۈمرانىغا ئايلىنىپ، مىلادىيە 1385- يىلىغا قەدەر بالقان ۋە قارا دېڭىز بويىچە مۇھىم رول ئوينىغان. دوبرۇجانىڭ ئۆز نامىغا پۇل قويدۇرغان ئوغلى ئىۋانكو دەۋرىدە (مىلادىيە 14- ئەسىرنىڭ ئاخىرى) بىر مەزگىل رۇمىن دۆلىتىگە قارام بولۇپ قالغان دوبرۇجا خانلىقى مىلادىيە 1417- يىلى ئوسمانلىرى ئىمپېرىيىسى تەرىپىدىن قوشۇۋېلىندى.

تۈرلۈك تارىخىي مەنبەلەردىن بىز تۈركىي تىللىق مىللەتلەر بىلەن سلاۋيان مىللەتلىرىنىڭ ئۇچرىشىش تارىخىنىڭ مىلادىيە 2- ئەسىردىن باشلانغانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز. «ئوغۇزنامە» داستانىدا تىلغا ئېلىنىدىغان «ساقلاپ» دېگەن كىشىنىڭ سلاۋيانلىرىنى كۆرستىدىغانلىقى تىلغا ئېلىنماقتا. يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتكىنىمىزدەك، شەرقىي سلاۋيانلاردىن بولغان رۇسلارنىڭ ھازار، ئوغۇز

«ئۆز» ۋە پەچىنەك قاتارلىق تۈركىي تىللىق مىللەتلەر بىلەن قوشنا ياشاش جەريانىدا، ئۇلار بىلەن بولغان تۈرلۈك مۇناسىۋەتلەر نەتىجىسىدە رۇس مەدەنىيىتىدە تۈرك تەسىرى سالماق ئورۇنى ئىگەللەپ كەلدى. مانا شۇنداق تۈرلۈك مۇناسىۋەتلەرنىڭ بەلگىسى سۈپىتىدە يۈز بېرىۋاتقان كۈچلۈك تەسىر كۆرسىتىش ھادىسىسى، قۇمان- قىپچاق خانلىقى ۋە بۇ خانلىقنىڭ خارابىسى ئۈستىگە قۇرۇلغان ئالتۇن ئوردا خانلىقى دەۋرىدە (مىلادىيە 13-15- ئەسىرلەر) تېخىمۇ چوڭقۇرلىشىپ بارغان. بولۇپمۇ، تۈركىي تىلىنىڭ رۇس تىلىغا كۆرسەتكەن تەسىرى بەكرەك گەۋدىلىنىش دەۋرىگە قەدەم قويغان.

مۇڭغۇللارنىڭ مۇڭغۇل ۋە تۈركلەردىن تەركىپ تاپقان قۇدرەتلىك ئاتلىق قوشۇنى چىڭگىزخان ۋە ئۇنىڭ ئەۋلاتلىرىنىڭ قوماندانلىقىدا كەڭ كۆلەملىك ئىستېلا يۈرۈشى ئېلىپ بارغاندا، ئوتتۇرا ئاسىيا، دەشتى قىپچاق ۋە قوسكۋانى ئۆز ئىچىگە ئالغان پۈتكۈل رۇسلار زېمىنىمۇ بويسۇندۇرۇلدى. بۇ غەلبە ئاساسىدا چىڭگىزخاننىڭ نەۋرىسى باتۇرخان مىلادىيە 1240- يىللاردا، شەرقتە ئېرتىش دەرياسىدىن، غەربتە ئىنتىل- دوناي دەرياسىغىچە بولغان رايۇنلاردائالتۇن ئوردا خانلىقىنى قۇرغان. بۇ خانلىقنىڭ پۇقرالىرى مۇڭغۇللاردىن باشقا ئۇيغۇر، بۇلغار (تاتار)، قىرغىز، قۇمان- قىپچاق، قاڭلى ۋە شەرقىي سلاۋيانلاردىن بولغان رۇسلار قاتارلىق مىللەتلەردىن تەركىپ تاپقانىدى. مىلادىيە 13- ئەسىردە بارلىققا كەلگەن كۈچلۈك مۇڭغۇل ئىمپېرىيىسى، ئۇيغۇرلار ۋە ئۇيغۇر مەدەنىيىتىدىن ئۇزۇقلانغانىدى. بۇ دەۋردە چىڭگىزخان ئەۋلاتلىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا، شەرقىي ياۋروپا ۋە غەربىي ئاسىيادا رەسمىي دۆلەت تىلى سۈپىتىدە قوبۇل قىلىنغان «ئۇيغۇر- خاقانىيە ئەدەبىي تىلى» ھەر يەردە كىشلەر چۈشىنەلەيدىغان تىلغا ئايلانغان. (23) بۇ دەۋردە مۇڭغۇللارنىڭ دىپلوماتلىرىنىڭمۇ كۆپچىلىكى ئۇيغۇرلاردىن، ئاز بىر قىسمى بولسا كېرەيتلەر ۋە ئونگۇتلەردىن كېلىپ چىققان، ئۇيغۇر ئەلچىلەر رىمدا، ۋالىيلار جۇڭگو ۋە ئىران – ئىراقتا، ئوقۇقۇچىلار چىڭگىز ئائىلىسىدە، ئالىم ۋە زىيالىيلار تەبرىزدىكى مۇڭغۇل سارىيىدا ۋەزىپە ئۆتىگەنىكەن. (24) ئالتۇن ئوردا خانلىقىدىكى ھەر قايسى خانلارنىڭ بارلىقلىرى ۋە ھەر خىل ھۆججەتلەر ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان. ئۇيغۇر، تاتار ئەمەلدارلىرى يىراق- يېقىنىدىكى رۇس يۇرتلىرىغا بېرىپ سېلىق يىققان. رۇسلارغا ئالتۇن ئوردا خانلىقىنىڭ تۈرلۈك مەمۇرىي بۇيرۇق ۋە ئۇقتۇرۇشلىرىنى يەتكۈزگەن. سودا- تىجارەت ئىشلىرىنى ئېلىپ بارغان. بۇنداق كەڭ دائىرىلىك ئۇچرىشىش ۋە كەڭ دائىرىلىك ئالاقە يولغا قويۇلغان بۇ دەۋرىدە، بىر تەرەپتىن ئۇيغۇرلار ۋە تاتارلار يەنە بىر تەرەپتىن بۈيۈك رۇس (ھازىرقى رۇسلار) ۋە كىچىك رۇس (ھازىرقى ئوكرائىنلىقلار) قاتارلىق شەرقىي سلاۋيان خەلقلىرى ئۆز- ئارا بىۋاستە تىل ئالاقىسىدە بولغان. ئەنە شۇنداق تارىخىي يۇسۇندا شەكىللەنگەن ئىجتىمائىي ئامىل تۈركىي تىللار بىلەن تۇس ۋە ئوكرائىن تىللىرىنىڭ ئۆز –ئارا تەسىر كۆرسىتىش جەريانىنى پەيدا قىلدى. بۇ مەزگىلگە كەلگەندە تۈركىي تىلىنىڭ رۇس تىلى ئۈستىدىكى تەسىرى ئۆتكەن تارىختىكى ھەر قانداق بىر دەۋرىدىن ھالقىپ كەتتى.

20 - ئەسىرنىڭ ئالدىنقى ۋە كېيىنكى مەزگىللىرىدە ياشىغان بىر قىسىم رۇس تىلشۇناسلىرى تۇس تىلىغا تۈركىي تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر ئۈستىدە ئىزەنگەن ۋە شۇ تېمىدا ئىلمىي ماقالىلەرنى يازغان. شۇ ماقالىلاردا كۆرسىتىلگەن پاكىتلاردىن قارىغاندىمۇ، رۇس تىلىغا تۈركىي تىلىدىن كىرىپ سۆزلەشكەن سۆزلەر ئاساسەن يىراق ئۆتمۈشنىڭ مەھسۇلى ئىكەنلىكىنى كۆرىۋالغىلى بولىدۇ. سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تۈركىي تىللار تەتقىقاتى ساھەسىدىكى ئاتاغلىق ئالىمى ن. ئا. باسكاكوۋنىڭ «رۇس تىلىدىكى تۈركىي تىللاردىن كىرگەن سۆزلەر» («سوۋېت تۇكولوگىيىسى» ژورنىلىنىڭ 1979 - يىل 6 - سان) سەرلەۋھىلىك ماقالىسىدە، فونتىكىلىق ۋە مورفولوگفيىلىك تۈزۈلۈشتىن قارىغاندا، ھەقىقىي رۇس دەپ قارىلىۋاتقان بىر نەچچە سۆز مىسالغا ئېلىنىپ، ئۇلار ئۈستىدە ئېتمولوگىيىلىك تەھلىل يۈرگۈزۈلىدۇ. مەسىلەن، «باگرووۋي» (بېغىررەڭ)، «تاراكان» (تاراغان) دىگەنگە ئوخشاش. باسكاكوۋنىڭ «موسكىۋادىكى تۈركىي تىللاردىن كېلىپ چىققان كوچا نامىلىرى» («سوۋېت تۈركولوگىيىسى» ژورنىلى 1979- يىل 2 - سان) سەرلەۋھىلىك يەنە بىر ماقالىسى مۇنداق باشلىنىدۇ: «مەزكۇر ماقالىنىڭ ۋەزىپىسى موسكىۋا كوچىلىرىنىڭ شەرق تىللىرىدىن يەنى تۈركىي، موڭشۇل، ئەرەب ۋە پارسى تىللىرىدىن كېلىپ چىققان نامىلىرىنى تولۇق خاتىرلەپ كۆرسىتىپ بېرىشتىن ئىبارەت. بۇ خىلدىكى كوچا نامىلىرىنىڭ كۆپچىلىكى رۇس تىلىغا يەنىلا ھەر قاسى تۈركىي تىللارنىڭ ۋاستىسى بىلەن كىرگەن.» ئۇ «تاتار كوچىسى»، «تۈركمەن كوچىسى»، «بايار كوچىسى»، «ئىزومتۇر كوچىسى» (زۇمرەت كوچىسى)، «ئوردىنكو كوچىسى» (ئوردا كوچىسى)، «بالكانىسكاياى» (بالقان)، «بايكالىسكايا» (بايكۆل)، «يائۇز سكايا» (ياۋۇز) قاتارلىق شۇ كوچىنىڭ ئەڭ بۇرۇنقى ئاھالىسىنىڭ مىللىي نامى ياكى ئىجتىمائىي قاتلام ۋە كەسپ نامىلىرى بىلەن ئاتالغان كوچىلارنى ۋە ئىزمايلوۋ- ئىسمايىل، توگىنىۋ- تۇرگۇن قاتارلىق تۈركىي تىللاردىن كېلىپ چىققان رۇسچە فامىلىلەرگە قويۇلغان كوچا نامىلىرنى كۆرسىتىپ ئۆتكەن. رۇس ئالىملىرى يەنە تۈركىي تىلالاردىن رۇس تىلىغا قوبۇل قىلىنغان بىلىق ئىسىملىر، ھايۋانات ئىسىملىرى، سۈپەت ئىسىملىرى ۋە نەرسە- كېرەك ئىسىملىرى ۋە ئۇلارنىڭ رۇس تىلىنىڭ ھەر قايسى دىئالىكتلىرىدا ئۆزگەرگەن مەنىلىرى ۋە ئىستىمال قىلىنىۋاتقان ئەھۋالىنى كۈچلۈك نەزىرىيىۋى تەھلىل ئاساسىدا شەرھلەپ بەرگەن. (25)

مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 2000- يىللاردىن باشلاپ ياۋروپا تەسىر كۆرسىتىشكە باشلىغان تۈركىي تىللىق مىللەتلەر مەدەنىيتى، ئۆزىنىڭ ھەر قايسى تىپلىرى بويىچە تەخمىنەن 3500 يىللىق تەسىر كۆرسىتىش تارىخىنى بېرىپ ئۆتتى. مانا شۇنداق تەسىر

كۆرستىش نەتىجىسىدە تۈركىي تىللىق مىللەتلەر مەدەنىيىتى ياۋروپا مەدەنىيىتىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققىي قىلىشىدا مۇھىم مەنبە ۋە يىلتىزلاردىن بىرى بولۇپ قالدى.

پايدىلانغان ماتېرىياللار

خەنزۇچە مەنبەلەر:

لىن گەن: «ھۇنلارنىڭ ئومۇمىي تارىخى» ، 1986- يىلى بېيجىڭ.

«جۇڭگو بۈيۈك ئېنسىكلوپېدىيىسى»، دۇنيا تارىخى قىسمى، 1990- يىلى، بېيجىڭ- شاڭخەي.

«ئوتتۇرا ئاسىيا ئاتلىقلار مەدەنىيىتى» 1993- يىلى، جېجياڭ.

«دۇنيانىڭ ئومۇمىي تارىخى»، 2- توم ، 2- قىسىم، 1961- يىلى، بېيجىڭ.

«دۇنيانىڭ ئومۇمىي تارىخى»، 3- توم ،1- قىسىم، 1961- يىلى، بېيجىڭ.

ئۇيغۇرچە مەنبەلەر:

مەھمۇد قەشقىرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» 1981- يىلى، ئۈرۈمچى.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ: «قۇتادغۇ بىلىگ» 1984- يىلى، بېيجىڭ.

ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەدئىمىن: «فارابى ۋە ئۇنىڭ پەلسەپە سىستېمىسى» 1986- يىلى، ئۈرۈمچى.

ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەدئىمىن: «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى» 1977- يىلى ،ئۈرۈمچى.

ئىمىن تۇرسۇن: «تارىمدىن تامچە» 1990- يىلى، بېيجىڭ.

بەنگو: «خەننامە» 1994- يىلى ،ئۈرۈمچى.

تۈركچە مەنبەلەر:

ئا. زەكى ۋەلىدى توغان: «ئومۇمىي تۈرك تارىخىغا كىرىش» 19981- يىلى، ئىستانبول.

ب. ئۆگەل: «تۈرك مەدەنىيەت تارىخى» 1962- يىلى، ئەنقەرە.

ب. ئۆگەل: «تۈرك مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىيات چاغلىرى» 1- توم، 1971- يىلى، ئىستانبول.

ب. ئۆگەل: «بۈيۈك ھۇن ئىمپېرىيىسى تارىخى» 1- ، 2- توم، 1981- يىلى ئىستانبول.

ب. ئۆگەل: تۈركلەردە دۆلەت چۈشەنچىسى» 1982- يىلى، ئەنقەرە.

ئىبراھىم كافەس ئوغلۇ: «قۇتادغۇ بىلىگ ۋە ئۇنىڭ مەدەنىيەت تارىخىمىزدىكى ئورنى» 1980- يىلى، ئىستانبول.

ـ س. م. ئارسال: «تۈرك تارىخى ۋە ھوقۇق» 1948- يىلى، ئىستانبول.

ـ يىلماز ئۆزتۇنا: «تۈرك تارىخىدىن ياپراقلار» 1969- يىلى، ئىستانبول.

ـ ئايدىن تانەرى: «تۈرك دۆلەت ئەنئەنىسى» (تۈنۈگۈن- بۈگۈن) 1981- يىلى، ئەنقەرە.

ـ ر. گىرىست: «بوزقىر ئىمپېرىيىسى» 1980- يىلى، ئىستانبول.

ـ كاموران گۆرۈن: «تۈركلەر ۋە تۈرك دۆلەتلىرى تارىخى» 1984- يىلى، ئەنقەرە.

ـ نىجات دىيابەكىرلى: «ھۇن سەنئىتى» 1972- يىلى، ئىستانبول.

ـ ئا. جافەر ئوغلى: «تۈرك تىلى تارىخى» 1984- يىلى ،ئىستانبول.

ـ ل. راسونى: «تارىختا تۈركلۈك» 1942- يىلى، ئەنقەرە.

ـ گىرىنارد: «ئاسىيانىڭ ئۈستۈنلىكى ۋەچۈشكۈنلىكى» 1941- يىلى، ئىستنابول.

ـ ۋ. ئېبىرھارد: «چىن تارىخ» 1947- يىلى، ئىستانبول.

ـ پ. ۋاكزى: «ئاتىللا ۋە ھۇنلار» 1964- يىلى، ئىستانبول.

ـ ئالزىم: ئاتىللا ۋە ھۇنلار» 1940- يىلى ، بوداپېشت.

ـ ل. لىگەتى: «ئاتىللا ۋە ھۇنلار»1940- يىلى، بوداپېشت.

ـ ل. لىگەتى: «بىلىنمىگەن ئىچكى ئاسىيا» 1946- يىلى، ئىستانبول.

ـ ب. سىزاكىس: «ھۇنلار» 1943- يىلى، بوداپېشت.

ـ «تۈرك دۇنياسى ئەل كىتابى» 1992- يىلى، ئەنقەرە.

ـ «تۈر دۇنياسى ئەل كىتابى» 1942- يىلى، ئەنقەرە.

ـ «ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى»2 ، 5 ، 9 ، 10 ، 12 - توملىرى، ئىستانبول.

ـ «ئىسلام ئىنسكلوپپدىيسى»1 ، 3 ، 5 ، 7 ، 8 ، 9 ، 13 ، 18 ، 19 ، 20 ، 24 ، 25 ، 29 ، 30 - توملرى، ئەنقەرە.
«مەيدان لاروئۇسسى» 1-، 2- توملرى، 1969- يىلى ئەنقەرە.

ئىزاھلار:

[1]«تۈرك دۇنياسى تارىخى ژورنىلى» ، تۈركچە، 1987- يىل، 10- سان، 50 بەت.

[2] «ئىسلام ئىنسكلوپپدىيسى» ، تۈركچە، 12- توم، 2- جىلد، 253- ، 254- بەتلەر.

[3] ئا. زەكى ۋەلىدىن توغان: «ئومۇمىي تۈرك تارىخىغا كىرىش»، تۈركچە، 12- بەت.

[4] «ئىسلام ئىنسكلوپپدىيسى» ، تۈركچە، 10- توم، 322- بەت.

[5] ئا. زەكى ۋەلىدىن توغان: «ئومۇمىي تۈرك تارىخىغا كىرىش»، تۈركچە، 12 ، 23-، 25- بەتلەر.

[6] ئابدىشۈكۈر مۇھەممەد ئىمىن : «ئۇيغۇرلار پەلسەپە تارىخى»، ئۇيغۇرچە، 52- بەت.

[7] «تۈرك دۇنياسى تارىخى ژورنىلى» ، تۈركچە، 1987- يىل، 10- سان، 50- بەت.

[8] ئا. زەكى ۋەلىدىن توغان: «ئومۇمىي تۈرك تارىخىغا كىرىش» ، تۈركچە، 23- ، 25- بەتلەر.

[9] ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەد ئىمىن : «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى» ئۇيغۇچە، 30- ، 52- ، 53- بەتلەر.

[10] ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەد ئىمىن: «فارابى ۋە ئۇنىڭ پەلسەپە سىستېمىسى» ، ئۇيغۇرچە ، 292-، 293-، 294- بەتلەر.

[11] «تۈرك ئىنسكولوپېدىيسى» تۈركچە، 19- توم، 496- بەت.

[12] سۈلايمان تۈلۈجۈ: «مۇسۇلمانلارنىڭ تەبئىي پەن ئىلمىگە قوشقان تۆھپىلىرى» ،«تۈرك دۇنياسى تارىخ ژورنىلى» ، تۈركچە، 1987- يىلى، 4- سان، 39- بەت.

[13] ر. گىروست: «بوزقىر ئىمپېرىيسى»، تۈركچە، 37- بەت.

[14] ب. ئۆگەل: «تۈرك مەدەنىيتىنىڭ تەرەققىيات چاغلىرى» ، تۈركچە، 1- توم، 74- بەت.

[15] ج. مىگلو: «ئاۋاز تىلى» تۈركچە، 1907- يىلى، 157- بەت.

[16] ب. ئۆگەل: «تۈرك مەدەنىيتىنىڭ تەرەققىيات چاغلىرى»، تۈركچە، 1- توم، 75- بەت.

[17] ژ. بروتكوز: «قەدىمكى كىيىفنىڭ تۈرك- هازار مەنبەسى»، «DTCFD ژورنىلى، تۈركچە، 1946- يىل، 4- سان. تۈركچە، 1946- يىل، 4- سان.

[18] «هۇدۇدۇل ئالەم» ، تۈركچە ، 117- بەت.

[19] «هۇدۇدۇل ئالەم» ، تۈركچە ، 117- بەت.

[20] ل. راسونى: «تارىختا تۈركلۈك» ، تۈركچە، 127- بەت.

[21] «ئىسلام ئىنسكلوپپدىيسى» ، تۈركچە، 9- توم، 538- 539- بەتلەر.

[22] ««ئىسلام ئىنسكلوپپدىيسى» ، تۈركچە، 5- توم،715- 539- بەتلەر.

[23] ل. راسونى« دوناي هاۋازىسىدا قۇمانلار» ، «بەللەتەن» ، تۈركچە، 1939- يىلى، 3- سان، 401- ، 412- بەتلەر.

[24] ئا. زەكى ۋەلىدىن توغان: «ئومۇمىي تۈرك تارىخىغا كىرىش» ، تۈركچە 133- بەت.

[25] ل. راسونى: «تارىختا تۈركلۈك» ، تۈركچە، 112- بەت.

[26] پەرهات جىلان: «تۈركىي تىللار بىلەن رۇس تىلىنىڭ ئۆز ئارا تەسىر كۆرسىتىش جەريانى»، «تىل ۋە تەرجىمە» ژورنىلى، ئۇيغۇرچە، 1997- يىلى، 3- سان، 10-، 11- بەتلەر.

---

[1] «جۇڭگو بۈيۈك ئىنسكلوپپدىيسى»، خەنزۇچە دۇنيا تارىخى قىسمى، 2-توم، 1010 - بەت.

[2] ب. ئۆگەل: «تۈرك مەدەنىيەت تارىخى»، تۈركچە، 3-بەت

[3] ئىبراھىم كافەس ئوغلو: «تارىختا تۈرك نامى»، «رەشىد راخمەتنى ئارات ئۈچۈن تەقدىم» تۈركچە، 1966-يىلى، 308-بەت.

[4] ب. ئۆگەل: «تۈرك مەدەنىيەت تارىخى»، تۈركچە، 4-بەت،5-،8- بەتلەر.

[5] ب. ئۆگەل: «تۈرك مەدەنىيەت تارىخى»، تۈركچە، 4-بەت،5-،8- بەتلەر.

[6] لىن گەن: «هونلارنىڭ ئومۇمىي تارىخى»، خەنزۇچە، 3 -، 150-بەتلەر.

[7] لىن گەن: « هونلارنىڭ ئومۇمىي تارىخى»، خەنزۇچە،150-بەت.

[8] لىن گەن: «هونلارنىڭ ئومۇمىي تارىخى»، خەنزۇچە، 150-، 151-بەتلەر.

[9] لىن گەن: «هونلارنىڭ ئومۇمىي تارىخى»، خەنزۇچە، 150-، 151-بەتلەر.

[10] كاموران گۈرۈن: «تۈركلەر ۋە تۈرك دۆلەتلىرى تارىخى»، تۈركچە، 24-بەت.

[11] «تۈرك دۇنياسى تارىخى ژۇرنىلى»، تۈركچە، 1988-يىل، 1-سان، 24-بەت.
[12] ۋ. كوپپىرس: «دەسلەپكى تۈركلىك ۋە ھىندى-گېرمانلار»، تۈركچە، 49-بەت.
[13] ر. شافىر: «دەسلەپكى ھونلار»،« b h j a u مەجمۇئەسى»، تۈركچە، 38-بەت.
[14] بەنگۇ: «خەننامە»، «ھونلار ھەققىدە قىسسە»، ئۇيغۇرچە، 681-بەت.
[15] لىن گەن: «ھونلارنىڭ ئومۇمىي تارىخى»، خەنزۇچە، 13-بەت.
[16] ل. لىگەتى: «بىلىنمىگەن ئىچكى ئاسىيا»، تۈركچە، 51-58-بەتلەر.
[17] لىن گەن: «ھونلارنىڭ ئومۇمىي تارىخى»، خەنزۇچە، 67-بەت.
[18] «ئىسلام ئىنسىكلوپېدىيىسى»، تۈركچە، 12-توم. 2-جىلد، 152-بەت.
[19] لىن گەن: «ھونلارنىڭ ئومۇمىي تارىخى»، خەنزۇچە، 107-108-بەتلەر.
[20] «ئالان» سانسكرىتچە سۆز بولۇپ، «يىراق دالىدا ياشىغۇچىلار»دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. «تۈرك ئىنسىكلوپېدىيىسى»، تۈركچە، 1-توم، 420-بەت.
[21] «دۇنيانىڭ ئومۇمىي تارىخى»، خەنزۇچە، 2-توم، 2-قىسىم،1117-بەت.
[22] ئايدىن تانەرى: «تۈرك دۆلەت ئەنئەنىسى»، تۈركچە، 23-بەت.
[23] «تۈرك ئىنسىكلوپېدىيىسى»، تۈركچە، 19-توم، 384-بەت.
[24] «دۇنيانىڭ ئومۇمىي تارىخى»، خەنزۇچە 3-توم، 1-قىسىم، 75-76-بەتلەر.
[25] «تۈرك ئىنسىكلوپېدىيىسى»، تۈركچە، 5-توم، 347-بەت.
[26] سىزاكىس: «ھونلار»، تۈركچە، 127-بەت.
[27] ۋاكزى: «ئاتىللا ۋە ھونلار»، تۈركچە، 82-بەت.
[28] ئالزىم: «ئاتتىلا»، تۈركچە، 133-بەت.
[29] «تۈرك ئىنسىكلوپېدىيىسى»، تۈركچە، 20-توم، 33-بەت.
[30] «تۈرك ئىنسىكلوپېدىيىسى»، تۈركچە، 20-توم، 33-بەت.
[31] كامۇران گۆرۈن: " تۈركلەر ۋە تۈرك دۆلەتلىرى تارىخى"، تۈركچە. 149- بەش.
[32] «تۈرك ئىنسىكلوپېدىيىسى»، تۈركچە، 7-توم، 115-116-بەتلەر.
[33] «تۈرۈك ئېنسىكلوپېدىيىسى»، تۈرۈكچە،7توم 116- بەت.
[34] «تۈرۈك ئېنسىكلوپېدىيىسى»، تۈرۈكچە، 8-توم، 288- بەت.
[35] «ئوتتۇرا ئاسىيا ئاتلىقلار مەدەنىيىتى»، خەنزۇچە، 82-بەت.
[36] «تۈرك ئىنسىكلوپېدىيىسى»،تۈركچە، 4-توم، 193-بەت.
[37] «تۈرك ئىنسىكلوپېدىيىسى»،تۈرۈكچە،20-توم،72- بەت.
[38] «تۈرك ئىنسىكلوپېدىيىسى »،تۈرۈكچە،4-توم،194-بەت.
[39] «تۈرك ئىنسىكلوپېدىيىسى» ، **تۈركچە 4- توم، 203- بەت.**
[40] «تۈرك ئىنسىكلوپېدىيىسى»، **تۈركچە 25- توم، 73- بەت.**

[41] «تۈرك ئىنسىكلوپېدىيىسى»، تۈركچە 4- توم، 195- بەت.
[42] «تۈرك ئىنسىكلوپېدىيىسى»، تۈركچە4- توم، 195-196- بەتلەر.
[43] «تۈرك ئىنسىكلوپېدىيىسى»، تۈركچە 4- توم، 196-،197- بەتلەر.
[44] «تۈرك ئىنسىكلوپېدىيىسى»، تۈركچە، 4-توم، 197-198-بەتلەر.
[45] «تۈرك ئىنسىكلوپېدىيىسى»، تۈركچە، 4-توم،199-، 200-، 201-، 204-بەتلەر.

[46] ⑧ ئا.زەكى ۋەلىدى توغان: «ئومۇمىي تۈرك تارىخىغا كىرىش»، تۈركچە، 155-بەتلەر.

[47] «ئىسلام ئىنسىكلوپېدىيىسى»، تۈركچە، 12-توم، 2-جىلد، 212-بەت.

[48] داۋۇت سايىم: «ھۇنلار، تۈركلەر ۋە ئۇلارنىڭ ۋېنگىرلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى توغرىسىدا دەسلەپكى ئىزدىنىش»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى»، ئۇيغۇرچە، 1997-يىلى 3-سان، 20-بەت.
[49] ئىمىن تۇرسۇن: «تارىمدىن تامچە»، مىللەتلەر نەشرىياتى ئۇيغۇرچە، 152-153-بەتلەر.

[50] قەدىمدە ئوتتۇرا ئاسىيادا جۈملىدىن ئالتاي دالىسىدا بەزى كىشلەر كۆك تەڭرى دىنىنىڭ بىر قىسىم ئەقىدە-پرىنسىپلىرىنى بەزىبىر سېھىرگەرلىك چۈشەنچىسى ۋە ھەرىكەتلىرى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ، كېيىنكىلەر تەرىپىدىن «شامانىزىم» ياكى (شامان دىنى) دەپ ئاتالغان بىر خىل ھادىسىنى بەرپا قىلدى. نۇرغۇن ئالىملار بۇنى بىر خىل دىن سۈپىتىدە قوبۇل قىلىپ، ئۇنىڭ تەسىرىدىن سۆز ئاچىدۇ. بۇددىزىمنىڭ شامانىزىم دېگەنلىك بولدىغانلىقى ھەققىدە مىلادىيە 11-ئەسىردە ئەل بىرونىي تەرىپىدىن ئوتتۇرغا قويۇلغان پىكىر زامانىمىزدا مەشھۇر ئالىم، پىروفېسسور رۇبىنىنىڭ تەتقىقات نەتىجىسىدە ئىپىنقلاندى. ھەقىقەتەنمۇ رۇبىن بىۋاستە ھىندى مەنبەلىرىگە ئاساسلىنىپ تۇرۇپ، شامانزىمنىڭ ئارىئانلار كېلىشتىن خېلى بۇرۇنلا ئوتتۇرا ئاسىيادىن كەلگەن مەدەنىيەت دولقۇنلىرى بىلەن بىرگە شىمالىي ھىندىستانغا تارقالغانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتتى. ئوخلماركىس بۇددا دىنىدا شامانزىمغا ئائىت ئېلېمېنتلار بارلىقىنى، بۇ دىندا جەنۇبتىن بەكرەك شىمالنىڭ تەسىرىنىڭ كۈچلۈك ئىكەنلىكىنى ئىپادە قىلدى. جەنۇبىي ئاسىيادا شامانزىمنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان يۈكسەك بىر مەدەنىيەت شەكىللەنگەن. بۇ جەھەتتە ھىندى مەدەنىيىتى ئالاھىدە تىلغا ئېلىنماقتا. كونوۋ بۇددا دىنىدىكى «يوگى»نىڭ «قام» كەلگەنلىكىنى ئىشارەت قىلغان. شامانزىمنى بۇددا دىنىنىڭ مەنبەسى قىلىپ كۆرسەتكەن ۋ.رۇبىن ئۆزىنىڭ «بۇددا دىنىنىڭ مەنبەسى» دېگەن ئەسىرىدە ھىندىلاردىكى «يوگى» بىلەن «قام»نىڭ، بۇددا دىنىدىكى «يوگا ئېقىمى» بىلەن «شامانزىم»نىڭ ئەقىدە-چۈشەنچىلىرى ئارىسىدا زور دەرىجىدە ئوخشاشلىقنىڭ بارلىقىنى ئوتتۇرغا قويغان. شامان دىنى ئالتاي دالىلىرىدىن باشقا شىمالىي ۋە جەنۇبىي ئامېرىكا قىتئەسىدىكى ئىندىئانلار ئارىسىدا، ئاۋستىرالىيە قورۇقلۇقىدىكى يەرلىك ئاھالىلەردە ۋە تىنىچ ئوكيان ئاراللىرىدىكى ئىپتىدائىي خەلقلەردە كەڭ تارقالغانلىقى مەلۇم، ئۇلاردىمۇ ئۆزلىرىنىڭ شامان پىرلىرى ۋە سېھىرگەرلىكىنى ئاتايدىغان مەخسۇس ناملىرى بولغان. ۋ.رۇبىنىنىڭ مەلۇماتىغا كۆرە، شامانىزىم، لاپلار مەملىكىتىدىن بېرىنگ بوغۇزىغا، ئۇ يەردىن ئىسكوموسلارغا، شىمالىي ئامېرىكىنىڭ غەربىي شىمال ساھىللىرىگە نىخايەت، ھىندىستان بىلەن شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيادىكى ئاراللارغا ئوتتۇرا ئاسىيادىن تارقالغان دېيىلمەكتە. نىيبىرگ قەدىمكى ئىراندىكى «ماگا» جامائىتىنىڭ شامانىست بىر ماھىيەتكە ۋەكىللىك قىلدىغانلىقىنى تەسەۋۋۇر قىلغان. مەۋلەۋىلەرنىڭ ئەقىدە-چۈشەنچىلىرىنىمۇ شامانىزىم بىلەن ئىزاھلىغان بۇ مۇئەللىپ دەلفى كاھىنلىقىنى بىر خىل شامانىزىم دەپ چۈشەنگەن. ئوخلماركىس شامانزىمنىڭ سكىتلەرنىڭ ۋاستىسى بىلەن ھەتتا تىراكلارغىمۇ تارقىلىپ كىرگەنلىكىنى ئوتتۇرغا قويغان. ئوخلماركىس قەدىمكى ھىندى، ئىران ۋە سكىت مەدەنىيىتىدە شامانىست بىر قاتلامنىڭ بارلىقىنى نەزەرگە ئېلىپ، ھىندۇ-ئىرانىي دەۋرىدە ئارىئانلارنىڭ شىمالىي قۇتۇبنىڭ جەنۇبىدا شامانزىم ئېتىقادىدىكى خەلقلەرنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقىنى ئالغا سۈرگەن. بۈگۈنكى كۈندە ئېتنوگرافىيە ۋە مەدەنىيەت تارىخىدىكى تەتقىقاتچىلىرى تەرىپىدىن ھىندى-گېرمانلارنىڭ قەدىمكى دىنى ۋە دىنغا ئائىت مۇراسىملىرى شامانزىم بىلەن ئىزاھلىنىپ، ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى ئوخشاشلىقلار توغرىسىدا بەزى قاراشلار ئوتتۇرغا قويۇلماقتا.